

გრეგორ უიფშიძე

ილია ჭავჭავაძე

მერაბ ლალანიძის
რედაქციით, განმარტებითა
და თანდართული ნარკვევით

წმინდასაბუდეო თეოლოგიის
და კულტურის ცენტრი

გრიგოლ უიფშიძე

იღია ჭავჭავაძე

მერაბ ლალანიძის
რედაქციით, განმარტებითა
და თანდართული ნარკვევით

თბილისი
საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა
2022

UDC 821.353.1 (092 ქავჭავაძე, ი.)
ყ-565

Grigol Kipshidze

Ilia Chavchavadze

Edited with Notes and Afterword
by Merab Ghaghanidze

Tbilisi
The National Parliamentary Library of Georgia
2022

ყდის გასაფორმებლად გამოყენებულია
ილია ქავჭავაძის თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის
სატიტულო გვერდის გრაფიკული გაფორმება,
შესრულებული ჰენრიკ ჰრინესკის (1869-1938) მიერ

© მერაბ ლალანიძე, 2022

© საქართველოს პარლამენტის

ეროვნული ბიბლიოთეკა, 2022

ISBN 978-9941-9803-6-7

სარჩევი

წინათქმა	7
გრიგოლ ყიფშიძე ილია ჭავჭავაძე	11
დანართები: მიხეილ გედევანიშვილი [გამომცემლის წინათქმა]	129
გრიგოლ ყიფშიძე ილია ჭავჭავაძის ხსენებას	132
ტექსტების განმარტება: გამოცემის ხერხი და წყაროები	145
შენიშვნები	147
მერაბ ლალანიძე ილია ჭავჭავაძის პირველი სრული ბიოგრაფია	165
საძიებლები: პირთა სახელების საძიებელი	207
ადგილთა სახელების საძიებელი	212
ნაწარმოებთა სახელების საძიებელი	214

წინათემა

როცა ილია ჭავჭავაძის გარდაცვალების შემდეგ მიხეილ გედევანიშვილის ჩანათუქრითა და ნივთიერი ხელშეწყობით დაიწყო მზადება მწერლის თხზულებათა აკადემიური გამოცემის მოსამზადებლად, სარედაქციო კომისიამ საჭიროდ მიიჩნია, პირველი ტომის დასაწყისში მოთავსებულიყო ავტორის ჯერ ვრცელი ბიოგრაფია, ხოლო შემდგომ – მისი შემოქმედების მოკლე მიმოხილვა. პირველის შედგენა დაევალა არჩილ ჯორჯაძეს, მეორის დაწერა კი საკუთარ თავზე აიღო კიცა აბაშიძემ. მაგრამ რაკი ჯორჯაძე მალევე გარდაიცვალა, გადაწყდა, ბიოგრაფიის შედგენა მინდობოდა ილიას ძველ თანამშრომელსა და ახლობელს, გრიგოლ ყიფშიძეს, უურნალისცსა და პუბლიცისცს, ლიტერატორსა და მთარგმნელს, რომელმაც მალევე გაამზადა შესაბამისი ტექსტი. მიუხედავად იმისა, რომ გარდაცვლილი მოღვაწის განვლილი ცხოვრების აღწერა და განხილვა არ აღმოჩნდა იმგვარად ვრცელი, როგორცაც რედაქციას ჰქონდა თავდაპირველად ჩაფიქრებული, ის მაინც საკმარისად მომცველია, დატვირთულია ფაქტებით და კონცეფციურად გააზრებულია.

მწერლის ნაწერებისა და თანდართული მასალების მოპოვება-შედგენისთანავე, 1914 წელს დაიბეჭდა გამორჩეულად დიდებული და ფუნდამენტური გამოცემა – ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა კრებულის პირველი ტომი (სამწუხაროდ, თავიდან ჩაფიქრებული სამცომეული მხოლოდ ერთი ტომის ამარა დარჩა და მას გავრძელება აღარ მოჰყოლია, – უწინარესად, ამ დროს ამოვარდნილი და გაღვივებული ისტორიული ქარტეხილების გამო). წიგნში მოთავსებულ ილიასეული პოეტური თხზულებების ამომწურავ ნაკრებს წინ უძღვის გრიგოლ ყიფშიძის ნარკვევი – “ილია ჭავჭავაძე: 1837-1907 (ბიოგრაფია)”.

ეს ტექსტი ამ პირველი გამოცემის შემდეგ – საუკუნეზე მეტი ხანია – აღარც სრულად და არც ცალკე წიგნად არასოდეს გამოქვეყნებულა, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ღირებულება თუ მნიშვნელობა უეჭველად დიდია.

მართალია, გრიგოლ ყიფშიძის ნარკვევის შექმნამდე თუ – განსაკუთრებით – მისი შექმნის შემდეგ ილია ჭავჭავაძის არაერთი ბიოგრაფია გამოქვეყნდა, მეტ-ნაკლებად მოზრდილი და მეტ-ნაკლებად სანდო, მაგრამ ყიფშიძისეულ გადმოცემას თავისი შეუცვლელი ფასი არასოდეს დაუკარგება: თუნდაც იმიტომ, რომ ის თანამედროვისა და თანამებრძოლის დაწერილია; თუნდაც იმიტომ, რომ ნაწერი ცხადად წარმოაჩენს, როგორ სურდათ ილიას გარემოს წევრებსა თუ ახლო მიმდევრებს, მიეწოდებინათ მისი პორტრეტი მომდევნოთა და მემკვიდრეთათვის, შემდგომი თაობებისათვის; თუნდაც იმიტომ, რომ ტექსტი მაშინაა დაწერილი, როცა ბიოგრაფი – დროითი სიახლოვის გამო – ვერც შეძლებდა საკუთარი პერსონაჟის საგანგებო ჰეროიზაციას თუ გამიზნულ მითოლოგიზაციას, რაც მომდევნო ხანის ბიოგრაფთათვის მოსალოდნელი საცდური თუ აშკარა საფრთხე აღმოჩნდა.

გრიგოლ ყიფშიძის თხრობასა და მსჯელობაში ერთმანეთს ერწყმის, ერთი მხრივ, სურვილი, შენახული იქნეს შესაძლებლად ბევრი ფაქტი ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებიდან, – ფაქტები, რომლებიც იმ დროისათვის იყო ხელმისაწვდომი, ხოლო, მეორე მხრივ, ახსნილი და გაგებული იქნეს მოღვაწის საქმიანობა თუ ქცევა, მიზნები თუ გადაწყვეტილებანი, რაც, საბოლოოდ, ასახავს სურვილს, წარდგენილიყო თანამედროვეთა თვალწინ და შენახულიყო შთამომავალთათვის დასრულებული ცხოვრების სწორედ ამგვარი სურათი. ამ შემთხვევისას, ავტორის მისწრაფება, როგორც ჩანს, ასახავს და გამოხატავს მისი წრის მისწრაფებას, – იმ წრისა, რომელსაც ილიას მემკვიდრეობის არა მარტო მეურვედ, არამედ მის საქმეთა გამგრძელებლადაც მიაჩნდა თავი.

წინათქმა

* * *

ილია ჭავჭავაძის დაბადების 185 წლისთავის გამო სასურველად იქნა მიჩნეული, ცალკე წიგნად გამოცემულიყო გრიგოლ ყიფშიძის ბიოგრაფიული ნარკვევი და მას თან დართვოდა როგორც კომენტარები, ისე ამ ნაშრომის მიმოხილვა, სადაც გათვალისწინებული იქნებოდა როგორც ეპოქისეული კონტექსტი, ისე თანამედროვე თვალსაწიერი და ცოდნა.

გამოცემა გათვალისწინებულია იმათთვისაც, ვინც კარგად იცნობს მწერლის ცხოვრებასა და შემოქმედებას, ასევე, მეცხრამეტე საუკუნისა და მეოცე საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ლიტერატურულ, კულტურულ თუ საჯარო-სამოქალაქო ცხოვრებას, – მათთვის წიგნი სანდო წყარო იქნება ამ სფეროთა გაღრმავებულად შესასწავლად, – მაგრამ, ამავე დროს, გამოდგება იმათთვისაც, ვინც ახლა იწყებს ილია ჭავჭავაძის ცხოვრების ან მისი ეპოქის ნამდვილის სურათის გაცნობას და სურს, 185 წლის წინათ დაბადებული გამორჩეული ქართველის სახე მკაფიოდ განჭვრიტოს ყოველგვარი შემდგომდროინდელი მინარევებისა თუ გაბუნდოვანების გარეშე.

მერაბ ლალანიძე

გრიგოლ ყიფშიძე

ილია ჭავჭავაძე

1837-1907

(ბიოგრაფია)

მცირე წინასიტყვაობა¹.

ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა, მისი სულის ფსიხოლოგიის ცხადყოფა, ზედმიწევნილი დახასიათება და დატუსება ილიასი – და მერე ისიც ასე ადრე, ასე მალე, სულ რაღაც ხუთის წლის შემდეგ მის მოწამებრივის სიკვდილისა, ყოვლად ძნელი ტვირთია, დიად მძიმე და პასუხსაგებელი საქმეა. ცხოვლად უნდა გავითვალისწინოთ მისი დიდი ბუნება, მისი ღრმა სულისკვეთება და გადავშალოთ მიუკერძოვლად, თავდაჭერით და გულდამშვიდებით დიდი სურათი ჩვენის ბედშაობისა და ქონდრისკაცობისა, ჩვენის შავ-უკუღმა დატრიალებულის ბედის ჩარხისა მთელის საუკუნის განმავლობაში, დიდი სურათი იმ ტრაგედიისა, რომლის ერთ-ერთი უმთავრესი გმირი იყო ჩვენის ხელითვე ისე უღვთოთ, ვერაგულად გულგანგმირული დიდება საქართველოსი, მისი დიდი მესაიდუმლე, მისი დიდი გულთამხილავი.

აი, ეს არის ჩვენთვის ძნელი; ეს არის ძნელი მეტადრე ჩვენისთანა სუსტის ძალ-ღონის პატრონისათვის, იმ დიდის კაცის მცირე თანამემამულესი და თანამოსაგრესათვის. ამიტომ წინდაწინვე ბოდიშს ვიხდით, თუ რამ მეცნაკლებობა დაჰყვა თან ამ ჩვენს ნაშრომსა, თუ აღელვება და გატაცება დაგვეცყო სადმე, თუ შესაფერს, მატიანისებურს კილოს უღალატეთ და გადავლახეთ სამზღვრები სიღინჯისა, გულდამშვიდებისა.

- ჭავჭავაძიანთ გვარის გამოჩენა ისტორიაში. – ერთ-ერთი შტო ჭავჭავაძეთა. – გარსევან და ალექსანდრე ჭავჭავაძე.
 – 1832 წლის შეთქმულობა. – ცუბილი პოლიტიკა.
 – ძალი ინერციისა. – წერა-კითხვის ცოდნა ძველად და სიყვარული მწიგნობრობისა.

ჭავჭავაძიანთ გვარი მხოლოდ მეჩვიდმეტე საუკუნეში გამოვიდა საისტორიო ასპარეზზე და თვისის მხნეობით, გამრჯელობით მალე მიიქცია ყურადღება კახეთის გვირგვინოსანთა. გარდმოცემა ამბობს, რომ ჭავჭავაძენი ხევსურეთის მკვიდრნი იყვნენ, იქიდან არიან გადმოსულნი და ამ გვარის კაცნი დღესაც არა ერთი და ორი კომლია ხევსურეთშიო. ეს გვარი აქა-იქ გლეხკაცებად სცხოვრობს დღეს ქართლშიაც, მაგალითად, ცერონის-ავლევეში.

1726 კახეთის მეფე კონსტანტინემ² უბოძა ამ გვარის წარმომადგენელთ თავადობა და ჭავჭავაძენი თავადობის ღირსებით ჩაიწერნენ იმ უმაღლესის წოდების სიაში, რომელიც დაერთო რუსეთსა და საქართველოს შორის დიდებულს ხელშეკრულობას 1783 წელს.

მეფე ირაკლის დროს ბრწყინავდა თავისს ჭკუითა და დარბაისლობით ერთ-ერთი შტო ჭავჭავაძეთა, გარსევანის³ მეთაურობით. გარსევანს დიდი უნარი ემჩნეოდა დიპლომატობისა და “ბებერმა არჩივმა”, როგორც მგოსანი უწოდებს ირაკლი II-ეს⁴, იმას მიანდო, სხვებთან ერთად, ხელშეკრულობის დადება იმპერატორიყა ეკატერინეს⁵ წარმომადგენელ თავად პაციომკინთან⁶ გიორგიევსკში.

გარსევან ჭავჭავაძე დაინიშნა საქართველოს მეფის წარმომადგენლად რუსეთის იმპერატორის კარის წინაშე. 1786 წელს 31 დეკემბერს გადასცა რუსეთის მთავრობას ცნობილი ნოტა და გადაჭრით მოსთხოვა, ან ხელი აიღეთ ხელშეკრულობაზე და ან შეასრულეთ დადებული პირობაო.

ბუტკოვი⁷ ჰმოწმობს, რომ გარსევან იყო სრულ უფლებით მოსილი მინისტრი ირაკლი მეფისა და რეზიდენტი რუსეთის კარის წინაშე.

გარსევანის შვილმა, ალექსანდრემ⁸, სახელი გაითქვა თავისის საზოგადოებრივის მოღვაწეობითა და მგოსნობით წარსულის საუკუნის დამდეგს. მისი ოჯახი ნამდვილი სალონი იყო მაშინდელ მოწინავე ქართველობისათვის. ამ სალონში ძლიერებით ჰღვიოდა ნაკვერჩხალი მგოსნობისა და ჭეშმარიტის პოეზიის მაღალ აღფრთოვანების ნაპერწკლებს ბღღვრიალი გაჰქონდა გარშემო. ალექსანდრეს კეკელუცნი და შვენებით შემკულნი ასულნი, სასძლონი მაშინდელ მაღალხარისხოვან კაცთა – სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანისა⁹, სახელოვანის პოეტის გრიბოედოვისა¹⁰, სტატსსეკრეტარის ბარონ ნიკოლაისა¹¹, – ვითა ფერიები და ფარვანანი, ისე დასტრიალებდნენ თავს ჯერ ისევ ჯან-ღონით სავსე ქურუმს ხელოვნებისასა და მშვენიერებისას, სიყვარულის მოციქულს და მალმერთებელს – თავიანთ გულთბილ და გულტკბილ ევროპიულ გემოზედ განათლებულ ვოლტერისა და საადის თავყანისმცემელ მამას.

ეს ის დრო იყო, როცა საქართველოს დამოუკიდებელმა არსებობამ, ხანგრძლივ მდელვარე ცხოვრების შემდეგ, სული დაღია, მაგრამ ქვეყანას მაინც თითქო არა სჯეროდა თავისი პოლიტიკური სიკვდილი, საჭიროდ მიაჩნდა შებრძოლებოდა ასეთს უმადურს ბედს და ჯერ კიდევ თითქო სრულიად არ დაჰკარგოდა იმედი მკვდრეთით აღდგომისა. თვით ალექსანდრეც – ნათლული იმპერატრიცა ეკატერინესი, იზიარებდა ამ იმედსა და პირველად 1812 წელს თვრამეტის წლის ჭაბუკი ჩაერია ბატონიშვილების მეთაურობით დაწყებულს აჯანყებაში რუსთა ბატონობის მოსაშორებლად, ხოლო მეორედ 1832 წელს მაშინდელ შეგნებულ ახალგაზრდობის შეთქმულობაში.

ვიცი, რა შედეგაც მოჰყვა ან კახეთის აჯანყებას 1812 წელს და ან მთიულეთისას – 1804 წელსა. ახალგაზრდობის შეთქმულობასაც მალე ბოლო მოეღო და დასასჯელად აქეთ-იქით დაფანტულნი გმირნი შეთქმულობისა

მთავრობამ ისევ მალე შეირიგა, სამსახურში მიიღო, დააწინაურა და ბევრს მათგანს გულუშიშრად ჩააბარა დიდნი საქმენი, მაღალი თანამდებობა. გაისხენეთ მაგალითად ცხოვრება დიმ. ყიფიანისა¹², გიორგი ერისთავისა¹³, გრიგოლ¹⁴ და ვახტანგ ორბელიანისა¹⁵ და სხვ.

ალექსანდრეც მათ შორის იყო. დიდად დაწინაურდა სამსახურში და ვორონცოვის¹⁶ მთავარმართებლად მოსვლის დროს უკვე დამსახურებული, გენერალ-მაიორის ჩინით დაჯილდოვებული კაცი იყო, დიდად მიღებული მთავრობის მიერ და ამ გვარად თითქმის სავსებით გულმოგებული, კმაყოფილი. თუ რამ გრძნობა უკმარობისა და უკმაყოფილებისა კიდევ ჰქონდა მის გულში, მხოლოდ სევდიან ჰანგებზედ აგებულ ლექსთა თქმით და თარზედ დამღერებითლა იქარვებდა ანდა ლოთი-ფოთურ დროს გატარების პოეტურ შემკობით ჰლამობდა თავდავიწყებასა და სევდის ამშლელ გრძნობათა მიყუჩებას.

ასე ნელ-ნელა და თანდათან მოიკიდა ფეხი და ბოლოს სავსებით გაიმარჯვა ახლად დამკვიდრებულ მთავრობის ძალამ, ახალმა, უჩვევმა წეს-წყობილებამ და ქართველობის საზოგადოებრივი გრძნობა და მწვავე ტკივილებით შეპყრობილი გონება, თითქო ბანგდალეულიაო, მეტად მოღლილი და მოქანცულიაო, მიყუჩდა, მირულდა, თვლემას მიეცა...

ამ მირულებას, ამ ტკივილების დაამებას მცირედ არ შეუწყო ხელი ზემოხსენებულ ვორონცოვის ცნობილმა ტკბილმა პოლიტიკამ, მათრობელა, ბანგნარევმა და თან კაცთმოყვარულმა მოღვაწეობამ. ეს დიდად განათლებული და ინგლისურს გემოვნებაზედ აღზრდილი სახელმწიფო კაცი სულ იმის ცდაში იყო, რომ ტკბილის მოქცევით, კაცთმოყვარულის მოქალაქეობით დაეამებინა მწვავე ტკივილები თვითარსებობის და დამოუკიდებლობის დაკარგვისა ქართველთა მიერ. ჩვენ მოხელენი ვართ, მოჯამაგირენიო, – ამბობდა ვორონცოვი, – მოვლენილნი ამ ქვეყნისა და ხალხის სამსახურად, ესენი არიან ჩვენი ბატონები, ხოლო ჩვენ მათნი მოსამსახურენიო. ვის შეეძლო იმის დროს აბუჩად აგდება და დაჩაგვრა მაღალის წოდების

ქართველისა? ვორონცოვი ცეცხლს გადააყრიდა მაშინვე და სასტიკად დასტუქსავდა იმ მოხელეს, რომელიც დიდის გვარის ქართველის დაბრწყვებას მოინდომებდა, ხალხს შეავიწროებდა. თვით იმპერატორი ნიკოლოზ¹⁷, როცა მობრძანდა კავკასიაში და გაიგო აქაური ამბები აღვირალსნილ მოხელეებისა, ჩაგვრა და დაბრწყვება მათგან ქართველ ხალხისა, დიდად განრისხდა და გაკვირვებითა სთქვა: “რაოდენ ძლიერი უნდა იყოს ამ ხალხში სიყვარული და ერთგულება მეფეთა, რომ ესოდენი შეწუხება აუტანიათ და მაინც ერთგულება ჩემდა არ მოუშლიათ, გულიდან არ ამოურეცხიათ”.

თ-მა ვორონცოვმა დაიახლოვა დიდის გვარისა და შთამომავლობის ქართველნი, დაუარსა ქვეყანას “პრიკაზი” და გულუხვად აძლია იქიდან ვალი, დაჰყო მთელი კუკია, მაშინ ცარიელი მინდორი, ნაჭრებად და შეღავათიანის პირობით ურიგებდა ხალხს სახლების ასაშენებლად; თან სესხად აძლევდა ფულს არა მხოლოდ შენობის აგებისათანავე, არამედ მასალის მიცანის უმაღლვე; დააარსა იგალიური ოპერა, ქართული თეატრი, ქართული ყურნალი, მუზეუმი, საჯარო ბიბლიოთეკა, წმ. ნინოს სასწავლებელი, ქალების ინსტიტუტი, დაიახლოვა გ. ერისთავი და თავი მოსწონდა სტუმრებთან ქართველთ მოლიერით; დაიახლოვა, აგრედვე, პლ. იოსელიანი¹⁸ და იმას მიანდო ოფიციალურ “კავკაზის”¹⁹ რედაქტორობა და სახაზინო ფულით ბეჭდვა ძველ ქართულ ხელნაწერ თხზულებათა.

ყოველმავე ამან უფრო და უფრო მიაყუჩა ტკივილები და მიაძინა ქართველების ფიქრი და გონება. მაგრამ ეს იყო მხოლოდ ერთი სახე ცხოვრებისა, ერთი კერძობა სურათისა. ქართველობის მაშინდელ ცხოვრებას სხვა სახეც ემჩნეოდა დანო ვინც დაკვირვებით ჩაიხედავდა მის გულში, დაინახავდა, რომ ერის სულის სიღრმეში დევლა ბღვისა და “ცალღთა დენანი” არ შემდგარიყო. აუარებელი სულიერი საუნჯე და გონებრივი საზრდო-საღვეელი, დატოვებული მამა-პაპათაგან, აგრე მალე ვერ გაჰქრებოდა, ვერ წარიწყმინდებოდა დამოუკიდებელ არსებობის სხვა გარეგან ნიშანთან ერთად.

და, აი, ერის სულში ღრმად ჩამხედველს გონების თვალწინ წარმოუდგებოდა საინტერესო სახილველი: დიდი თუ პატარა ცოტად თუ ბევრად შეგნებულთა შორის, თითქო გონებადაუტანებლივ, მექანიკურად, ინერციით ეტანება წერა-კითხვას, ხელნაწერ წიგნების შეგროვებას, მათს გადაწერასა და გამრავლებას; ეტანება თითქმის იმავე ხალისითა და გულმოდგინებით, როგორც წინად ეტანებოდა, თითქო შიშობს, არ დაგვეღუპოს, არ დაგვეფანტოს ყოველივე, რაც მამა-პაპას გონებრივი სალარო დაუუნჯებიაო. ეს იყო ძალა ინერციისა და იმოდენად ძლიერი, რომ ამ ოცდაათის წლის წინად დამოწმებულ იქმნა ისეთის სარწმუნო მოხუცის მიერ, როგორიც იყო დიდი და გულმხურვალე პატრიოტი ვ. მამაცაშვილი²⁰. მამაცაშვილის აზრით, წერა-კითხვის ცოდნა და წყურვილი წიგნის სწავლისა ქართველთა შორის უფრო მეტად იყო გავრცელებული მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში, ვიდრე ამ ჩვენს დროსაო.

და, აი, სწორედ ამ პირველ ნახევარში, როცა, ერთის მხრივ, მიძინებული და მიბინარებული იყო აზრი და გონება ქვეყნისა და ისმოდა მხოლოდ ჩხარა-ჩხური სამხედროთა დებ-ხმალისა, ქუხილი ზარბაზნისა და ძველებურს წყურვილს ომიანობისასა და მტრის ჯავრის ამოყრისას იკლავდნენ ჩვენი რჩეულნი ქართველნი – თუ დაღესტნელთა დევნითა და მუსვრით, თუ ბაიაზეთისა და ახალციხის აღლებით, თუ ყარსის ძირს დაცემით, მეორეს მხრივ, თავს იჩენდა, ინერციით ძალით, დიდი და მადლიანი საქმე წიგნის სიყვარულისა, წერა-კითხვის ცოდნის ხალისისა, ხელნაწერთა გადაწერ-გაფრთხილებისა და მრავლად მათის შემოკრებისა და დაუნჯებისა. ოჯახი არ იყო თითქმის თავადისა და აზნაურისა ანუ მღვდლისა და მონაზონისა, რომ ნაბეჭდი და ხელნაწერი წიგნები არა ჰქონოდა და, მათის კითხვითა და გადაწერით გართულნი არა ყოფილიყვნენ მამაკაცნი და, ასე გასინჯეთ, დედაკაცნიც კი.

* ვ. მამაცაშვილი ამ ოციოდე წლის წინად გარდაიცვალა ღრმა მოხუცებაში.

დედ—მამა ილიასი. — მათი დახასიათება. — დაბადება ილიასი და მისი და—ძმანი. — ბავშვობა ილიასი. — აღზრდა მისი ყმაწვილობაში. — ნაკადული დემოკრატიზმისა. — პირველი ფიალა სიმწარისა.

ასეთი იყო იმ ჭავჭავაძეთა შტოს ოჯახიცა ყვარელში, საცა დაიბადა და გაატარა თვისი ბავშვობა და ყმაწვილობა ილია ჭავჭავაძემ. მისი მამა, გრიგოლ ჰაატის ძე²¹, სამხედრო კაცი იყო, აფიცერი ნიუეგოროდის დრაგუნთა პოლკისა, რუსულის საკმაოდ კარგად მცოდნე და რამდენადმე განათლებულიცა. მაშინ ხომ ისეთი ღრო იყო, რომ თავად-აზნაური უფრო ან სამხედრო სამსახურს ეცანებოდა ან კიდევ მოხელეობას. მაშინდელი მემამულე თვეში ერთ-თუმნიან ჯამაგირსა რჩებოდა სოფელში სახლ-კარისა და მამულის მოვლა-პატრონობას. მაგრამ ილიას მამა მალე გამოვიდა სამსახურიდან და მამაპაპეულ მამულში დასახლდა. მამული დიდი არა ჰქონდა და უფრო ღარიბი, ხელმოკლე ოჯახიშვილი იყო, ვიდრე შეძლებული. შეძლებული ოჯახი მაშინ თითო-ოროლა თუ იყო მთელს კახეთში. ასეთი ოჯახი ჰქონდა ალ. ჭავჭავაძეს და მარტო მის ოჯახს ეძახოდნენ “დიდ კნიაზის” ოჯახს.

ნიშნობლივი თვისება გრიგოლის ხასიათისა, როგორც გავიგონია თვით ილიასაგან, იყო სასტიკი მეტყველება სახისა და სასტიკობისავე გამომხატველი დუმილი. რამდენიმე დღე ხშირად ისე გავიდოდა, რომ მის ხმას ვერ გავიგონებდით, იყო მოღრუბლული და სახეჩამობნელებული, კოკებშეკრულიო. უნდა აღვნიშნოთ აქ ერთი მოწმობა, რომელიც ამ გარემოებას თითქო არ ეთანხმება. ბ-ნი ა. ყ.²² თავის მცირე ბიოგრაფიულსა და ბიბლიოგრაფიულს შენიშვნაში ამბობს, მამა ილიასი, გრიგოლ ჰაატის ძე, ყოფილა კაცი ოხუნჯი, კვიმატი და მკვირცხლის გონების

პატრონიო⁶, მაგრამ ეს შეუთანხმებლობა ორგვარის მოწმობისა მხოლოდ გარეგანის ხასიათისაა და არსებითად ადვილი მოსარჩევებელია. შესაძლოა, ოხუნჯი და კვიმატი დროდადრო, ოჯახგარედ, სახლში ხშირად იყო დაფიქრებული და სასტიკის დუმილით მოცული. ეს ორივე თვისება – ნიჭი ოხუნჯობისა და სასტიკი დუმილი, დიდხანს ყოფნა ხმაამოუღებელივ – გამოჰყვა მის შესანიშნავ შვილსაც. ილიას სიყრმის მეგობარი, პატარაობიდანვე მასთან შეზრდილი ბ-ნი კობცა აბხაზი²³ ჰმოწმობს, მაგალითად, რომ ილიას ბავშვური, საოხუნჯო ლექსი “რწყილები” მაშინ არის დაწერილი, როცა 12-13 წლისა იყო და ერთი ღამე გლეხკაცის ოჯახში გავათიეთ, რადგანაც მამითადიდან ჩამოსულეებს გზაში დიდმა წვიმამ მოგვასწროვო. რწყილებმა ისე შეგვაწუხა იმ ღამეს, რომ ილიამ ის ოხუნჯობით სავესე ლექსი დასწერა. ისეთის კომიზმითა ჰქონდა აღწერილი ჩვენი ბრძოლა რწყილებთან, რომ სიცილით დაგვხოცა ცოლ-ამხანაგნი მის წაკითხვითაო. იგივე კობცა აბხაზი ჰმოწმობს, რომ, მართალია, ილია პატარაობიდანვე როგორღაც მიუკარებელი და ჩუმი იყო, მაგრამ, ამასთანავე, მაშინვე ოხუნჯობის დიდი უნარი ემჩნეოდაო. მეტისმეტი მოსწრებული ხუმრობა იცოდა და ვაი იმას, ვისაც სასაცილოდ აიგდებდაო²⁴.

მაგრამ ნუ გაუსწრობთ წინ ფაქტების ქრონოლოგიურს ზედმოყოლებას.

დედა ილიასი ქალაქელი იყო, გასათხოვრობისას სარწმუნოებით სომეხ-გრიგორიანი, გვარად ბებურიშვილის ქალი, სახელად მაგდან²⁵, ასული ქრისტეფორესი. მაგდანის მამის ოჯახი ისეთი ოჯახი იყო, რომელშიაც სომხური არავინ იცოდა და მთლად ქართული იყო იქ გამეფებული; ისეთი ოჯახი, რომლისთანაც ამ მხრივ დღესაც არა ერთი და ორია, არამცთუ გორსა და ცხინვალსა, სურამსა, თელავსა და სიღნაღში, არამედ ცფილისშიაც. ხოლო უმთავრესი თვისება ამ ოჯახისა ის იყო, რომ, ქართულ ენასთან ერთად, ყოველივე ზნე-ჩვეულებ-

* ილ. ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება, გვ. 69.

ბა, ყოველი ინტერესი, სარწმუნოებრივს ინტერესს გარდა, წმინდა ქართული იყო. თვით ილია ამბობს*, რომ დედაჩემმა მშვენივრად იცოდა მაშინდელი ქართული მწერლობაო. სულ ზეპირად ჰქონდა დასწავლილი ყველა ლექსი და ყველა ძველებური მოთხრობა და რომანი, რომელიც კი იმოვებოდა მაშინ ან დაბეჭდილი და ან ხელნაწერიო²⁶. ცხადია, ეს სიყვარული წიგნებისა და მათი ზეპირად დასწავლა ყმაწვილობიდანვე დასჩემებია მაგდანს და დედ-მამის ოჯახშივე განუვითარებია.

როცა მაგდანი დაუნიშნავს გრიგოლს, სულ 13 წლისა ყოფილა, მაგრამ მაშინვე გადაჭრით გამოუცხადებია შინაურებისათვის, მართლმადიდებლობა უნდა მივიღო, რადგან რძლად შევდივარ ისეთს ოჯახში, როგორიც არის ჭავჭავაძიანთ ოჯახიო. შინაურებს ეს არ მოსწონებიათ, მაგრამ ყმაწვილს ქალს თავისი გაუტანია და ეს გარემოებაა მიზეზი, რომ მაგდანი ქმარშვილობაში მარიამის სახელს ატარებს.

გრიგოლს და მარიამს სულ ექვსი შვილი მისცემიათ: ოჯახი ვაჟი და ორი ქალი. ვაჟები: კონსტანტინე²⁷, ილია, თემური (თეიმურაზ)²⁸ და სვიმონი²⁹; ქალები: ნინო³⁰ და ელისაბედ³¹. უფროსი კონსტანტინე უმაღლეს სასწავლებელში ყოფილა. მოუკლავთ ლეკებს, როცა წინანდლიდან გაუტაცნიათ დავით ჭავჭავაძის³² სახლობა და მღევრად გამოკიდებულთა შორის ისიც ჩარეულა. დარჩა ცოლი რუსის ქალი, რომელიც სამშობლოში დაბრუნდა და ვაჟიშვილი, ჭლექით გარდაცვლილი რუსეთშივე. ილია განგებ წავიდა რუსეთში და ინახულა თავისი ძმისწული, როცა მის ავადმყოფობის ამბავი მოუვიდა. თემური – მეორე ძმა ილიასი – გარდაცვლილა პეტერბურგს, როცა კადეტთა კორპუსში სწავლობდა. დედის სიკვდილის შემდეგ ორის წლისა დარჩენილა. სვიმონი ბავშვობაშივე გარდაცვლილა. უფროსი და ნინო მიუთხოვებიათ თ. ნიკოლოზ აბხაზისათვის³³, ხოლო უნცროსი ელისაბედ – თ. ჯამბაკურ-ორბელიანი-სათვის³⁴. ელისაბედ შემდეგ დაქვრივებულია და მეორედ

* ავტობიოგრაფია. უუნ. "განათლება" 1907 წ. სექტემბერი.

მისთხოვებია საგინაშვილს³⁵, გენერლის ჩინით გარდაცვლილს. ნინოსა და ნიკოლოზს დარჩათ შვილი კონსტანტინე აბხაზი³⁶, რომელიც წელს თავადაზნაურობამ თავის მარშლად აირჩია. ელისაბედს შვილი არ ჰყავს, დღესაც ჯანმრთელობით სუფევს და სახით ძალიან ჰგავს თავის სახელოვანს ძმას.

ილია დაიბადა 1837 წელს 27 ოკტომბერს. ამ თარიღს ზოგნი ეჭვის თვალით უყურებენ. საეკლესიო საბუთებით ილიას დაბადება აღნიშნულია 20 იანვარს და არა 27 ოკტომბერსაო. ეს საბუთები უფრო სარწმუნოა, ვიდრე თვით ილიას მოწმობა, მისი ავტობიოგრაფიაო. ილიას დაბადებას 27 ოკტომბერს ადასტურებს მისი და ელისაბედიცა. ჩვენს სახლში იყო მაგარ ყდაში ჩასმული ძველი სახარება და იქ ეწერა ილიას დაბადება სწორედ მაგ თარიღითაო.

ილიას დედა მარიამი დიდი მოსიყვარულე ყოფილა თავის ქმარ-შვილისა და არავითარ ზრუნვას არ აკლებდა ბავშვებს. ჰზრუნავდა თურმე უფრო მათის აღზრდისა და განვითარებისათვის. ბავშვობაშივე აღუძრა ხალისი წიგნის კითხვისა, ცნობისმოყვარულობისა. ამ აზრით ხშირად უამბობდა იმ სხვადასხვა მოთხრობის შინაარსს, რომელიც ძველად ბლომად მოიპოვებოდა ჩვენს მწიგნობრობაში და რომელიც ხელნაწერებად ვრცელდებოდა. თვით ილიაც ჰმოწმობს ამას თავის ავტობიოგრაფიაში და ჩვენც არაერთხელ ვაგვიგონია მისგან, რომ მე, როგორც პატარას და ტანად მრგვალს, დამაგორებდნენ ტახტზედ მუთაქასავით, დასდებდნენ ზედ ჩემზედ წიგნს და კითხულობდნენო. “საღამოობითაო, – ამბობს ილია, – დავგსხავდა დედა ბავშვებს და გვიკითხავდა მოთხრობებსა და ამბებსა. წაკითხვის შემდეგ გვიამბობდა შინაარსს და მეორე დღეს საღამოზედვე გვიკითხავდა, აბა ვინ უფრო კარგად მიამბობს, რაც გუშინ გაიგონეთო. ვინც კარგად უამბობდით, გვაქებდა და ამ ქებას ჩვენ დიდად ვაფასებდით”³⁷.

ბავშვობაში ილია არა ყოფილა ცვლქი და მოუსვენარი, როგორც ეს სჩვევია, საზოგადოდ, პატარაობას. მისი უნცროსი და ელისაბედ ჰმოწმობს, რომ ილია ხალისით არ ერეოდა ცოლებში სათამაშოდ. უფრო მარტო ყოფნა უყ-

ვარდა და გართობას ერიდებოდაო. ამასვე ადასტურებს, როგორც ზემოდაც მოვიხსენეთ, მისი მეგობარი კობცა აბხაზი³⁸. აგრედვე, გამდელიცა – სალომე ლოლაძე³⁹ – რომლის მოწმობას თავის დროზედ მოვიყვანთ ქვემოდ.

პირველდასაწყისი სწავლა ილიას, თავის ოჯახს ვარდა, თავიანთ სოფლის მთავარს⁴⁰ შინაურს სკოლაში მიუღია. რვა წლისა ყოფილა ილია, როცა ამ მთავრისათვის მიუბარებიათ. მთავარმა ძალიან კარგად თურმე იცოდა ქართული და სახელი ჰქონდა გავარდნილი საღმრთო წიგნების კარგის მკითხველისა.

ეს გარემოება თუა, სხვათა შორის, მიზეზი იმისი, რომ ილიას თითქმის მოხუცებამდე შერჩა სიყვარული საღმრთო წერილის კითხვისა, მისის ქართულის ენამზიანობისა და სიღრმე-ძალისა, აგრედვე, სახარების კარგის, კილოიანის კითხვისა ეკკლესიაში. ილია იმ აზრს ადგა, რომ ქართულის ღრმად და ყოველმხრივ შესწავლისათვის აუცილებლად საჭიროა კითხვა საღმრთო წიგნებისა, ცოდნა ძველის ქართულისა. ქართულს ის შეისწავლის საფუძვლიანად, ვინც ხშირად კითხულობს საღმრთო წერილის წიგნებს, კითხულობს შეგნებით და უკვირდება ძველის ქართულის საგრამატიკო ფორმებს, მის მიმოხერასა, სინტაქსისსაო. თვითონაც ხშირად კითხულობდა ძველ ქართულ წიგნებს, სახარება-სამოციქულოს და მოსმენაც უყვარდა ეკკლესიაში მათის წაკითხვისა; ისე აღდგომა არ გათენდებოდა თითქმის, რომ განსაკუთრებული გულისძგერა არ აშლოდა და არ მოენდომებინა ეკკლესიაში წასვლა, უფრო კი სახარების კითხვის მოსასმენად.

აქ ცხადად სჩანს ის გავლენა, ის ღრმა შთაბეჭდილება ყმაწვილობისა, რომელიც დაუტოვებია ილიას ნორჩ გულში საეკლესიო წიგნების კარგის კითხვით სახელგანთქმულს მთავარს.

“იმისი უმთავრესი ღირსება კი ის იყო, – ჰმოწმობს ილია, – რომ მომხიბლველი თქმა იცოდა ამბებისა. გვიამბობდა მდაბიურად და ბავშვებისათვის ადვილად გასაგების ენით უფრო საღმრთო და სამშობლო ქვეყნის ისტორიის ამბებს, ვის რა გმირობა მოემოქმედნა, ვის რა ფალავნობა

გაეწია, ვის რა ღვაწლი და სიკეთე დაეთესა სამშობლოსა და სარწმუნოების სასარგებლოდ და დასაცველად”⁴¹.

რა თქმა უნდა, ჩჩვილ ყმაწვილის ბუნებაში ღრმად ჩაიმაჩნებოდა ეს ამბები და წაუშლელს კვალს დასტოვებდა მის სულში. აკი თვითონვე ჰმოწმობს, ბევრი ამ ამბავთაგანი ღრმად ჩამრჩა გულში და ერთი მათ შორის “დიმიტრი თავდადებული” თემად გამოვიყენე მრავალ წლის შემდეგაო (1877 წ.). ერთი კიდევ საშობაო მოთხრობად დავეწერეთ⁴². “გლახის ნაამბობში” ზოგიერთს ადგილს ცხადად ამჩნევია კვალი მთავრის ამბების გავლენისაო.

მთავრის სკოლა შინაურული სკოლა ყოფილა, იმისთანა, რომელიც ჩვეულებრივი იყო ძველად და რომელიც, სამწუხაროდ, ასე კვალწმინდად განჰქრა ამ ოცისა და ორმოცის წლის განმავლობაში. მაშინ და უფრო კიდევ წინად, საქართველოს დამოუკიდებლობის დროს, წესად იყო მიღებული ამისთანა შინაური სკოლა, რომელიც გამართული ჰქონდათ, როგორც სასულიეროთა, ისე ერისაგანთა: სოფლის მღვდელთა, მთავარდიაკონთა და ძველთა დედათა.

“მთავართან ვსწავლობდიო, – განაგრძობს ილია, – ამავე ჩემ სამშობლო სოფლის გლეხკაცების შვილებთან. ხუთნი თუ ექვსნი ვიყავით, რამდენადაც მახსოვს. ყველანი შინიდან დავდიოდით მთავართან დილ-დილით და სწავლა გვექონდა მხოლოდ შუადღემდე. წერა-კითხვას, როგორც მახსოვს, სულ საათს არ ვანდომებდით ხოლმე; დანარჩენი დრო იმაში გადიოდა, რომ ვთამაშობდით თვით მთავრის ზედამხედველობით და ხელმძღვანელობით და უმთავრესად უფრო იმაში, რომ ვისხედით და ვისმენდით იმის გასატყავებელ ნაამბობს”⁴³.

აქ, სხვათა შორის, დიდად საყურადღებოა ის გარემოება, დამახასიათებელი ძველებურის ჩვენი ბატონყმობისა, რომ თავადის ყმაწვილი იზრდება და იწურთნება სწავლაში ყმების შვილებთან ერთად. ეს თავისთავად საყურადღებო გარემოება იმითია საინტერესო, რომ შესაძლოა, ყმაწვილობიდანვე საფუძვლად დაედო ილიას სიყვარულს გლეხკაცობისადმი, ილიას სიყვარულს გლეხკაცის ენა-

მეტყველებისა და ზნე-ჩვეულებისადმი, საფუძვლად დაედო მის დემოკრატიზმს სიტაბუკეშივე და ბოლოს ყოველმანვე ამან ისეთის ძლიერებით იჩინა თავი მის ნაწერებსა და ცხოვრებაში. ეგ დემოკრატიზმი, ეგ სიყვარული მდაბიოთა ლაპარაკის კილოსი და გამოთქმისა ჩაეცსოვა მის ბუნების მეორე კერძობას, არისტოკრატიზმს ჭკუისას, ძლიერებასა და მედიდურებას სულისას.

გავითვალისწინოთ მსვლელობა მთელის ჩვენი ისტორიისა, ხასიათი ჩვენებურის ბატონყმობისა ძველად, საქართველოს დამოუკიდებლობის დროს, აგრედვე, ყოვლად საყურადღებო ინსტიტუტი ძიძაობისა, დღემდე დაცული მთელს დასავლეთს საქართველოში. მაგ ინსტიტუტის ძალით, ბატონისშვილი ყმის სახლში იზრდებოდა ნორჩობისას და შემდეგაც, თითქმის სასკოლო ჰასაკამდე და ამის გამო მყარდებოდა ყმასა და ბატონს შორის სულიერი და ხორციელი ნათესაობა. გავითვალისწინოთ ყოველივე ესე და მაშინ ისე აღარ გავვიკვირდება ჩვენთა თავად-აზნაურთაგან გამოსულ მწერალთა დემოკრატიზმი და დიდი სიყვარული გლეხკაცობისა.

აქ საჭიროა ორიოდვე სიტყვით მოვიხსენიოთ ილიას გამდელი სალომე ლოლაძეცა, რომელიც ქართლიდან გადაუყვანია ილიას ნათლიას გრიგოლ ჭავჭავაძისათვის. ილიას გამდელი თითქმის ილიას ტოლივე იყო. დღესაც ცოცხალია, ჯანსაღი და სრულის მესხიერების პატრონი. გარეგნობით ციპიური ძველი ქართველი ადამიანია. სალომე ლოლაძისას კარგად ახსოვს თურმე ილიას ყმაწვილობა და დიდის სიყვარულით იგონებს იმის ბავშვობას. ანგელოზი იყო, ანგელოზიო, – ამბობს თურმე, – ცელქობა და თამაშობა აგრერიგად არ უყვარდა, წიგნის კითხვას ეტანებოდა ძრიელაო. მეცისმეცი სრული იყო, ხორციოთ სავსე. მშობლებს ეფიქრებოდათ კიდევ იმის გადაჭარბებულის სისრულისა და სისუქნისაო. ამ მხრივ ილია დედასა ჰგავდა: ისიც სრული იყო და ცანდაბალი. ილიას პატარაობისასვე უყვარდა ლექსები, გლეხის ბიჭებს გააჯობებდა ხოლმე ლექსების თქმაში. ერთხელ ერთმა ბიჭმა რაღაცა უწმაწური ლექსი სთქვა, ილიას არ ეჭაშნიკა და უთხრა,

კარგი ლექსები არა გცოდნიაო. ილია ძალიან ხათრიანი იყო, ხმამაღალს სიტყვას არავის ეტყოდა, გაჯავრებულიც რომ ყოფილიყო. და-ძმებთან კარგად თავსდებოდა, გარდა უფროსი ძმისა, კოტესი. იმასთან როგორღაც ვერა რიგდებოდა. ილიამ მაჩუქა ღუქნის ალაგი და სხვაფორივაც დიდად მწყალობდაო⁴⁴.

ცხადია ყოველ ამის შემდეგ, რა დიდი და მრავალგვარი ნაკადი დემოკრატიზმისა უვლიდა გარს ილიას ყმაწვილობას და რა ვითარებაში ინასკვებოდა ხასიათი მომავალის დიდის მებრძოლისა, დემოკრატიულ იდეისა და თავისუფლების ყოვლადქებული მოციქულისა და ან სად არის სათავე და დასაბამი დედაენის უტყუარ ალღოს აღებისა, ქართულის იმ ღრმა ცოდნისა, რომელმაც ისეთის ძლიერებით იჩინა თავი ჯერ ისევ “მგზავრის წერილებსა” და “გლახის ნაამბობში”, გინა “კაცია-აღამიანში”.

დედა ილიას თერთმეტის წლისას მოუკვდა და, ალბად, პირველად მაშინ შეიძრა ღრმად მისი ყმაწვილური სული. უნდა ვიფიქროთ, დედით დაობლებამ დიდი იარა სევდისა გაუჩინა გულში პატარა ყმაწვილს. დედაშვილურს გრძნობას ილია დიდის მოწიწებით იგონებოდა ხოლმე შემდეგ, დიდობისას. მის ნაწერებშიაც მკაფიოდა სჩანს, რა წმინდა გრძნობად მიაჩნდა ილიას გრძნობა დედაშვილურისა, დედაშვილობის სიყვარულისა. ამიტომ დედით დაობლებას ღრმა კვალი უნდა დაეცოვებინა მის გულში. მალე ხომ ილიას მამაც მოუკვდა, ჯერ ისევ ყმაწვილს, 15-16 წლისას და ამან კიდევ უფრო გაუძლიერა სევდა, მწვავე ტკივილი გულისა. უფროსი ძმაც ლეკებმა მოუკლეს. ილიამ მთელი თავისი ჯივარი დანარჩენ და-ძმასა და ქვრივ მამიდაზედ დაჰყარა. ეს მამიდა, სახელად მაკრინე⁴⁵, ქვრივი ივანე არაგვის ერისთავისა⁴⁶, დაიბარა გრიგოლ ჭავჭავაძემ თავის მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ ობლების საპატრონებლად. მაკრინემ იგვირთა ეს მოვალეობა და ნამდვილი დედობა გაუწია თავის ობოლ ძმისწულებს. ილიას კერძო მიწერ-მოწერა ცხადად ამტკიცებს, რა მწვავე გრძნობას განიცდიდა სულის მარტოობისას და თან რა დიდის მხნეობით ითმენდა თავზედ დატეხილ უბედურებას. ეს მოთმე-

ნა, ეს გულში ჩაკვლა დარდისა და მწუხარებისა, გარეგნობით შეუმჩნეველობა დიდის შინაგანის ცეცხლისა მეორედ ბუნებად გადაექცა ილიას შემდეგში. გარეგნობით დამშვიდებულს, დიდხანს დუმილით ყოფნის მტვირთველს, ადვილად ვერაზინ მიუხვდებოდა, რა მწარე გრძნობა სდუღდა მის გულში. ამიტომ ამბობდნენ ხოლმე ხშირად ილიაზედ მისი ხასიათის უცოდინარნი, უგულოა, უღმობელიაო. მთელი მისი ნაწერები სულ სხვასა ჰმოწმობს. სულ სხვასა ჰმოწმობს ის წერილიცა, რომელიც მამიდას მოსწერა ილიამ რუსეთიდან 1860 წელს, როცა სიკვდილმა ერთხელ კიდევ ძლიერად დასჩაგრა მისი გული და ხელიდან გამოსტაცა საყვარელი და უკანასკნელი პატარა ძმა თემური, რომელიც პეტერბურგის კადეტთა კორპუსში სწავლობდა.

აი ის წერილი, სავსე გრძნობითა და მწუხარებითა:

“საყვარელო მამიდავ!

“თქვენი წიგნი მომივიდა ფულით და, როგორცა სჩანს, მაშინ არა გცოდნია ჩემი უბედურება. მამიდაჯან, რა დაუშავეთ ასეთი ღმერთს, რომ ეგრე უწყალოდ და შეუბრალებლად გვიჩამლავს დღეებს ამთვენ ცანჯვით. ჩემი პატარა თემური სადღა არის, მამიდაჯან! დავკარგე საუკუნოდ პირველი და უკანასკნელი ძმა, მერე რა ძმა?! ველარ გნახავთ ის საწყალი და უბედური. ნეტავი თავის ქვეყანაში, გარშემორტყმული ნათესავებით, მაინც მიცვალებულიყო. ვაიმე, ჩემო პატარა ძმაო, ჩემო კარგო და ჭკვიანო თემურ, რაზედ დამაობლე და დამაგდე?! შენ წახვედი, მოგვპორდი და შენ მაგიერ დაგვიგდე ნუშეშად ცრემლი და წუხილი.

“მაგრამ რაღას უშველით, მამიდაჯან! ღვთის ნება და ღვთის რისხვა აღსრულდა ჩვენზედ! რა ვქნათ? რაც გამოვზრდილვარ, სიკვდილის მეტი ბედი არ დავგყოლია ჩვენ. მადლობა ღმერთს ამგვარ ბედისათვის. ნუ იწუხებთ, მამიდაჯან! ამ ცხოვრების ღელვისაგან ბევრი მოგიტმენიათ და ესეც მოითმინეთ.

“მე ვერა ვარ კარგად. ჩემი სიმრთელეც ძალიან დამლილია. თუ ღმერთმა ბოლო არ მომიღო, კულავ ამ დროს დავბრუნდები შინ კურსგათავებული. მაგრამ მარტო მე

მოვალ შინ, მამიდაჯან. თქვენი პატარა თემურ საუკუნოდ დარჩა აქ.”

თავში წერილს წარწერილი აქვს:

“ვაიმე, საწყალო თემურ! აღარ გაიხარებენ შენ ბედნიერებაზედ არც ძმა შენი უბედური, ველარც მამიდა და ველარც დები შენი. სად წახველ, ჩემო საყვარელო ძმამო? შემომხედე მე და შემობრალე, რომ უშენოდ ასე ვიცანჯები.

თქვენი უბედური ილია”⁴⁷.

რათა უფრო კარგად შევიგნოთ მიზეზი ასეთის დიდის მწუხარებისა, უნდა ვიცოდეთ, რა ძრეულ უყვარდა ილიას ეს ერთადერთი თავისი ძმა და რა დიდი იმედი ჰქონდა მისი, როგორც ფრიად ჭკვიანისა და ნიჭიერის ყმაწვილისა. ერთის წლის წინად მის გარდაცვალებისა ილია სწერს თავის უფროს დას ნინოს:

“თემურ ძალიან კარგად არის. გაიხარე, ნინუცი: კარგი, ჭკვიანი ძმა გვყავს, ღმერთმა აცოცხლოს! მარტო ერთი არ მომწონს ამისი, ძალიან ფიქრიანი”⁴⁸.

აქ ილიას ავიწყდება, რომ თითონაც ფიქრიანი იყო და, ვეჭვობთ, უფრო მეტად, ვიდრე თემური.

III

ილია ცფილისში. – პანსიონი ჰაკკესი. –
ილია გიმნაზიაში. – დუღილი ხასიათისა
ანუ კრიტიკული ხანა.

მეთერთმეტე წელში გადამდგარი ილია მამამ ქალაქში ჩამოიყვანა და მიაბარა იანიშევსკისა⁴⁹ და ჰაკკეს⁵¹ პანსიონში. ეს პანსიონი ყველა მაშინდელ კერძო სასწავლებელზედ უკეთესი იყო, როგორც თვით ილია ჰმოწმობს ამასა და იქ აბარებდნენ თავიანთ შვილებს უფრო შეძლებულნი მოხელენი და ზოგიერთნი თავად-აზნაურნიცა.

პირველ გიმნაზიის არქივში შემდეგნი ცნობანი აღმოჩნდა ამ პანსიონის შესახებ: სასწავლებელი თვისის კურსით ეთანასწორება გიმნაზიის დაბალ კლასებს (აღბად, პროგიმნაზიულს) და მოთავსებულია ცფილისში, სახლი პეპინოვისა, 2 ნაწილი, 1 კვარტალი. საზოგადო საგნებს გარდა, ასწავლიდნენ ძველ ებენში – ლათინურს, ახალში – ფრანგულს, გერმანულს, აგრედვე, ქართულსა და სომხურს. სუფთა წერასა და ხატვას გარდა, ევროპიულ ცეკვასაცა ჰქონდა დათმობილი რამდენიმე გაკვეთილი.

1852 წელს დაახლოვებით ორმოცამდე ყოფილა მოწაფეთა რიცხვი. ამათ შორის $\frac{3}{4}$ – პანსიონერები და $\frac{1}{4}$ – ნახევარპანსიონერები. თავადისშვილნი – 5, რუს მოხელეთა შვილნი – 25, უცხოელნი – 2. სომეხთა შვილების რიცხვი არა სჩანს. არა სჩანს, აგრედვე, მოქალაქე ქართველთა შვილნი იყვნენ თუ არა.

შესატანი ფასი პანსიონერთათვის ყოფილა დაწესებული 250 მან., ნახევარპანსიონერთათვის – 200 მან.

ილია პანსიონში კარგა ხანს დარჩენილა – თითქმის შვიდს წელიწადს. ხუთს წელს იმდენად მომზადებულა,

* ილიას გადაჰყენებია ეს გვარი და მის მაგიერ თავის ავტობიოგრაფიაში⁴⁹ მოხსენებული აქვს რაევსკი⁵⁰.

გრიგოლ ყიფშიძე

რომ გიმნაზიის მეოთხე კლასში მიუღიათ და ორს წელიწადს ამ კლასის კურსის გათავებას მონდომებია. ბინა ისევ პანსიონში ჰქონია და იქიდან უვლია გიმნაზიაში მთელის ორის წლის განმავლობაში. ამ დროს ილიას გიმნაზიის მთავრობა თავისუფალ მოსიარულედ სთვლიდა – **вольноприходящий!**

მისი მაშინდელი ნიშნები სწავლაში სახარბიელო არ არის: რუსულ სიტყვიერებაში ორი ჰყავს, აგრედვე, მათემატიკაში. უწყებას შენიშვნა აქვს დართული: დარჩა იმავე კლასშიო. შემდეგ ხელი წამოუწყვია და უკეთ დაუწყვია სწავლა.

1853 წელიწადი. საქმე N 110.

მეექვსე კლასის თავისუფალი მოსიარულე ჭავჭავაძე ილია: ნიშნები:

ნიჭი გინა გულისყური ... 4

ბეჯითობა ... 3

ყოფაქცევა ... 4 1/2.

საგნები: შუალა თვიური: გამოცდისა: შუალა წლიური:

საღმრთო სჯული ... 2 4 3

რუსული ... 5 5 5

ქართული ... 5 4 5

ფრანგული ... 4 4 4

ლათინური ... 3 2 3

გეომეტრია ... 4 3 4

ალგებრა ... 4 2 3

გეოგრაფია ... 2 2 2

ისტორია ... 4 – 4

1857 წ. ანბანზე დაწყობილი სია საბუთის ქაღალდებისა: ჭავჭავაძე ილია – საბუთის ქაღალდები უკან დაუბრუნდა 24 აპრილს. საქმე N 21 იმავე წლისა: საბუთის ქაღალდები დირექციამ წარუდგინა მზრუნველს, რადგან 14 ივლისს 1856 წელს N 1591 ითხოვა, ილიასი და თეიმურაზ ჭავჭავაძის საბუთები მე გამომიგზავნეთო. დირექცია აუწყებს, ილიას საბუთებს გიგზავნით, ხოლო თეიმურაზისა გაეგზავნა საგუბერნიო მმართველობასაო.

ილია თვითონაც იგონებს ავტობიოგრაფიაში პანსიონსა და გიმნაზიაში თავის ყოფნას, მაგრამ ძალიან მცირე ცნობას იძლევა მაშინდელ სწავლა-აღზრდის შესახებ; პანსიონის შესახებნი ცნობანი კიდევ საკმაოა და გიმნაზიისა კი სულ მცირეა.

“15 წლისა ვიყავო, – გვიამბობს ილია, – როცა ამ პანსიონიდან ტფილისის გიმნაზიაში შევედი. მეოთხე კლასში მიმიღეს და ბინით კი ისევ პანსიონში ვიყავი. პანსიონს მაშინ განაგებდა მხოლოდ ერთი ჰაკკე. ჰაკკე გერმანელი იყო, ყოველმხრივ განათლებული კაცი. გერმანიიდან დაიბარა მაშინდელმა კავკასიის ცალკე კორპუსის კომანდირმა ნეიდგარტმა თავის შვილების აღსაზრდელად; ხოლო ნეიდგარტის შემდეგაც ტფილისში დარჩა და პედაგოგ რაევსკისთან (?) ერთად პანსიონი დააარსა. ჰაკკე სასტიკი კაცი იყო, მაგრამ თან იმდენ მამობრივს მზრუნველობას იჩენდა თავის შეგირდების მიმართ, იმდენს სცდილობდა და ყურს უგდებდა მათს ზნეობრივსა და გონებრივს განვითარებას, რომ თითქმის მთელს თავისუფალ დროს, კლასში მეცადინეობის შემდეგ, იმათ ანდომებდა: ხან ემუსაიფებოდა, ხან ართობდა მუსიკითა და ჰმართავდა ხელდახელ კონცერტს როიალზედ, რომლის დაკვრაც საუცხოვოდ იცოდა”⁵².

ასე ახასიათებს ილია იმ პანსიონს, საცა ბედმა მიიყვანა ყმაწვილობაში და საცა ისეთი სასტიკი და თან მამობრივ მზრუნველი უფროსი დაჰხვდა პანსიონისა. ჩვენც არავითარი საბუთი არა გვაქვს, არ დაუჯეროთ ილიას და არ ვირწმუნოთ, რომ ამ პანსიონს მხოლოდ საკეთილოდ უნდა ემოქმედნა ილიაზედ იმ კრიტიკულს დროს, როცა ბავშვი ჰასაკუში მოდის, როცა იწყება საშიში დროს ჭაბუკის ბუნების მღელვარებისა, ხასიათის დუღილისა და ზნეობრივის მერყეობისა.

ამ კრიტიკულმა ხანამ, უნდა ვიფიქროთ, მშვიდობით განვლო, თავდაჭერით ჩაიარა ჯერ პანსიონში და მერე გიმნაზიაში. ილიას ხასიათი, ასე თუ ისე, დადულდა და გამოიკვანძა მაშინ, როცა უკვე უფროს კლასებში იყო და როცა ილიას აქვალა სხვადასხვა, ერთიერთმანერთის სა-

წინააღმდეგო, სურვილი და გატაცება: ყმაწვილურის სიყვარულისა, ბერობისა, ვოლონტერობისა გარიბალდის რაზმში და სხვ.

ყმაწვილურის სიყვარულის ამბავს კოხტა აბხაზი გვიამბობს. ეგ გრძნობა პირველად ყმაწვილობაშივე ეწვია, როცა 13-14 წლის ილიამ დაუწყო ტრფიალი ვინმე ტერ-ასატუროვის ქალსაო. “მე და ილია ხშირად მიუახლოვდებოდით ხოლმე მის “ღვთაების” სარკმელს და იქიდანაც ღიმილით გადმოგვხედავდა ხოლმე პატარა ქალი”. “ეს სიყვარულიო, – განაგრძობს კოხტა აბხაზი თავის ნაამბობს, – თუკი სიყვარულად ჩაითვლება ბავშვური გატაცება, იყო წმინდა პლატონიური. საზოგადოდ, ილია მეტად ადვილად “აენთებოდა” ხოლმე, მაგრამ გულის ცეცხლი არც ისე ხანგრძლივი იყო ხოლმე. ტერ-ასატუროვის ქალს მალე მოჰყვა ჩვენის გიმნაზიის დირექტორის დემენტიევის ასული, მაგრამ ამ გატაცებამაც ისე ჩაიარა, როგორც ტერ-ასატუროვის ქალისა და ილიას სიყვარულმა”⁵³.

ილიას პატარა რომანი პეტერბურგშიცა ჰქონია, მაგრამ ამ რომანების ამბავი შემდეგ იყოს.

ილიას გატაცებაც გარიბალდის⁵⁴ დიდებულ მოღვაწეობით და თავგამოდებულ ბრძოლით ჩაგრულ ერთა განთავისუფლებისათვის ადვილი წარმოსადგენია. გარიბალდის სახელი და მამაცობა ისე ჰხიბლავდა მაშინდელ შეგნებულ ახალგაზრდობას, რომ ილიას სურვილი ვოლონტერად წასვლისა გასაკვირველი არაფრით არ უნდა იყოს. ბევრად უფრო გასაკვირველია და საეჭვოდაც მისაჩნევი მისი წადილი ბერმონაზნობისა, თუმცა ამას, თვით ილიას სიტყვითვე, ჰმოწმობს ისეთი სანდო ადამიანი, როგორიც არის ავტორი “ბნელოსი”⁵⁵. ისიც კი სათქმელია ამ ამბის დასადასტურებლად, რომ, როგორც ზემოდაც იყო ნათქვამი, ილიას გარშემო, იქვე ჭაბუკობაში, ბევრი უცნაური და იშვიათი გარემოება შეჯგუფდა, ისეთი გარემოება, რომელმაც, შესაძლოა, ცოცად თუ ბევრად, გაუღვია გრძნობა წუთისოფლის უმადურობისა, დაუნდობლობისა, სურვილი მარტოობისა, განდევილობისა, ბერმონაზნობისა. ამიტომ არც ამისთანა სურვილის გაჩენა ადრე დაობლებულ ჭა-

ბუკ ილიას გულში არ უნდა იყოს გადაჭრით უარსაყოფელი. ილიას დაობლებას დაუმატეთ მისი ბუნებით და მემკვიდრეობით თანდაყოლილი მიდრეკილება მარტოობისა, ფიქრიანობისა და უარყოფა ცოლ-ამხანაგთა შორის თამაშობით გართობისა, რასაც ჰმოწმობს მისი და ელისაბედ და გამდელი სალომე ლოლაძე; ივარაუდეთ ახლა სამღვთო წერილის კითხვის სიყვარული, იქვე ბავშვობიდანვე ჩანერგილი მის ბუნებაში, აგრედვე, გავლენა ქვრივის მამიდისა, დიდის სათნოებითა და ღვთისმოსავობის გრძობით შემკულის ადამიანისა და ადვილად მიხვდებით, რომ ამ ბერმონაზონობის სურვილის გაჩენაც წუთისოფლისაგან დიდად გამწარებულ ახალგაზრდის გულში მეტისმეტად არ უნდა გვეუცხოვოს. რასაკვირველია, გარშემო ცხოვრებაშიაც და თვით ილიას ბუნებაშიაც აღმოჩნდა არა ერთი და ორი სხვაგვარი, უფრო ცხოველი ძალა და წადილი, რომელმაც დასჩაგრა ეს მიდრეკილება, მაგრამ სამუდამოდ კი ვერ აღმოჰფხვრა მის გულიდან სიყვარული ღუმილისა, მარტოდმარტო ყოფნისა, ბერობა-განდევილობისა, იდეალურის ღვთის მსახურისა და სამღვთო კაცისა, რაც ბოლოს ისე მკაფიოდ გამოცხადდა ხანში შესვლის დროს. გამოცხადდა ჯერ “გლახის ნაამბობის” დაწერითა (დაიბეჭდა სრულად 1870 წ.), მერე გეორგ ებერსის⁵⁶ იმ ისტორიულ რომანის თარგმანითა, რომელსაც ეწოდება “რამეთუ კაცი ვარ” და რომლის შინაარსიც პირველ ქრისტიანე ბერ-მონაზონთა ცხოვრების აღწერას შეიცავს და ბოლოს “განდევილის” საოცარ სურათისა და ტრაგედიის შექმნითა. ჩვენის ფიქრით, ძნელია, თუ არ სრულიად შეუძლებელი, განდევილის ისეთის ხელოვნებით დასურათება, როგორც ეს ილიამ მოახერხა, მარტოოდენ შემოქმედობის საიდუმლოებათა შემწეობით, მარტოოდენ პოეტურის ინტუიციით, უიმისოდ, რომ თვითონაც თვისის გულის სიღრმეში არ ეგრძნოს ძლიერი სურვილი მარტოობისა, დიდი ქარტყილი სულიერ მღელვარებისა, რელიგიურის ექსტაზით გამოწვეული.

IV

გამზადება უნივერსიტეტში წასასვლელად. – პირველი ლექსები. – პატარა რომანი და მუნდირის ამბავი. – ერთი ეპიზოდი. – დიდს სიყვარულს დიდი სიძულვილი მოსდევს.

პეტერბურგის უნივერსიტეტში წასვლის გადაწყვეტამ, რაიცა ადვილი არ იყო მაშინ, როცა მისვლა-მოსვლას დიდს მანძილზედ ადვილად ვერა ჰბედავდნენ, სულ მიჰფანტ-მოჰფანტა შავი ღრუბლები ილიას ცხოვრებისა, პირველ ხანს მაინც. ილია ახლა მხიარულ და უდარდელ ცოლ-ამხანაგებში გაერთო. ახალ შთაბეჭდილებათა მოლოდინი და სახალისო სახილველ-საცოდნელი მოჯარვით გარს შემოადგა. ილია გამოერკვა, გამოცოცხლდა; მისმა გულმა შეითამაშა, შორს წასვლის აუცილებლობამ სამშობლო ქვეყნის სევდა გაუჩინა. ნამდვილი მგოსნობის საღერღელი ახლა აეშალა და თვისი პირველი ლექსი მშობელ ყვარლის მთებს უძღვნა:

სამშობლო მთებო! თქვენი შვილი განებებთ თავსა,
მაგრამ თქვენს ხსოვნას ვერ მივცემ მე დავიწყებასა...
როს ყმაწვილური მწუხარება ჩემს ყმაწვილურს გულს
სჩაგრაავდა ხოლმე, თქვენ წინ ვღვრიდი ჩემთ ცრემლთ ნაკადულს...
და აწ მაშორებს თქვენთან ვალი ამ წუთი სოფლის...⁵⁷

ილიას სტუდენტობისა და პეტერბურგში ცხოვრებისა მაინცა და მაინც ბლომად არა გვაქვს ცნობანი. თითონ ილიაც იშვიათად გაიხსენებდა ხოლმე თავის სტუდენტობის ღროს და, როცა გაიხსენებდა, არამცირედის აღფრთოვანებით იგონებდა ზოგიერთს თავის ცოლ-ამხანაგს და, აგრედვე, იმას, თუ ვის რა სასაცილო საქმე დაემართა ქალების ტროფობა-დევნაში.

თითონაც ვერ გადურჩა გაუგმირავი ამურის ისარს. პოეტის გული მოინადირა და გაიტაცა გენერალ ჩაიკოვსკის ასულმა, ცნობილ რუს კომპოზიტორის დამ. “ამ გენერლის ოჯახში ხშირად დავიარებოდი, – ამბობს კოხცა აბხაზი, – და კარგადაც ვვიღებდნენ. მახსოვს, როდესაც პირველად მოვემზადეთ იმათთან წასვლას სადარბაზოდ, დიდს გაჭირვებაში ჩავვარდით, ერთი მუნდირი გვექონდა სტუდენტური და მარტოკა კი არც მე მინდოდა წასვლა, არც ილიას”⁵⁸.

ბევრის ფიქრისა და ღელვის შემდეგ, ასეთი ხერხი თურმე მოიგონეს, იქირავეს თავდახურული ეტლი და, როცა ეტლი გაჩერდა ნაცნობ ოჯახის კარწინ, ჯერ ერთი ავიდა სადარბაზოდ და მერე, როცა ის ჩამოვიდა, მეორემ გადაიყვანა იმისი მუნდირი ეტლში და ახლა ის ავიდა.

ილიას კერძო მიწერ-მოწერაშიაც არის მოხსენებული გაკვრით ამ პატარა რომანის ამბავი. ილია სწერს თავის უფროსს დას ნინოს, ქალური ვერცხლის ქამარი გამომიგზავნე ხანჯლიანიო, ერთს ქალს დავუპირდი საჩუქრადო. “...მერე უნდა იცოდე, რა ქალია, – სწერს აღტაცებული ილია, – იმათ ოჯახში, როგორც შვილი, ისე ვარ მიღებული; ისეთი დედ-მამა ჰყავს, რომ თავი შემაყვარეს”⁵⁹.

დედ-მამისა რა მოგახსენოთ და მათი ქალი კი მართლა შეჰყვარებია ილიას. მხოლოდ ამ რომანსაც მალე მიეცა დასასრული: ჩრდილოეთის მშვენიერმა ასულმა ვერ თანაუგრძნო სამხრეთის მგზნებარე ბუნების შვილს. შეგვრჩა ხელში მხოლოდ ორი საუცხოვო სალირიკო ლექსი, – ნაყოფი ამ ცრფობა-გატაცებისა. ერთს სათაურად აქვს: “ჩაიკოვსკისას”⁶⁰ და იწყება ასე:

უცხო თემის ყარბს მთქმელსა
რად აღმიგზენ სიყვარული?⁶¹

ხოლო მეორეს – “ს. ჩაიკოვსკისას”⁶² და იწყება ასე:

საცრფოვ, ხშირად ლალი ფიქრი
განმიტაცებს სუბუქ ფრთითა...⁶³

რაკი სიცყვას მოაქვს, აქვე უნდა გავიხსენოთ ილიას ახალგაზრდობის ერთი ეპიზოდიც, რომელიც, ასე თუ ისე, ჩვენის მგოსნის სიყვარულს შეეხება. ეს ეპიზოდი ილიას ტრფიალი ე. მ-ს⁶⁴ მიმართ. ამ სიყვარულს უკავშირებენ ილიას ცნობილ ლექსს:

გახსოვს, ტურფავ, ჩვენს დიდ ბაღში
მე და შენ რომ ერთად ვრბოდით?...⁶⁵⁻⁶⁶

როგორც ეტყობა, საქმე ასე ყოფილა: ილიას სურვილი ჰქონია რუსეთში წასვლისა და უმაღლესი სწავლის მიღებისა, მაგრამ ნივთიერი ხელმოკლეობა და დედ-მამითობლობა აბრკოლებდა. მამიდა, კნ. მაკრინეც, რასაკვირველია, კარგად იყო ჩახედული თავის ძმის ნაწვირთოჯახის მდგომარეობაში და ჰხედავდა, რომ საღსარი არ იყო ილიას გამომზრდისა რუსეთში. მაგრამ საგულვეტელია, მის გამოცდილს თვალს შეუმჩნეველი არ დარჩა, რომ ილია გულგრილად არ ექცეოდა ს. ჭ-ის⁶⁷ ასულს, და, აი, სხვა, ღონე რომ ვერა ჰპოვა რა, კნ. მაკრინემ მიმართა შედარებით შეძლებულ ოჯახის შვილს. მოილაპარაკეს ორივემ და დაასკვნეს, რომ ს. ჭ-ემ უგზავნოს ილიას რუსეთში ფული სწავლის გათავებამდე იმ პირობით, როცა დაბრუნდება, მისი ქალი შეერთოს ცოლად. კოხტა აბხაზიც ამოწმებს ამ გარემოებას, მხოლოდ მამიდას მაგიერ, ილიას მამას იხსენიებს. ეს, რასაკვირველია, შეცდომაა. ილიას მამა გარდაიცვალა 1852 წელს, როცა ილია ჯერ ისევ გიმნაზის მეხუთე კლასში იყო. ჩვენის ფიქრით, შეცდომა უნდა იყოს ისიც, ვითომ ილიამ არა იცოდა რა ამ მოლაპარაკებისა, არ იცოდა, ვითომ საიდან და ან რა წყაროდან მისდიოდა რუსეთში ფული და რა პირობითა, როგორც ამას გვიმოცეციებს კოხტა აბხაზი თავის მოგონებაში⁶⁸. შესაძლოა, ილიას დაუკითხავად მოჰხდა მოლაპარაკება და მაგ უცნაურის პირობის დადება, მაგრამ საეჭვოა, რომ ილიას არა სცოდნოდა, ფული ვისგან მისდიოდა და რა აზრითა. კოხტა აბხაზის ნაამბობიდანვე სჩანს, რომ ილიას მეტად სამძიმოდ მიაჩნდა თავისი უხერხული მდგომარეობა, თავისი

ორჭოფი ყოფა ამ საქმეში, თითქმის იტანჯებოდა კიდევ და უკადრისობდა ასეთს ყოფასაო. რუსეთიდან დაბრუნებისას სთხოვა მამიდას, სულ გადაუხადე, რაც ფული აგილია, ს. ჭ-აო. და მამიდამაც შეასრულა ეს თხოვნა და ამით უზომოდ გახარებულმა ილიამ უთხრა თავის მეგობარ კოხტას: მომილოცე, კოხტა, დიდი და მძიმე ტვირთი მოვიშორე კისრიდან, სულ გადაუხადე ვალი ს. ჭ-ს, ახლა თავისუფალი ვარო. ყოველივე ეს ცხადად გვანიშნებს, რომ ილიამაც იცოდა პირობის დადების ამბავი, მაშასადამე, იცოდა ისიც, თუ საიდან და ვისგან მისდიოდა რუსეთს ფული.

თუ საბუთიანობა არ აკლდა ამ ეპიზოდის ასე განმარტებას, მაშინ ისე ძნელი აღარ იქნება გამოცნობა იმისი, თუ ვინ არის ნაგულისხმევი ილიას ცნობილსა და დიდის ხელოვნებით დაწერილს ზემოხსენებულს სალირიკო ლექსში. ცხადი ის სატრფო არც ტერ-ასატუროვის ასულია, არც ტფილისის გიმნაზიის ღირეექტორის დემენტიევის ქალი და მით უფრო არც დაე კომპოზიტორის ჩაიკოვსკისა.

დარჩა ერთადერთი მოსაზრება, რომ ის ტურფაა ს. ჭ-ს ასული, რომელმაც გაიტაცა ჭაბუკი ილია, ხოლო ამ გაცაცებამ მისცა საბაბიცა და საბუთიც ს. ჭ-სა და ილიას მამიდას ის უცნაური პირობა დაედოთ. რა იცოდა ან ქალის მამამა და ან ილიას მამიდამ, ამ ძველებურ პატრიარქულ წესის ხალხმა, რომელიც ოდესმე აკვანშივე ჰნიშნამდა ქალვაუს, რომ მაგნიარის პირობის დადება სრულიად აღარ შეეფერებოდა ახალს დროს, მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარს, რომ ეგ პირობა საშიში იყო სიყვარულის საქმეში და ადვილად შეიძლებოდა მაგ სიყვარულის სამარედ გადაქცეულიყო. და სწორედ ასეც მოხდა. პირობა დაირღვა, საქმე ჩაიშალა. ნაზმა სფერამ გრძობისა და პოეზიისამ ვერ აიტანა უღმობელი პროზა ცხოვრებისა.

მგოსანი სწერს სევდიანის კილოთი, თითქო სწუხს და ენანება ის დასამარებული წრფელი გრძობა სიყვარული-სა, კუკურშივე ჩამტკნარი ყვავილი:

ან შენ მაშინ რა იცოდი,
ან შენმ გიჟმა რა იცოდა,

გრიგოლ ყიფშიძე

რომ იმ ვარდზე ადრე შენი
სიყვარული დასჭკნებოდა!..⁶⁹

ცხადია, სიყვარულის გრძნობას უფეთქნია, მაგრამ ალი
ტრფობისა მალე ჩამქრალა, რაკი შესაფერი გარემოება
არ შემოჰხვევია გარს. კოცნა გესლად, ტრფობა გმობად
შეცვლილა:

ან შენ მაშინ რა იცოდი,
ან შენმ გიჟმა რა იცოდა,
რომ ის კოცნა ბოლოს გესლად,
შენის გმობით შემეცვლოდა⁷⁰.

ასეა, სიყვარული, აღტაცება, პოეზია ვერ იშენევს პრო-
ზას, ანგარიშს, ამიტომ მოსდევს ხშირად დიდს სიყვარულს
დიდი სიძულვილიცა.

V

უნივერსიტეტში. – სამშობლოს ჰაერი. – ცხოველი
 სურათები. – ნიშნები. – ამხანაგები. – ვითომ
 ზარმაცობა. – სულმა იგრძნო. – მუსიკა. –
 სპასოვიჩი. – აღფრთოვანება და რეფორმები. –
 “ოთხი წელიწადი”.

პეტერბურგში ყოფნის დროს (1857–1861) ილია იდგა პირველად ბინად პირველ საადმირალო უბანში, კვარტალი მეორე, ვოზნესენსკი პროსპექტი, სახლი ვაჭრის ცოლის კოლჩინისა, N 122. მერე ბინა გადაინაცვლა და დადგა ბალშია მარსკაიაზედ, N 39.

თხოვნა უნივერსიტეტის რექტორ ემილ ქრისტიანის ძის ლენცისათვის⁷¹ სტუდენტად ჩარიცხვისა მიურომეგია გამოცდის შემდეგ 20 ივლისს 1857 წ. იმავე წლის 15 ოკტომბერს მაშინდელ სწავლა-განათლების მზრუნველს უცნობებია უნივერსიტეტის საბჭოსათვის, ჩარიცხეთ ილია ჭავჭავაძე სტუდენტად იურიდიულ ფაკულტეტზედ, საკამერალიო მეცნიერებათა განყოფილებაში, თანახმად მისის თხოვნისაო. 1 ნოემბერს შეუტანია ილიას სწავლის ფულად 25 მან. 15 იანვარს 1858 წელს უთხოვნია სიღარიბის მიზეზით სწავლის ფულისაგან განთავისუფლება. სიღარიბის მოწმობა წარუდგენია თელავის მაზრის მარშლისა. უნივერსიტეტის შეჰკითხებია მზრუნველს და ილია სწავლის ფულისაგან სრულიად გაუნთავისუფლებიათ. ამავე 1858 წელს გადასულა მეორე კურსზედ. შემდეგს 1859 წელს 22 ივნისს უთხოვნია ეგზამენის გადადება ავადმყოფობის გამო. თხოვნასთან წარუდგენია ექიმის მოწმობაცა. ექიმი ჰმოწმობს, რომ ილიასთვის უწყენია ჩრდილოეთის ჰავას. მაისის განმავლობაში ვსწავლობდი ავადმყოფს, სისხლს იღებდა გულიდან და, თუმცა სენმა იკლო ახლა, წამლობამ არგო, მაინც საჭიროა ავადმყოფისათვის სამხრეთის ჰაერი, თავის სამშობლო ქვეყნის ჰავაო.

ეს ავადმყოფობა იყო მიზეზი, რომ იმ ზაფხულს ილიამ რამდენიმე თთვე თავის სამშობლოში გაატარა. ცფილის-შიაც რამდენსამე ხანს დარჩა და სცადა ეს დრო ცყუილუბ-რალოდ არ გაეცარებინა. თუმცა საბუთებიდან არა სჩანს, მაგრამ ეჭვს გარეშეა, რომ მისის მეთაურობით მაშინდელ დიდკაცობის ახალგაზრდობამ განიზრახა იმ ზაფხულს ცხოველ სურათების გამართვა. სურათები უნდა ყოფილიყო საღმრთო წერილის ძველის აღთქმისა და მეფე ლირის ტრავედისა. შემოსავალი უნდა მოჰხმარებოდა რაიმე სასარგებლო საქმეს, არა სჩანს კი, სახელდობრ, რა საქმესა. ნებართვის აღება ძალიან თურმე გაჭირდა და, საზოგადოდ, ამ საქმის კეთილად წარმართვას მრავალი დაბრკოლება გადაეღობა წინ. თვით ოჯახის უფროსნი და მშობელნი იმათი, მეცადრე ახალგაზრდა ქალებისა, რომელნიც მონაწილეობდნენ ცხოველ სურათების წარმოდგენაში, ძალიან ჰღელავდნენ, ჰშფოთავდნენ და წინააღმდეგობდნენ, არ შეიძლება მაგისთანა რამ საქმე იკისროს ქალმაო. ჯერ კიდევ ასე სათაკილოდ მიაჩნდათ მაშინ დიდკაცობის წარმომადგენელთ სცენაზედ გამოსვლა ქალისა და, არათუ თამაშობა, არამედ ცხოველ სურათად უსიცყვოდ დგომა, თუმცა შვიდი-რვა წლის წინად თ. ვორონცოვის დროს ცფილისში სამუდამო თეატრი არსებობდა და წარმოდგენებიც ხშირად იმართებოდა თითქმის ორი-სამის წლის განმავლობაში.

ამ გამოცემაში ჩართული ფოტოგრაფიული ჯგუფი⁷² იმ ცხოველ სურათების მონაწილეთა ჯგუფია. ილია თვით მეფე ლირი იყო. ეცყობა იქვე ახალგაზრდობაში ღრმად ჩასწვდენია გულში დიდებულ გენიოსის მიერ შექმნილი სურათი მოხუცის მეფე ლირისა და მისის ძლიერის სულის ქარტეხილისა, რომ 25 წლის შემდეგ მან სთარგმნა კიდევ ქართულად.

ილიას სწავლაში კარგი ნიშნები ჰყავს, საზოგადოდ. მხოლოდ მეორე კურსზედ ზოგს საგანში დაუჭერია ეგზამენი და ზოგში არა. მაგრამ მზრუნველის ნებართვით, მაინც გადაიყვანეს მესამე კურსზედ იმ პირობით, რომ მეოთხე კურსზედ უნდა დაეჭირა ეგზამენი იმ საგნებ-

შიაც, რაშიაც თავის დროზედ არა ჰქონდა დაჭერილი⁷. ფაკულტეტი ხანა სწერს, საორთვეოს შემდეგ დავაჭერინოთ ეგზამენებიო, ხან კი: ნება მივცეთ, წელს ნუ დაიჭერსო. მეორე კურსზედ ყოფნის დროს უნივერსიტეტის საქმეში – გვ. 473 და 474 მიწერილია გადაწყვეტილება ფაკულტეტისა: დატოვებულ იქმნას წელს. ეს იყო 1861 წელს, როცა სტუდენტების არეულობა მოჰხდა და ილიაც იძულებული შეიქმნა სულ მიეტოვებინა უნივერსიტეტი და სამშობლოში დაბრუნებულიყო. მხოლოდ 1863 წელს, როცა ილიას რედაქტორობით იბეჭდებოდა “საქართველოს მოამბე”⁷³, მოუვიდა უნივერსიტეტიდან, თვისის თხოვნის თანახმად, მოწმობა იქ სწავლისა. მოწმობაში იყო აღნიშნული, თუ რა უფლება ჰქონდა მინიჭებული მის პატრონს, ვინიცობაა სამსახურში შესვლას მონიდომებდა. ეს მოწმობა დაწერილია 4 ნოემბერს 1863 წელს და, ალბად, იმიტომ დასჭირდა ილიას, რომ იმ დროს ჟურნალის ბეჭვდა შესწყვიტა და სახელმწიფო სამსახურში შევიდა.

ამ უმეტესნაწილად მშრალსა და ნაწყვეტ-ნაწყვეტ ცნობას ილიას ცხოვრებისას პეტერბურგში, მართალია, თავისთავადაც ინტერესი არ აკლია, მაგრამ ჩვენი ცნობისმოყვარულობა ვერ დასჯერდება, მეტი გაშუქება და განცხობვლება სჭირია... მისი მეგობარი კოხტა აბხაზი ჰმოწმობს⁷⁴, რომ ილია ნიჭიერი და გონებაგახსნილი ახალგაზრდა იყო, მაგრამ თან დიდი ზარმაცისყო. ეგზამენები რომ მოახლოვდებოდა, მხოლოდ მაშინ შეუდგებოდა საგნების სწავლას და ორ-სამ საათში იმდენს შეისწავლიდა, რასაც სხვა ორ დღეს მოუნდებოდა. გასაკვირველი ის იყო, რომ ამგვარი შესწავლა, როგორც მოსალოდნელია, არ იყო სუბუქი, არამედ საფუძვლიანი, ზედმიწევნითი. ილია არ იყო მოძრავი ახალგაზრდა, აქეთ-იქით სიარულის მოყვარული, როგორც ეს ბევრს ყმაწვილს კაცს სჩვევია. ამხანაგებს აგრერივად არ უახლოვდებოდა, მაგრამ ამხანაგის გამტანი და მხარის დამჭერი კი იყო ყოველთვისაო⁷⁵.

* Университ. архив. Дело Совета. N 9, прилож. к N 9, гв. 25.

ილიას ზარმაცობას მეორე მისი მეგობარიც არა ჰფიცავდა, ივ. პოლტორაკვი⁷⁵. ჩვენის ყურით მოგვისმენია, რა სიმკვეთრით ამხელდა ილიას ეს მისი გულითადი მეგობარი ამ ნაკლულეფანებას, თუმცაკი თან ხუმრობაში ატარებდა ამ თავის მხილებას. ღამე, ძილის წინად, ჩივის კითხვა უყვარდა თურმე ილიას, და როცა ძილი მოერეოდა, სანთლის გაქრობა დაეზარებოდა და ბიჭს უძახდა, შემოდი სანთელი გააქრეო. და ილიაც, უკვე ხანში შესული, ხუმრობის დიდი ამტანი, თვითონაც ოხუნჯი და სხვის სასაცილოდ აგდების მოყვარული, საოცრად იტანდა ასეთს დაცინვას, მეგობრის ასეთს მხილებას.

ჩვენის ფიქრით, ილიას სიზარმაცე, ცოცხა არ იყოს, საეჭვოა, თუმცა სავსებით უარსაყოფი არ არის. მის მრავალფეროვან, რთულს ბუნებაში, ეგ ელემენტიც მოიპოვებოდა, ვითა ნაყოფი მემკვიდრეობისა და ატავიზმისა, ისე როგორც მის ფსიხიკას, მის სულიერს ორგანიზაციას ემჩნეოდა არა სიმარტივე და ლიტონობა, არამედ დიდი, რთული და ღრმა მრავალგვარობა. მის რთულ ბუნებაში უცნაურად თავსდებოდა ერთად ღირსებაცა და ნაკლიც, ბეჯითობაცა და ზარმაცობაც, ტეტიურიცა და თავადურიც...

თვით აბხაზივე ამბობს გადაჭრით, რომ ილია მეტად გართული იყო სხვადასხვა ჩივნების კითხვაშიო. კითხულობდა, სხვათა შორის, ბევრს ძველ ქართულ ჩივნებსაო. ძრიელ უყვარდა, აგრედვე, კითხვა პოლიტიკო-ეკონომიურ შინაარსის ჩივნებსაო. ეგზამენები რომ მოახლოვდებოდა, დღე-ღამეში ხშირად 18-20 საათს მუშაობდაო. რამდენჯერ მინახავს, ჩივნით ხელში მჯდომს ჩასძინებია და მერე ისევ განუგრძვია ჩივნის კითხვაო⁷⁶.

ყოველივე ეს უფრო დიდს ბეჯითობას ჰმოქმობს, ვგონებ, ვიდრე ზარმაცობას.

“ზათხულსაო, – განაგრძობს იგივე ამხანაგი თავის მოგონებას, – ჩვენი ქართველი სტუდენტობა პავლოვსკში ატარებდა დროს და ჩვენც – მე და ილია – ზათხულობით იქ ვცხოვრობდით ხოლმე. ერთხელ პავლოვსკიდან ცარსკოე სელოში წავედი და იქ ვეჩვიე სამეგრელოს მთავრის დადიანის ასულს⁷⁷. ბატონიშვილმა მიბოძა წასაკითხად

ორი ნაწარმოები ბარათაშვილისა⁷⁸, რამდენადაც მახსოვს, ერთი ლექსი “ჩემ მერანს” და მეორე – პოემა “ბედი ქართლისა”. ვერ წარმოიდგენთ, რანაირ მოჰხიბლა ილია ამ ორმა მართლა შესანიშნავმა თხზულებამ! თითქმის მთელი ერთი კვირა სულ მოუსვენრად გაატარა და, ცხადლივ თუ სიზმრად, ბარათაშვილი ელანდებოდა⁷⁹. ალბად, სულმა სული იცნო!

ბ-ნი აბხაზივე ამბობს, რომ ილია მუსიკას, საზოგადოდ არა სწყალობდა და არც ესმოდაო. მე იმისი მარტოდმარტო ერთი სიმღერა მახსოვს; ცხარედ სცემდა ოთახში ბოლთას და უცნაურის კილოთი მღეროდა:

Английский лорд свободен и горд...⁸⁰⁻⁸¹

მართლაც, ილიას მუსიკის ნიჭი, მუსიკალური სმენა ძალიან ნაკლებად ჰქონდა განვითარებული. ევროპიული მუსიკაც ნაკლებად ესმოდა და, ალბად, ვერცა სტკვებოდა საკმაოდ ამ მუსიკით. არა გვეგონია, ბევრჯელ ყოფილიყოს ილია ოპერაში. მაგრამ სიყვარულით კი ძრეულ უყვარდა საზოგადოდ გალობა-სიმღერა, მეტადრე ქართული. როცა ლხინი იყო სუფრაზედ და მახლობელთა მეტი არაუინ იყო, თითონაც აეშლებოდა ხოლმე საღერდელი სიმღერის თქმისა და აჰყვებოდა მომღერლებს, მაგრამ დისონანსის მეტი არა შეჰქონდა რა საერთო სიმღერაში. ვერც ერთი ხმა, ვერც ერთი ნოტი, ვერც ერთი ნაწყვეტი ამა თუ იმ კილოსი სწორედ ვერ მოუვიდოდა ხოლმე და მომღერალნი რომ ერთს ამბობდნენ, ის სულ სხვას ამბობდა.

იმ ANГЛИЙСКИЙ ЛОРД-საც, ალბად, ისე მღეროდა და ამიტომ თუ ამბობს კობცა აბხაზიცა, უცნაურის კილოთი მღეროდაო.

მით უფრო ერთი ათად საკვირველია და საოცარი ის ძლიერი ალღო ქართულისა, მის ღრმა ცოდნისა, რომელიც გამოიჩინა ილიამ ახალგაზრდობაშივე, რადგან, ენის ცოდნა, ენის ალღოს აღება უეჭველად ჰგულისხმობს, ცოცად თუ ბევრად, მუსიკალურ სმენის განვითარებასაცა. ენა არა მარტო ლექსში, არამედ პროზაშიაც, საუბარ-მეტყვე-

ლებამიაც რიგმისა და მუსიკის კანონებს ექვემდებარება, იგივე მუსიკაა. მაგრამ ჩვენ უკვე ვიცით, რა გარემოებაში განვლო ილიას აღზრდამ ყმაწვილობიდანვე და რა განსაკუთრებულმა ვითარებამ შეუწყო ხელი მის ქართულის ცოდნას და ამიტომ არ უნდა გვიკვირდეს, რომ ილიამაც ეგ ცოდნა სავსებით გამოიჩინა თავის დროზედ. ეგეც არ იყოს, ბუნებამ ხშირად იცის ასეთის საიდუმლოების გამოკვანძა, ასეთის უცნაურობის კაცთა თვალწინ დაყენება და ხშირად დიდ შემუსიკეს არ აძლევს ნიჭს, მჭევრმეტყველებისას კი არა, თვით დედაენის ალღოს ალებისასა. ასეთი მაგალითიც არა ერთი და ორი მოიპოვება.

ილია სტუდენტობაში ისე, როგორც შემდეგაც, დიდი ლიბერალი ყოფილა. დიდს თაყვანს თურმე სცემდა ინგლისის სახელმწიფო წესწყობილებას. მეტად მოსწონდა ბაირონი⁸² და გლადსტონი⁸³, თაყვანსა სცემდა გარიბალდისაც, ამ დაჩაგრულ ერთა დიდს მოსარჩლესა და მოამაგეს. გარიბალდის დიდი სურათი შემდეგაც სიკვდილამდე განუმორებელი სამკაული იყო მის სამუშაო ოთახისა. გულისტკენით თურმე ამბობდა, როცა ადარებდა თავის სამშობლოს ევროპის ქვეყნების მდგომარეობას: “ჩვენ ჯერ ჭოჭინა გვჭირიაო”.

საზოგადოდ, ამ დროს – და კიდევ დიდხანს შემდეგაც – როგორც ამას დაგვანახვებს მისი პირველ ხანის მოღვაწეობა სამშობლოში, ილია დიდის უარყოფით ეკიდება თავის ქვეყნის ძალ-ღონესა და ავლა-დიდებას, ეტყობა, რუსეთის ცხოვრების საშინელმა კრიტიკამ, მაშინდელ რუსთა მწერალთა მიერ წარმოებულმა, შეიპყრა ილიას არსებაცა.

არაერთხელ უამბნია ილიას ერთი ანეგდოტის მზგავსი ამბავი პეტერბურგში ცხოვრებისა ნიმუშად მაშინდელ სტუდენტების განუკითხველის უარყოფითის მიმართულებისა და მათის განზილუებისა.

ერთხელაო, – დაიწყო ილიამ, – ერთს იათუ კუხმისტერსკში ვსადილობთ ახალი ქართველი სტუდენტები, ვასილიევის კუნძულზედ, იქავ უნივერსიტეტის ახლოს და რაღაც იურიდიულ საგანზედ ჩამოგვივარდა ბაასი. როგორც მოგეხსენებათ, ახალგაზრდობის საქმე, ბაასი ცხარე და მწვა-

ვე კამათად გადაგვექცა. კამათში ჩამოგვევრია ერთი ახალგაზრდა რუსისა, რომელიც იმავე საერთო სასაღილო მაგიდას უჯდა და სადილობდა. იმასაც მაშინვე პირში ვეცით, ცხარედ შევეკამათეთ და არა დაუთმეთ რა, თუმცა მეტად გარკვევითა და საღად განმარტა საკამათო საგანი. მეორე დღეს – შევხედოთ და ის კაცი კათედრაზედ კია გამოჭიმული უნივერსიტეტში და ლექციასა კითხულობს. აუდიტორია გაჭედლია სტუდენტობითა. ვიკითხეთ მისი ვინაობა და პირკატა კი გვეცა, როცა გვითხრეს, სპასოვიჩია⁸⁴, პროფესორი, დიდი მცოდნე იურისპრუდენციისაო.

საზოგადოდ ის დრო, როცა ილია სტუდენტად იყო პეტერბურგში (1857–1861), ღირსშესანიშნავი დრო იყო რუსეთისათვის. ყირიმის ომის შემდეგ, რომელმაც გამოააშკარავა ყოველივე სნეულება და სრული დაძაბუნება რუსეთის სახელმწიფოებრივის წყობილებისა, დიდად განცხოველდა მწერლობა და საზოგადო ცხოვრების მაჯამაც მეტის აჩქარებით დაიწყო ცემა. მთავრობამაცა და ქვეყანაც მიჰხვდა, რომ ასე ცხოვრება, როგორც სცხოვრობდა რუსეთი მანამდე, ყოვლად შეუძლებელიდააო. საჭირო იყო რეფორმები და, რაც შეიძლებოდა, ფართო რეფორმები; რათა არეულობა არ დაწყებულიყო “ქვემოდან”, მთავრობამ არჩია, “ზემოდან” დაეწყო ცვლილებათა შემოღება. თვით იმპერატორმა ალექსანდრე მე-11-მ⁸⁵ იკისრა მესვეურობა. გამოჩნდნენ შესანიშნავი სახელმწიფო მოღვაწენი და მხარში ამოუდგნენ იმპერატორს. როსტოვეცი⁸⁶, კისელიოვი⁸⁷, მილიუტინი⁸⁸, სამარინები⁸⁹, სემიონოვი⁹⁰, ლანსკოი⁹¹ და ბევრნი სხვანიცა იყვნენ თანამოღვაწენი და თანამოსაგრენი, რეფორმატორობით გატაცებულის ხელმწიფისა. მათი წადილი იყო უმთავრესად მოსპობა ბატონყმობისა და მოისპო კიდევ ეს დიდის ხნის დაობებული, სულის შემხუთველი და ეკონომიურ განვითარების ხელ-ფეხ შემბორკველი, ძველი და ყოვლად უგვანი წესი ბატონყმობისა, ზნეობრივ ერთნაირად გამათახსირებელი, როგორც ბატონისა, ისე ყმისა, სწორედ იმ წელს, როცა ილია გამოემართა თავის სამშობლოში.

საგლეხო რეფორმას მოჰყვა რეფორმა სასამართლო-სი და გაისმა დიდებული სიტყვები: “სიმართლე და მოწყალება სუფევდესმცა სასამართლოში”. “სჯობს ათი დამნაშავე იქმნას გამართლებული, ვიდრე ერთი უბრალო და უდანაშაულო – დასჯილიო”.

სამოსამართლო რეფორმის შემდეგ საერობომაც აღარ დაიგვიანა და თვითმართველობის წესრიგი შემოვიდა ქალაქებსა და სოფლებში.

რუსეთის მაშინდელმა მწერლობამ ხომ უაღრესად ერთოვანებამდე მიადგინა. პოეზიასა და პოეტურ პროზაში მეფობდნენ: ჯერ გოგოლი⁹² და ლერმონტოვი⁹³, ლ. ტოლსტოი⁹⁴, ტურგენევი⁹⁵, ნეკრასოვი⁹⁶, და მერე მათ ჩამოდაღმა: გრიგოროვიჩი⁹⁷, გონჩაროვი⁹⁸, დოსტოევსკი⁹⁹ – ეს მოციქულნი ახალის წესწყობილებისა; პუბლიცისტიკაში ბრწყინავდნენ: ჩერნიშევსკი¹⁰⁰, დობროლიუბოვი¹⁰¹, პისარევი¹⁰². პეტერბურგის უნივერსიტეტი სავსე იყო პირველხარისხოვან მეცნიერ პროფესორებით: კოსტომაროვი¹⁰³, პიპინი¹⁰⁴, კაველინი¹⁰⁵, სტასიულევიჩი¹⁰⁶, სპასოვიჩი¹⁰⁷ – აი, ვინ იყვნენ მოძღვარნი და ხელმძღვანელებნი მაშინდელ ახალგაზრდობისა და, მამასადამე, ილიასიც.

საჭირო იყო მხოლოდ გულისყური და მონდომა, რომ აღადმიანს ადვილად შეეთვისებინა ამ დიდებულ მოძღვართა ქადაგება. ახალგაზრდა ილიას, რასაკვირველია, ძალღონე შესწევდა, რათა კარგად ჩაჰკვირვებოდა მაშინდელ უამთა ვითარებას, განცხოველებულ საზოგადო ცხოვრებას, ზეალმატებულ მწერლობის და საზოგადოებრივის მოღვაწეობის იდეალით გაშუქებულ მეცნიერ პროფესორების კვლევა-ძიებას, ჩაჰკვირებოდა და შეეგნო, თუ ყოველივე არა, ბევრი რამ მაინცა.

და ილიაც ჩაუკვირდა და განიმსჭვალა საზოგადოებრივის იდეალებით. ილიასაც მოედო გულს ცეცხლი მოღვაწეობის სურვილისა, მწერლობის დროშის ზეალმართვისა და, აი, ილიას გული აღარ უდგება რუსეთში, გალომებული მოიბრძვის თავის ქვეყანაში მთლად აღელვებული, ჭკუაგონება გადახალისებული, ახლად დაბადებული, ზღვა გრძნობამორეული, ღრმა ფიქრებში ჩასული...

თუ აქამდე მარტო იმასა სჩიოდა კერძო მიწერ-მოწერაში, მეყო ამდენი გარედ გდება და ხეციალი, მოვიდა-ლე სხვის კარეითად ყოფნითა, მინდა ჩემს სახლს დაუბრუნდეო, ახლა მოუთმენლად მოიბრძვის სამშობლოში მებრძოლთა გუნდის შიგ შუაგულს ჩასადგომად, აქაურ მოშხამულ, დაობებულ ჰაერის გასაწმენდად, ახალის საპოლიტიკო, სალიტერატურო და საზოგადოებრივ აზრების სამოციქულოდ, საქადაგებლად.

იმ სულიერს მდგომარეობას, იმ ფსიხიკას, რომელსაც მაშინ ილია განიცდიდა, თვითვე საოცრად ჰხატავს თავისებურის სურათიან-ელვარე ენით “მგზავრის წერილებში”, იმ ალაგას, საცა ახასიათებს თავის ყოფნას რუსეთში სტუდენტად ოთხის წლის განმავლობაში.

“ოთხი წელიწადი იყოვო, – ამბობს იქ ილია, – რაც მე რუსეთში ვიმყოფებოდი და ჩემი ქვეყანა არ მენახა*. ოთხი წელიწადი!.. იცი, მკითხველო, ეს ოთხი წელიწადი რა ოთხი წელიწადია?! პირველი რომ მთელი საუკუნეა მისთვის, ვინც თავის ქვეყანას მოჰშორებია. მეორე, ეგ ოთხი წელიწადი ცხოვრების საძირკველია, ცხოვრების წყაროს სათავეა, ბეწვის ხიდია, სიბნელისა და სინათლის შუა ბედისაგან გადებული. მაგრამ ყველასთვის კი არა. მარტო იმათთვის, ვინც რუსეთში წასულა, რათა ჭკუა ავარჯიშოს, ტვინსა და გულს მოძრაობა მისცეს, ფეხი აადგმევინოს. ეს ის ოთხი წელიწადია, რომელიც ჭაბუკის ტვინსა და გულში გამოჰკვანძავს ხოლმე ცხოვრების კვირტსა, ეს კვირტი კიდევ ის კვირტია, რომლიდანაც მშვენიერი და ბრწყინვალე მტევანიც გამოვა და ძაღლყურძენაცა. ოო, ძვირფასო ოთხო წელიწადო! ნეტავი იმას, ვისაც შენგან გადებული ბეწვის ხიდი ფეხქვეშ არ ჩასტყდომია! ნეტავი იმას, ვინც შენ რიგიანად მოგიხმარა!¹⁰⁸”

* ილია, ალბად, სათვალავში არ ავლებს, რომ იმ ოთხ წელიწადში ერთი ზაფხული სამშობლოში ვაატარა ავადმყოფობის გამო.

VI

ილია საქართველოში. – მერყეობა. – პირველი წერილი ოპოზიციონერისა. – ჩვენი “ცისკარი” ჯოჯოხეთის კარია და არა ცისა. – თერგდალეულები. – “საქართველოს მოამბე”. – “კაცია-ადამიანი” და “გლახის ნაამბობი”.

ილია უკვე საქართველოშია, თავის სამშობლო ქვეყანაში. დადგა ახლა დრო და ხემ ნაყოფი უნდა გამოიღოს, ხე საცნაურ უნდა იქმნას ნაყოფისაგან. ახლა დროა ძალღონის ცდისა, ქვეყნის მსახურებისა, სამაგიერო ამავის გადახდისა; თქვენი მტერი, თუ კვირტმა ძალღყურძენა გამოიტანა, მშვენიერ მტევნის მაგივრად, თუ ბეწვის ხიდი ჩატყდა და ზედ გავლის მცდელი შიგ ჩაიტანა! მაგრამ არა, ეგ შეუძლებელია, იდუმალი ხმა ეუბნება ილიას, რომ მისი ვარსკვლავი იბრწყინებს...

აქედან რუსეთში მიმავალს გუდაურზე შეხვდა დიდი მგოსანი გრ. ორბელიანი და, სხვებთან ერთად, მოწიწებით სალამი მიართვა. ეს კარგი ნიშანი იყო. პეტერბურგში გაიცინო სული მეორე დიდის მგოსნისა – ნ. ბარათაშვილისა და ბოროტი სული იძლია, შავი ყორანი არც ისე საშიში აღმოჩნდა. მაგრამ საქმე მესამე მგოსანია, მგოსანი დიდებული, გენიოსი. რუსთაველის ორმაგმა მოძღვრებამ, ელინიზმმა და პესსიმიზმმა, გააორა ახალგაზრდა მებრძოლის გული და დიდს მერყეობასა და ორჭოფობაში ჩააგდო.

ეს სოფელი მისანდობელი არ არის, წუთია წამწამისა მსწრობილი, სიზმარია, სიკვდილის ცელს იქნევს წალმა-უკუღმა, მაგრამ რაო მერე? მაინც

“შიში ვერ იხსნის სიკვდილსა”...

“ჭირსა შიგან გამავრება უნდა”...

და, აი, ეს ჰო-არაობა, ეს მერყეობა ისადგურებს ილიას გულში, ისადგურებს და ჰღრღინის მის სულსა და გულსა; ეჭვი და რწმენა, სიყვარული და სიძულვილი, ბნელი და ნათელი ებრძვის ერთმანეთს...

“როგორ შევეყრები მე ჩემს ქვეყანას, – ამბობს ილია იმავე “მგზავრის წერილებში” რუსეთიდან გადმოსვლის უმაღლესი, – და როგორ შემეყრება იგი მე, ვიფიქრე. რას ვეცევი მე ჩემს ქვეყანას ახალს და რას მეცყვის იგი მე? ვინ იყის, იქნება მე ჩემმა ქვეყანამ ზურგი შემომამქციოს, როგორც სხვა ნიადაგზედ გადარეულსა და აღზრდილსა?! იქნება მიმითვისოს კიდევცა, რადგანაც ჩემში მაინცა და მაინც ჩემის ქვეყნის დვრიტაა დადებული. მაგრამ მაშინ რა ვქნა, რომ ჩემმა ქვეყანამ მამიყოლოს და მიაშობს თავისი ამბავი და მე კი, მის ენას გადაჩვეულმა, ვერ გავიგო მისი ენა, მისი სიტყვა? იქნება მიმიღოს კიდევც და, როგორც თავისი შვილი, გულზედაც მიმიკრას და ხარბად დამიგდოს ყური, მაგრამ მე შევიძლებ კი, რომ მას ღვიძლი სიტყვა უთხრა და იმ სიტყვით უნუგემოს ნუგემი მოვთინო, მტირალს ცრემლი მოვწმინდო, მუშაკს შრომა გაუადვილო და ის თვითოეული ნაპერწკალი, რომელიც არ შეიძლება ყოველ კაცში არ უოლაუდეს, ერთად შევიგროვო? შევიძლებ კი? შევიძლებ გასაგონის სიტყვის თქმასა? გადავსწყვიტე, რომ ჩემი ქვეყანა მიმიღებს და მიმითვისებს კიდევც, იმიტომ რომ იმისი სისხლი და ხორცი ვარ; იმის სიტყვასაც და ენასაც გავიგებ, იმიტომ რომ მამულს შვილი ყურს უგდებს განა მარტო ყურითა, გულითაცა, რომლისთვისაც დუმილიც გასაგონია. ჩემს სიტყვასაც გაგაგებინებ, იმიტომ რომ შვილის სიტყვა მშობელს ყოველთვის ესმის¹⁰⁹...”

და გააგებინა კიდევც...

ნახევარმა საუკუნემ განვლო და მაგალითი არ ყოფილა, რომ მშობელს შვილის სიტყვა არ გაეგონოს და შვილს მშობლისათვის ყური არ დაეგდოს, მის დუმილსაც კი გულით არ მიხვედრილიყოს.

დიაღ, მშობელმა გაიგონა შვილის ოხვრა და კვნესა, ჩივილი და ვედრება, ნაცვრა და იმედი...

ნახევარ საუკუნის განმავლობაში მოღვაწეობს ილია და ემსახურება თავის მშობელ ქვეყანას, როგორც მგოსანი და ბელეცრისტი, როგორც კრიტიკოსი და პუბლიცისტი, როგორც საზოგადო მოღვაწე და მჭევრმეტყველი ორატორი, როგორც ხელმძღვანელი უურნალ-გაზეთისა და სხვადასხვა საზოგადოებრივის დაწესებულებისა.

მივყვეთ ფეხდაფეხ ამ მოღვაწეობას, აღვნიშნოთ მისი უმთავრესი სტადიონები და, თუ ვრცლად არა, მოკლედ მაინც გადავშალოთ საზოგადო სურათი ამ მოღვაწეობისა. თან ნუ უგულვებელვყოფთ მის კერძო ცხოვრების ზოგიერთს შესამჩნევს გარემოებასაც.

ილია თავის ლექსებს “ცისკარში”¹¹⁰ ჰბეჭდავდა პირველად. თავისი პირველი კრიტიკული წერილიც¹¹¹ იქ დაბეჭდა 1861 წელს. ეგ პირველი სადებიუტო წერილი ნამდვილი ყუმბარა იყო. მისმა ძალა-აფეთქებამ თავზარი დასცა მთელ მაშინდელ მწერალთა კრებულს, ძირამდე შეარყია დაგუბებული, ხავსმოკიდებული სალიტერატურო ჭაობი და დიდი მითქმა-მოთქმა, დიდი ალიაქოთიც გამოიწვია¹¹². ბევრი აესია მაშინ ილიას და ჰლამობდა მის სახელის გატეხას, როგორც მგოსნისა და მწერლისას, მაგრამ მათმა ცდამ ამაოდ ჩაიარა. პირველს წერილს მოჰყვა მეორე¹¹³, არანაკლებ ძლიერი, არანაკლებ გაბედული. ილიამ მიიტანა ახლა იერიში მაშინდელ ჩვენის სუსტის, ახლად ფეხადგმულის მწერლობის ძველებურ ბნე-ჩვეულების წინააღმდეგ და სამკვდრო-სასიცოცხლო ომი გამოუცხადა მრავალ უნიჭო ლექსების მჯღაბნელს, ძველებურს ორთოგრაფიას, მაღალსა და ბუნდოვანს სამწიგნობრო კილოს წერისას, რეცორიკას და პიიტიკას.

ოპოზიციონერობამ, ბრძოლის წყურვილმა მეტად წაიტყუა ახალგაზრდა მწერალი და იქამდე მივიდა, რომ ჩახრუხაძე¹¹⁴ და შავთელიც¹¹⁵ კი ერთმანეთს აფარა, იმათი ნაწერი ცარიელ სიტყვების ბრახა-ბრუხია და სხვა არაფერიო, ან კი რა აზრი უნდა იყოს ნაწარმოებში, როდესაც ზედშესრულის სიტყვით იწერება და ზედშესრულითვე თავდებაო.

ილიას პასუხი მისცეს: ბარბარე ჯორჯაძემ¹¹⁶, გ. ბარათაშვილმა¹¹⁷, რევ. ერისთავმა¹¹⁸, მწიგნობარმა ალექსიმესხიშვილმა¹¹⁹, მაშინდელმა ცენზორმა, უძღვნა ილიას “უსტარი ანტიკრიტიკული”¹²¹.

ბარბარე ჯორჯაძე უწერდა, სხვათა შორის, ჩვენმა უმაღლესად ნასწავლმა ახალგაზრდამ არ იცის, რა არის თეორეტიკა ანუ ხელოვნებითი სიტყვიერებაო. ეგ რომ სცოდნოდა, არ იტყოდა: ზ, ჟ, დ, ვ, ჯ საჭირო არ არისო. თან უხსნის, რა წესს ექვემდებარება ხმარება ამ ძველებურის ასოებისა. ოპონენტი ქალი უწუნებს ილიას, აგრედვე, ქართულს ლექსებშიაცა და პროზაშიაც. არ შეიძლება თქმა: “სუბუქ ფრთითა”. “ფრთაო” მხოლოდობითი რიცხვია და ფრენა კი შეიძლება ფრთებითაო. უწუნებს, აგრედვე, მოკვეცილს ფორმას: “სუბუქ” და ვულგარიზმს უწოდებს ილიას სიტყვებს: წირპლიანი, ავანგალა, მიჭრიჭინებს ლექსები უხეირო ურემივითაო¹²¹.

რევ. ერისთავი სცდილობს აამაღლოს ღირსება კაზლოვის პოემისა, რომელიც მთლად შემუსრა ილიას უწყალო კრიტიკამ და ბოლოს ეკითხება, ერთი ეს მიბძანეთ, სიტყვა “შიგნიტიკური”, თქვენს წერილში ნახმარი, სადაური ლექსიაო¹²².

გ. ბარათაშვილმა გაარჩია ილიას ლექსი “გაზაფხული” და, სხვათა შორის, ის წუნიც დასდო, რომ ილია ჰნატრობს მამულის აღყვავებას. აბა, ეგ რა სანატრელია, შეჰხედოს და დაინახავს, რანაირ ამწვანებულია მინდორ-ველი ჩვენს ქვეყანაში ამ გაზაფხულის პირზეო¹²³.

ასე დაიწყო ილიას დებიუტი მწერლობის ასპარეზზედ. პოლემიკა გამწვავდა. ილიამ პასუხი დაუმზადა თავის ოპონენტებს, მაგრამ ფიქრობდა, ვაი თუ არ დამიბეჭდოს “ცისკარმა” ეს წერილიო და თავის ვინაობის დამალვა გადასწყვიტა. უგზავნის წერილს, ალბად, ყვარლიდან, თავის მეგობარს ილია წინამძღვრიშვილს¹²⁴ და ეხვეწება, შენ ნუ მიიტან ამ წერილს, შენ მხოლოდ დააჯერე ცენზორი და რედაქტორიც, რაკი კანონით იმათ უნდა იცოდნენ ვინაობა ავტორისა, რომ ეს ფსევდონიმი – ზუმბერიძე – ნამდვილი გვარია-თქო. თუ მაინც უარზედ დადგეს ივ.

კერესელიძე¹²⁵, რადგან ძრიელ ემინიან რევ. ერისთავი-სა, დაემუქრე, ზუმბერიძე რუსულს შურნალში ან გაზეთში გიჩვილებს ქართველებთანა და გაარჩევს შენს საკუთარ ლექსებსა-თქო¹²⁶.

ამის შემდეგ, რაღა გასაკვირველია, რომ ილია ჯერ ისევ რუსეთიდანა სწერს თავის დას ნინოს, “ჩვენი “ცისკარი” ჯოჯოხეთის კარია და არა ცისაო”¹²⁷.

არც ის არის გასაკვირველი, რომ მეორე წელსვე, თვის დაბრუნების შემდეგ რუსეთიდან, ილიამ დააარსა საკუთარი შურნალი “საქართველოს მოამბე” და გარს შემოიკრიბა თვისნი ცოლნი და ამხანაგნი, თვისნი თანამოაზრენი და თანამგრძობელნი. ახლა ბრძოლა დატრიალდა ორ ორგანოს შორის – ერთის მხრივ იყვნენ უფრო ძველნი მწერალნი, უმეტესად ძველის ტრადიციისა და აღთქმის მიმდევარნი მწერლობაში, ხოლო მეორეს – ახალგაზდანი, რუსეთში ნასწავლნი, ესრედ წოდებულნი თერგდალეულნი. აქ ჩაისახა პირველად ბრძოლა მამათა და შვილთა შორის, რომელსაც სიკეთესთან სიავეც მოჰყვა და რომელიც თვით ილიამაც უარჰყო ბოლოს.

“საქართველოს მოამბეში” დაიბეჭდა პირველად, ილიას ბევრ წვრილ ლექსებს გარდა, “კაცია-ადამიანი” ფსევდონიმით “ჯიმშერიძე” (NN 4, 5 და 6), დაიბეჭდა სრულად; “გლახის ნამბობი”, რომელსაც იგივე ფსევდონიმით ეწერა და დაიბეჭდა არა სრულად, არამედ პირველი ხუთი თავი. ორივე მოთხრობაში ილია დაურიდებლად ჰხსნის პირს იმ იარას, რომელსაც ბატონყმობა ეწოდება და ცხადად გვიყენებს თვალწინ საზარელს სურათს იმისას, თუ რაოდენ ჰრყვნის და ათახსირებს ეგ ბატონყმობა, როგორც ყმას, ისე ბატონს, რადგან სათაკილოა და შემზარავი, როცა ადამიანი უფლობს ადამიანსა. ორივე მოთხრობა ჩათვიქრებულია ახალგაზრდობაშივე, როცა ილია ჯერ ისევ რუსეთში იყო და სწავლობდა. ასევე, ადრე იყო მოთვიქრებული და დაწერილი “რამდენიმე სურათი ყაჩალის ცხოვრებიდან”, რომელიც საკმაოდ გვიან იყო გამოქვეყნებული და რომლის შინაარსიც იგივე დაგმობაა ბატონყმობის არსებისა. ილიასვე ეკუთვნის ამ შურნალში

წერილები, “ჩიტორელიძის” ფსევდონიმით ხელმოწერილი და რამდენიმე ხელმოუწერელი თარგმანიცა. მკითხველი საზოგადოება დიდის თანაგრძნობით მოეკიდა ახალს ჟურნალს, მაგრამ, სამწუხაროდ, მისმა არსებობამ დიდხანს ვერ გასტანა. ილიას შეუყვარდა გურამიანთ ქალი ოლღა¹²⁸ და, თავის საკუთარ საქმეებითა და სამსახურში შესვლის ფიქრით გართულმა, შესწყვიტა მისი ბეჭედა იმავე წელს, რომელშიაც დაიწყო, ესე იგი 1863 წელს.

VII

ჯვარისწერა. – მეუღლე ილიასი. – ილია სახელმწიფო
სამსახურში. – გონორარი. – ლამპარი დღისით. –
ბარონ ნიკოლაის სიციყევი. – მოხევე. – დასაბამი
შემოქმედობისა. – ორიგინალობის საფუძველი.

ილიას გული ეძებდა თანამგრძნობს, ცხოვრების მეგობარს, მეუღლეს. ცფილისში სცხოვრობდა ამ ხანად თავის ნათესავეებთან ინსტიტუტიდან ახლად გამოსული, დედით ობოლი, ასული თადეოზ გურამიშვილისა¹²⁹, ოღლა. მისი უფროსი და ეკატერინე¹³⁰ შეერთო ცნობილმა დიმ. სტაროსელსკიმ¹³¹, რომელიც მაშინ ხელმწიფის მოადგილის კანცელარიაში მსახურებდა. ხოლო ოღლა, მისი მომდევნო, მოეწონა ილიას და შეერთო კიდევ ცოლად.

საეკლესიო საბუთებში ასეთი ცნობა აღმოჩნდა:

1863 წ. N 10, 21 აპრილს.

სასიძო: თ. ილია გრიგორისძე ჭავჭავაძე, მართლმადიდებელ სარწმუნოების მქონებელმა, იქორწინა პირველ ქორწინებითა, 25 წლისა.

სასძლო: თ. თადეოზ გურამოვის ქალი ოღლა, მართლმადიდებელ სარწმუნოების მქონებელმა, იქორწინა პირველ ქორწინებითა, 20 წლისა.

თავსმდებნი (პორუჩიცილები): 1. ვაჟის მხრივ: დავით ქაიხოსროსძე ყიფიანი¹³² და ნიკოლოზ დიმიტრის ძე ჭავჭავაძე¹³³; 2. ქალის მხრივ: ფლიგელ-ადიუტანტ პოლკოვნიკი ილია ზაალისძე ჩლოოყაევი¹³⁴ და კოლეჟსკი ასესორი თ. სულხან ნიკოლოზისძე თუმანოვი¹³⁵.

ჯვარი დასწერა ნიკოლოზ არდაზიანოვმა¹³⁶.

ჯვარისწერის წესი შეუსრულებიათ სამების ეკლესიაში, ყოვლის ცერემონიის გარეშე. სულ ორის ეტლით მისულან მეფე-დედოფალი და მეჯვარენი. ნათესაობა თით-

ქმის სულ არავინ ყოფილა, არც ქალისა და არც ვაჟის მხრივ. ეტყობა თადეოზ გურამიშვილს, დიდ და გოროზ მემამულეს, სასიამოვნოდ არ დარჩენია, რომ მისი ქალი შეირთო მცირე მამულ-დედულის პატრონმა ჭავჭავაძემ. დრომ მოაღბო გული ამაყის თადეოზისა და დაანახვა, რა სასიქადულო სიძე იმოვნა.

თვით მეუღლე ილიასი აღმოჩნდა ყოვლად კეთილი, სათნო ხასიათის ადამიანი, ქველისმომქმედი, ყოვლის კეთილის თანამგრძობელი, დიდად მოსიყვარულე თავისის სახელოვანის ქმრისა და მალმერთებელი მისის ნიჭისა. სულ თვალსა და წარბში შესცქეროდა ოლლა ილიას და თავისნი დღენი იმას სცდილობდა, მისი საჩყენი და უსიამოვნო არა მოექმედნა რა. როცა ილია სწერდა და თავის ოთახში მუშაობდა, სახლში ჩამიჩუმი არ ისმოდა, სასტიკი მღუმარება იყო გამეფებული, ოლლას წყალობით, და არავის შეეძლო ხმაურობა რამ აეცენხა. თვითონაც სულ ფეხაკრეფით დადიოდა ოთახებში, რომ მცირედმა ხმაურობამაც კი არ დაუშალოს ილიას წერა, გონებრივი მუშაობაო.

ერთხელ ილია ისე გაერთო თურმე მუშაობით, რომ თავს დაათენდა და კინალამ შუადღე მოვიდა. ილიას კაბინეტში კი ლამპარი ისევ ანთია. კ-ნა ოლლა ძალიან შეფიქრიანდა, ვაითუ, დაემართა რამეო და შიშით ვერც თითონ ჰბედავდა შესვლას, ვერც მოსამსახურე შეეგზავნა. ამ დროს “ივერიის” რედაქციაში თავი უკვე მოეყარნათ თანამშრომელთ და კნეინამ ერთს-ერთს მათგანს, განსვენებულს ალ. ნანეიშვილს¹³⁷ მიჰმართა, მიშველე რამე, ასეა საქმე და ლამის შიშით დავილიოვო. რედაქცია და ილიას ბინა მაშინ ერთად იყო. ნინია, როგორც ვეძახდით განსვენებულს, მაშინვე დაფაცურდა, შეაღო კაბინეტი და ასეთი სურათი დაუხვდა: ილიას ზურგი შეეცქია საწერ მაგიდისთვის და ღრმა ფიქრში წასულიყო.

– ბატონო, – მიჰმართა თურმე ნინიამ, – შუადღეა მოცანებული, რაღა დროს ლამპარია?!

ასე იცოდა ილიამ. ბევრჯერ დასთენებია თავს გონებრივის მუშაობით გართულს.

კნინას სათნო ხასიათს ილიაც სამაგიეროდ დიდად აფასებდა და სიყვარულითა და პატივისცემით ეკიდებოდა თავის ოლღას, რომელსაც უძღვნა თავის ხელით გადაწერილი კრებული თავის ლექსებისა და უკეთესი ნაწარმოები, სახელდობრ, “განდევილი” – ეს გვირგვინი მისის პოეტურის შემოქმედობისა.

მაგრამ მწერლობა და შემოქმედობა, რაც უნდა ნიჭითა ყოფილიყო შემკული და გასხივოსნებული, რაც უნდა ინტენსიური ყოფილიყო, ვერც დღეს და ვერც უმეტესად მაშინ, ვერ უზრუნველყოფდა მწერალს ნივთიერად. თავის დღეში არც არა აუღია რა ილიას მწერლობისათვის. სალიტერატურო სასყიდელი მისთვის არ არსებობდა, გონორარი არ აუღია ილიას არც მაშინ, როცა “ქართ. გამომ. ამხანაგობამ” იკისრა მის თხზულებათა პატარა ტომებად დაბეჭვდა 1892 წელს. ილია ცოტა სხვანაირის აზრისა იყო ამ მხრივ. სალიტერატურო გონორარი ორპირი მახვილიაო: ერთით დიდად საჭიროა, როგორც წყარო, ნივთიერად უზრუნველყოფელი მწერლისა და, მაშასადამე, მისის დამოუკიდებლობისა, შეძლებას აძლევს მწერალს მთელი თავისი დრო და მოცალეობა გონებრივს მუშაობას შესწიროს. მეორეთი – სასყიდლის მიღება თითქო სავაჭრო საგნად ჰქმნის მწერლის ნაწარმოებს, მის ჭკუა-გონების ნაშრომს, რომელიც წმინდა გულითა და ზრახვით უნდა იყოს ჩათუქრებული, შექმნილი და არარა გრძნობა ანგარებისა არ უნდა იყოს შივ ჩარეული. გონორარის გამოკიდებამ, შესაძლოა, გაიცაცოს მწერალი და ის, რაც მოკლედ ითქმის, სხარტულად და, მაშასადამე ძლიერებითა და მხატვრულის ზომიერებით, გააჭიანუროს და მით ნაწარმოებმა დაჰკარგოს მხატვრული ღირსებაო.

ასე იყო, თუ ისე, ილიამ გადასწყვიტა, ნივთიერ საღსრის მოსაპოვებლად სამსახურში შესულიყო. 1864 წლის დამდეგს, როცა მთავრობამ განიზრახა გლეხკაცობის განთავისუფლება ბატონეობისაგან საქართველოშიც, ილია მიიღეს სამსახურში და გაჰგზავნეს იმერეთს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის ცალკე მინდობილობათა მოხელედ. ილიას დაავალეს, გამოერკვია, თუ რა ურთიერთობა სუ-

ფევდა მემამულეთა და გლეხთა შორის, ბატონყმობისაგან წარმომდგარი.

იმავე წლის მიწურულებში, სახელდობრ, 28 ოკტომბერს, ბატონყმობა გადავარდა ამერეთში და ილია დანიშნულ იქმნა პირველ მოწოდების მომრიგებელ შუაკაცად დუმეთს. ბარონ ნიკოლაიმ¹³⁸, მაშინდელმა უფროსმა ხელმწიფის მოადგილის საბჭოსამ, შემდეგ სწავლა-განათლების მინისტრმა და კარგმა მცოდნემ, საზოგადოდ, კავკასიის ცხოვრებისამ, მიულოცა, სხვათა შორის, ილიასაც ახალი, ფრიად გულმისავალი თანამდებობა მომრიგებელის შუაკაცობისა და უთხრა: იმედი მაქვს დაამტკიცებთ, რომ ახალგაზდობა ნაკლულევაანება კი არ არის, არამედ ღირსებააო.

ილიას თხოვნა აღარ უნდოდა. თითონაც მოწადინებული იყო, კარგად ჩაჰკვირვებოდა ახლად გაჩენილ ურთიერთობას ნაცმევთა და ნაბატონართა შორის და, რამდენადაც კი შეიძლებოდა, ხელი შეეწყო მათის მშვიდობიანის ცხოვრებისათვის. ახლა მიეცა ილიას შემთხვევა, შეესწავლა ყოფა გლეხკაცობისა, მათი ზნე-ჩვეულება, ენა-საუბარი. ილია ახლა ხშირად არის გლეხკაცობაში, ხშირად ებასება ახლა ავტორი “გლახის ნაამბობისა” თავის “ჭკვიან პეტრეს”, კეთილ აბროს, გამოყეყეხულს გლახა ჭრიაშვილს, თავის ნაცნობ მოხევეს, რადგან ხევ-გუდამაყარიც მის რაიონში იყო, იმ მოხევეს, რომელმაც ისე ჩაათუქრა, ისე დაანაღვლიანა თავის ლაჰარაკით მაშინ, როცა პირველად შეჰხვდა დარიალის ხეობაში რუსეთიდან ახლად დაბრუნებული. ჩაათუქრა და დაანაღვლიანა ისე, რომ გულის სიღრმიდან დიდის კუნესით აღმოხდა ეს შესანიშნავი, ყოველ ქართველის გულში ღრმად ჩასაბეჭდი სიტყვები:

“მიგიხვდი, ჩემო მოხევევ, რა ნესტართაცა ხან ნაჩხვლეტი. ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუნესო, – სთქვი შენ და მე გავიგონე. მაგრამ გავიგონე თუ არა, რალაც უეცარმა ტკივილმა ტვინიდან გულამდე ჩამირბინა. იქ, გულში გაითხარა სამარე და დაიმარხა. როდემდის დარჩეს ეგ ტკივილი გულში, როდემდის? ოჰ, როდემდის, როდემდის? ჩემო საყვარელო მიწა-წყალო, მომეც ამის პასუხი¹³⁹”.

დიაღ, ილიას საკმაოდ ხანგრძლივს ყოფნას ხალხში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მის შემოქმედობისათვის. ხალხში, სოფლად ცხოვრება, დაკვირვება და შესწავლა მის ავ-კარგისა, შთაბეჭდილებანი ბუნებისა, არაგვისა და თერგის ხეობისა უმნიშვნელოდ არ დარჩა ილიას შემოქმედებისათვის. მწერალი, მწერლის შემოქმედობა მუდამ რეალურს ცხოვრებაზეა დამყარებული. ამ რეალურს ცხოვრებაში აქვს მწერალს ფესვები გადგმული და ღრმად გაბოძიძებული. და ეს აუცილებლად საჭიროა, რათა საკვები, უხვი საზრდო არ მოაკლდეს მის შემოქმედებას. მარტოოდენ გულიდან, მწერალი, თუნდ ნიჭიერიც იყოს, ვერას გამოსწურავს, თუ თავის სამუშაო კაბინეტში ჰზის და ნამდვილ, რეალურ ცხოვრებისათვის ზურგი შეუქცევია.

ამ აზრს იზიარებდა ილიაც, რასაც ამტკიცებს, სხვათა შორის, ის გარემოებაცა, რომ ილია ხშირად ამბობდა: ძმათა რაზიკაშვილთა¹⁴⁰ საუცხოვო პოეზია ნაყოფია მათის მთაში ცხოვრებისა, იმ შთაბეჭდილებათა, რომელიც მათს გულში ჩაუნერგია მთას, მთიელთა ცხოვრებასაო.

ილია უკიდურესობამდეც კი მიდიოდა ამ მხრივ. მისის აზრით, საკმაო არ იყო, რომ ეს ახალის ფორმაციის მგოსნები მთაში იყვნენ დაბადებულნი და იქ აღზრდილნი სასკოლო ჰასაკამდე. სკოლის შემდეგაც იქ უნდა იყვნენ, საშიშია იქაურობისაგან მათი მოშორება, ვაითუ, დაიშრიტოს მადლიანი წყარო მათის ფრიად ორიგინალურის შემოქმედობისაო.

VIII

ფსიხიკა გლექსკაცობისა. – სამშობლო ნაწერისა. –
მზიან-ჩრდილიანები. – “შელავათი და მოსვენება”.
– მამაშვილობა. – გამოცანები. – შეუწყეს. –
რა სთქვა გრიგოლმა? – დიდი საზრუნავი.

დუშეთში ყოფნისა და ხშირად სოფლი-სოფლად სი-
არულის დროს, ილია სავსებით იკმაყოფილებდა დიდის
ხნის სურვილს: ჰკრებდა ზღაპრებსა და ლეგენდებს, აგ-
როვებდა გლექსურს ლექსებს, ანდაზებსა და გამოცანებს,
ერთის სიტყვით, ყოველსავე იმას, რაც ამუღავნებს გლექ-
სკაცობის გულისნადებს და თვალწინ გვიშლის მის დარდსა
და ნაღველს, მთელს მის სადა და მარცხს, მაგრამ საინ-
ტერესო ფსიხიკას.

პროვინციაში ცხოვრებისა და სამსახურის დროს დამ-
თავრდა სტუდენტობაშივე მოაზრებული “გლახის ნაამბო-
ბი”; იქ ჩაისახა ილიას გულში გეგმა “აჩრდილისა” და მო-
თავდა, თუ სულ არა, პირველი მისი ნახევარი მაინც; იქ
გაიგონა ილიამ ლეგენდა, რომელიც შემდეგ საფუძვლად
დაედო “განდეგილს”; იქ შეითხზა ნაღველში ამოვლებულ
კალმით დაწერილი საცირა: “რა ვაკეთეთ, რას ვშვრებო-
დით” ანუ საქართველოს ისტორია მეცხრამეტე საუკუნისა;
იქ გამოითქვა მწვავე “გამოცანები” და დაიწერა “პასუხის
პასუხი”.

ასე ნაყოფიერი იყო ლიტერატურულის შემოქმედობის
მხრივ ცხოვრება ილიასი პროვინციაში, მაგრამ არ უნდა
დავივიწყოთ ისიცა, რომ საპირეს სარჩულიც უდევს, მზის
გულს ჩრდილი უკანა სდევს და სინათლეს სიბნელე ახ-
ლავს. ილიას დუშეთში სამსახური ჰქონდა ახლა არა
მომრიგებელის შუაკაცისა, არამედ მომრიგებელის მო-
სამართლისა, სამსახური, შედარებით, არა ისეთი თავი-
სუფალი და ეს სამსახური იმდენს დროს ითხოვდა, რომ

ილიას ნაკლებადლა ჰქონდა მოცალეობა წერისა და შემოქმედობისათვის. ეს მოუცლელობა დიდად უშლიდა ხელს მის შემოქმედობას და უწუხებდა სულს. ილია უჩივის ამ გარემობას, ეძებს “შელავათსა და მოსვენებას”, ესე იგი თავისუფალ დროს, მოიბრძვის ცფილისში, უნდა სამსახურს დაანებოს თავი, ჰნატრობს კვლავ ჟურნალის დაარსებას, მაგრამ გარემოება, ნივთიერი ხელმოკლეობა ნებას არ აძლევს და ირთვის ჩვეულებრივი ძაფი წუთისოფლისა, ქვეყანა ბრუნავს ისევ თავისებურად და ყურადღებას არ აქცევს ადამიანის სულის წუხილს, მის ტრაგედიას.

და, აი, სწორედ ასეთს სულის წუხილს, ასეთს ტრაგედიას განიცდის ილია მაშინაც, როცა დუშეთშია და მაშინაც, როცა ცფილისშია ბანკის გამგებლად და ვერ იქმნა და ვერა, ხელთ ვერ იგდო ილიამ, იმ ზღაპრულის ჩივისა არ იყოს, ეგ თავისი სატრფიალო “დიდი შელავათი და მოსვენება”, რომელიც, მისი აზრით, აუცილებლად საჭიროა მწერლისათვის საზოგადოდ და მისთვის კერძოდ. თვითონვე ამბობს ერთს თავის კერძო წერილში: მე ისეთის აგებულებისა ვარ, რომ წერისათვის დიდი მოსვენება და შელავათი მეჭირვებაო.

1872 წელს ილია სწერს დუშეთიდან ცნობილს პ. უმიკაშვილს¹⁴¹: გიგზავნი “კრებულის”¹⁴² მომავალის ნომრისათვის “აჩრდილის” პირველ სამ ხანას. მეტი არა მაქვს რაო.

“დიდს შემწეობას კრებულისათვის მე ვერა გპირდები. მწერალს დამოუკიდებლობა უნდა. მწერალს თავისი დრო სულ მას უნდა ეკუთვნოდეს. სხვისა არ ვიცი და მე კი ასეთის აგებულებისა ვარ”¹⁴³.

მეორე წერილში თითქმის ესევეა:

“მთხივ ახალის რისამე მოწოდებას, მაგრამ ახალი მე გათავებული, ანუ უკეთ ვსთქვათ, შესრულებული არა მაქვს რა. გაგიკვირდება ჩემი ზარმაცობა, მაგრამ დამიჯერე, რომ ზარმაცობით არ მომდის. მე სწორედ გითხრა, ცუდის აგებულების კაცი ვარ. დიდი მოსვენება და შელავათი მინდა, რომ დავწერო რამე. და მინამ მე “ჩინოვნიკობას”

თავს არ დავანებებ, ეგ მოსვენება და შეღავათი ჩემთვის სიზმარია. თუ დავიწყე რამე და არაფერმა არ დამიშალა, დაწყებულს მალე შევასრულებ და, თუ დაწყებული შემაწყვეტინა რამემ, გათავდა. მე იმ დაწყებულს ველარ მოუბრუნდები. ეხლანდელი ჩემი წყეული მდგომარეობა ისეთია, რომ წერისათვის ხანგრძლივი მოსვენება არა მაქვს და ამის გამო ასე უხეიროდ და უნაყოფოდ მიდის ჩემი ორიოდ დღის ცხოვრება. დიდად ვსწუხვარ ამგვარ მდგომარეობისათვის, მაგრამ შეველა არსით არის. ვფიქრობ, თავი დავანებო სამსახურს, მაგრამ რითი ვიცხოვრო? ვაითუ, უფრო მოცალეობა მომაკლდეს ლუკმაპურის დევნაშია, სამსახურს რომ თავი დავანებო!¹⁴⁴

ფრიად საინტერესო და დამახასიათებელი წერილია!

შემოდ ვახსენეთ გამოცანები. მათი ამბავი კარგად იცოდა ძველმა თაობამაცა, ილიასამაც და მისმა მომდევნომაც, ხოლო დღევანდელმა თაობამ აღარა იცის რა თითქმის იმათი. საქმე ის არის, რომ სამოციან წელთა შორის ჩამოვარდა უგემურება ჩვენ მოწინავე საზოგადოებაში და ორი ბანაკი გაჩნდა: ბანაკი ძველთა და ახალთა, მამათა და შვილთა, რუსეთში ნასწავლთა ანუ თერგდალეულთა და შინ გაზდილთა შორის. უგემურობა და მოპირდაპირობა უსიამოვნებად გადაიქცა, ყრუ ბრძოლა დაიწყო და მერე და მერე ეგ ბრძოლა თანდათან გაძლიერდა, გამწვავდა. ძველი თაობა, როგორც ვიცით, სხვა გზით მესვეურობდა ჩვენს ქვეყანას, ვიდრე თაობა ილიასი. მართალია, ეგ თაობა პირველში დიდს და მხურვალე პატრიოტობას იჩენდა, შეთქმულობის მოწყობაც გაჰბედა და ტანჯულთა შარავანდედითაც შეიმოსნენ მისნი რჩეულნი წარმომადგენელნი, მაგრამ შემდეგ მებრძოლ პატრიოტების სული გაჰქრა ძველ თაობაში. როგორც თავშიაცა გვექონდა მოხსენებული, თ. ვორონცოვის ტკბილმა პოლიტიკამ დაამშვიდა ტკივილები გულისა და მებრძოლნი შეარიგა მთავრობასა. შეამბოხე მამებმა დაიჯერეს, რომ მთავრობა სიკეთესა სცდილობს საქართველოსთვის და ჩვენ მხოლოდ ხელი უნდა შეუწყოთ მის მამობრივს ზრუნვასაო. თერგდალეულებმა კი ასეთი მიმართულება, ასეთი “მრწამსი”

არ შეიწყნარეს. ძველებმა დაიწყეს კულტურული მუშაობა: თეატრი, მწერლობა, ბეჭვდა ძველის წიგნებისა და სხვა ამგვარები. ყოველ ამ საქმეში მთავრობის იმედით იყვნენ. ის აღგვიპყრობს ხელს, მოგვცემს შემწეობას, არ მოგვაკლებს თავის უხვებასაო. და მართლა ასეც იყო ერთს ხანს. მთავრობა სცდილობდა სწავლა-განათლებისათვის, ქართულის ენის სწავლებისათვის სკოლებში, საცა რუსებისათვისაც კი სავალდებულო იყო ჩვენი დედაენა, თეატრისათვისაც, მწერლობის აღორძინებისათვისაც, ძველ წიგნების ბეჭვდისათვისაც და სხვ. მაგრამ ეს ზრუნვა მთავრობისა მალე გაჰქრა. ძველი თაობა კი ისევ ძველებურად აზროვნობდა და თავის იმედიანობას არ იშლიდა. ამ პოზიციას მესამოციანები ვერ შეურიგდნენ. მათი აზროვნება სულ სხვა ჩარჩოებში იყო ჩამოყალიბებული, სხვა შუქით ყო განათებული. ძველთა შორის თითო-ორო-ლა ისეთიც ერია, რომ გული სტკიოდა, მთავრობამ რად განიზრახა ბატონყმობის მოსპობაო. თერგდალეულებმა კი, სხვაფრივ მთავრობის საწინააღმდეგო ფსიქოლოგიით გაჟღერთილებმა, ამ საქმეში მხარი მთავრობას მისცეს და, თითქოს ძველების ჯიბრზედ, მიიტანეს ძლიერი იერიში ბატონების წინააღმდეგ.

ძლიერი იერიში მიიტანეს ამასთანავე თითქმის ყოველ-სავე ძველებურზედ, რათა ძველებური ტრადიციები ძირიან-ფესვიანად აღმოეფხვრათ.

მას ნულარ ვსცირით, რაც დამარხულა,
 რაც უწყალოს დროთ ხელით დანთქმულა...
 ჩვენ უნდა ვსდიოთ ახლა სხვა ვარსკვლავს,
 ჩვენ უნდა მივცეთ მომავალი ხალხს...¹⁴⁵⁻¹⁴⁶

გაისმოდა თერგდალეულების მედროშეს ძახილი. ამათ-მა ასეთმა პოზიციამ ძალიან გაამწარა ძველები, იმიტომ რომ იმათი პატრიოტობა, სხვათა შორის, ძველ ტრადიციების პატივისცემაზედაც იყო დამყარებული. ბატონყმობაც, ასე თუ ისე, ბურჯად ედგა იმ პატრიოტობას, აგრედ-ვე, ძველებური კილო წერისა, ძველებური ორთოგრაფია

და სხვა ამგვარები. და, აი, თერგდალეულების მედროშე ილიამ, ამ “ბურთივით მრგვალმა ლიბერალმა”¹⁴⁷, აღარ დაინდო ძველები, ძველი აზროვნობა, ძველი ტრადიცია, მამაპაპური კოტრიალი ტახტზედ, დარეჯან-თათქარიძეობა, აღარ დასჯერდა ბრძოლას ლექსებითა და მოთხრობებით, სალიტერატურო კრიტიკითა და პოლემიკით და მიჰყო ხელი ეპიგრამებს, გამოცანებს.

პირველად 1871 წელს 7 დეკემბერს დასწერა ცხრა გამოცანა და, ორს გარდა, ყველა სხვა ექვსში სასტიკად დაჰგმო საგამოცანო გმირნი. მეცხრა გამოცანა თვით ავტორს შეეხებოდა:

მეცხრე გამოცანად ითქმის,
ეს ვის დაუწერიაო, და სხვ.¹⁴⁸⁻¹⁴⁹

შემდეგ იმავე წელსა და იმავე დღეს დასწერა სხვა შვიდი გამოცანა და დაჰგმო სხვათა შორის მიხ. ლორის-მელიქოვი¹⁵⁰, რომელსაც ათის წლის წინად მიუხვდა მის იღუმალ გულისზრახვას, გრაფად გახდომის სურვილს.

...მარჯვედ მოდის კოჭის ყრაში,
ჰსურს ალჩუა, ჰსურს თათია;
ბევრჯელ გაძვრა და გამოძვრა,
მაგრამ ვერ გაჰხდა გრაფია. და სხვ.¹⁵¹⁻¹⁵²

ლორის-მელიქოვი მაშინ თერგის ოლქის უფროსი იყო და ვაკევაში სცხოვრობდა. იქვე სცხოვრობდა მიხ. ზ. ყიფიანი¹⁵³, გამვე გამიჯვნის საქმისა თერგის ოლქში. ლორის-მელიქოვი, ისე როგორც ბევრი მაშინდელი მაღალხარისხოვანი სომეხი, ქართველებში არ გამოირჩეოდა. მოსე არღუთაშვილს¹⁵⁴, ვ. ო. ბებუთაშვილს¹⁵⁵, ლორ.-მელიქოვს, მიხ. თუმანიშვილს¹⁵⁶, შანშიევს¹⁵⁷ ყოველივე ქართული საინტერესოდ მიაჩნდათ, ენა და ფსიქოლოგია ქართული ჰქონდათ. ასეთივე ფსიქოლოგიისა იყო ავთანდილოვიცა¹⁵⁸, ცფილისის მოქალაქე, მამა ექიმის ავთანდილოვისა¹⁵⁹. აი ეს ავთანდილოვი აწვდი-

და ცფილისიდან ახალ-ახალ ამბებს მ. ყიფიანს კავკავში და ატყობინებდა ქალაქის ყოველ გარემოებას. პირველი ცხრა გამოცანაც მაშინვე თურმე აფრინა კავკავში¹⁶⁰. ცხა-დია, რა სენსაცინასაც გამოიწვევდა ასეთი გამოცანა-ეპიგ-რამები კავკავის ქართველთა შორის. მერე, დანარჩენი შვიდი გამოცანაც რომ მიუვიდა მ. ყიფიანს და წაუკითხა ლორ.-მელიქოვს, მომავალ თავმჯდომარეს უზენაესის კომისიისას, ვერაფრად ეჭაშნიკა თავის თავის გამოჭიმვა გამოცანაში და ერთს წამს სახე მოეღრუბლა, მაგრამ ისევ მალე გამხიარულდა და სთქვა: მაინც გავხდები გრაფიო¹. და ხომ გახდა კიდევ ცხრა წლის შემდეგ!

საინტერესოა, როგორ დაუხვდა გრ. ორბელიანი გამო-ცანებს. გრიგოლი მაშინ ცფილისის გენერალ-გუბერნატო-რი იყო. “არა, არა მწყინს, – სთქვა თურმე გრიგოლმა, – მამას არ უნდა ეწყინოს სილა თავისი პატარა შვილისა. ერთი რამ მაწუხებს მხოლოდ: იქ, ზემოდ მივა ეს ამბავი და არ ივარგებს, არავინ უნდა იცოდეს ჩვენი იდუმალი გულის ბრახვანი“.

არ გასულა რამდენიმე დღე, რომ გრიგოლმა მის-ცა ილიას თავისი შესანიშნავი პასუხი¹⁶³. პასუხს მოჰყვა არანაკლებ შესანიშნავი პასუხის პასუხი ილიასი¹⁶⁴, ექვს თავად დაწერილი, სულ რამდენისამე დღის შემდეგ გრ. ორბელიანის პასუხის წაკითხვისა, სახელდობრ 26 ივნისს 1872 წ.¹⁶⁵

და მოეფინა თითქმის მთელს საქართველოს ეს ხელ-ნაწერი საეპიგრამო ლიტერატურა, რომელსაც ბევრნი და ძლიერ ბევრნი გატაცებით კითხულობდნენ, სულ ზეპირად სწავლობდნენ, ისე ღრმად სწვდებოდათ გულში როგორც გამოცანები, ისე პასუხი და პასუხის პასუხი – ეს სრული გა-მოხატვა ორის სხვადასხვა მსოფლმხედველობისა, ორის ბანაკის განსხვავებულ ფსიხოლოგიისა, მამათა და შვილ-თა შორის ატეხილ დავისა.

სწორედ ამ ხანებში გაუჩნდა ჩვენს ქვეყანას დიდი საზ-რუნავი პრაქტიკულის ხასიათისა და დიდად საიმედო იმ

* ნაამბობი ვ. ყიფიანისა¹⁶¹.

** ნაამბობი ალ. სავანელისა¹⁶².

ეკონომიურ შედეგით, რომელსაც მოელოდნენ მისგან მეთაურნი და საქმის დამწყებნი. ეს დიდი საზრუნავი იყო ბანკი, რომლის დაარსების აზრი პირველად მოუვიდა ფიქრად ჩვენს დიდს მამულიშვილს დიმ. ყიფიანს¹⁶⁶, და აი ამ საზრუნავმა, მისმა ჯერ განხორციელების საქმემ და მერე მის წარმართვისა და მკვიდრ ნიადაგზედ დაყენებისამ მოინდომა თითქმის მთელი ძალ-ღონე იმისთანა ძლიერის კაცისა, როგორიც იყო ილია ჭავჭავაძე.

IX

ილია ტფილისში. – მცირე მოსვენება. – ახალი კვირეული შურნალი. – დიდი იმედები. – რენანი. – დიმიტრი თავდადებული. – სინედრიონი. – მტკიცე პოზიცია. – დუელი. – შეგვინდე და მოგვიტევე. – შობასაც და ნათლობასაც.

ბანკის ამბავი შემდეგ იყოს. ახლა კი ისევ ილიას სალიტერატურო მოღვაწეობას გავადევნოთ თვალყური. 1875 წელს ბანკის გამგედ არჩეული ილია ახლა ტფილისში სცხოვრობს იმათ სასიხარულოდ, ვინც წინადვე ნდომობდნენ მის ვადმოსვლას ქალაქში და დაჟინებით იწვევდნენ, ტფილისში გადმოდო, რათა უფრო ინტესიურად იშუშაო მწერლობის ასპარეზზედაო. თვითონაც გულით იყო მონადინებული ტფილისში ცხოვრებას, უფრო იმიტომ, რომ მთლად ჩაბმულიყო სალიტერატურო შრომაში, კვლავ დაეარსებინა შურნალი.

ჯერ ისევ 1872 წელს, იქვე დუშეთში, არ ასვენებდა ილიას ეს აზრი შურნალის გამოცემისა. იმავე პ. უმიკაშვილს სწერდა დუშეთიდან: “ჩემი ვადმოსვლა ქალაქში ადვილია, თუ ადგილი რამ განთავისუფლდა. დაპირებულნიც არიან, რომ ადგილს მომცემენ მანდა, მაგრამ ჩემს დამოუკიდებლობას ეგ რას უშველის, თუ კიდევ სამსახურში ვიქნები. მე უნდა სამსახურს გარედ ვიყო. სამსახურის თავის დანებება ჩემთვის ამ უამად დიდი არაფერია. და თუ სამსახურიდან გამოვალ, მარტო იმისთვის, რომ შურნალი გამოვსცე. ვფიქრობ, ვფიქრობ და ეგ გამოცემა ვერ მომიხერხებია. აი, სრულიადი დაბრკოლება ჩემი, რომელიც ხელსა და ფეხს მიკრავს. თუ ორიოდ და სამიოდ რიგიანს (სად არიან?) მწერალზე იმედი მექნება, ანუ უკედ – მომეცემა, მაშინვე დავკრავ ფეხს, გადავარდები ბახტრიონ-გალავანზედა”¹⁶⁷.

როცა ბანკი მოეწყო და საქმე მისი, ასე თუ ისე, გაიჩარხა, ილიამ იგრძნო ცოცხალდენი მოსვენება და შეღავათიცა

და, ალბად, დაინახა გარშემო ის ორიოდ-სამიოდცა, ვისი იმედიც უნდა ჰქონოდა და შეუდგა თავის დიდის ხნის სურვილის განხორციელებას – ჟურნალის დაარსებას.

ეს ჟურნალი იყო ყოველკვირეული, სახელად “ივერია”¹⁶⁸ და პირველი ნომერი მისი გამოვიდა მარტში 1877 წელს. “ივერიის” დაარსებასა და ხანგრძლივ სიცოცხლეს ილიას ხელში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენის ლიტერატურისა და გონებრივის ზრდის განვითარებაში; ამიტომ მეტი ყურადღება უნდა მიექცეს ამ ჟურნალს და ამ ამავს, რომელიც დასდო მისმა ხელმძღვანელმა თვისის ჟურნალის ბეჭდვით სრულის ოცის წლის განმავლობაში, თავის ქვეყანასა, ქართულს ენასა და მწიგნობრობას.

პირველშივე თანამშრომელთა მრავლად შემოკრებას ეცადა. ვას. მაჩაბელსა¹⁶⁹ სწერს პეტერბურგს: “ჩვენი დავით იესეს-ძე ჩუბინაშვილი¹⁷⁰ ჰნახე, გაზეთი მივართვი, როგორც ჩვენი უხუცესს მწიგნობარს. სთხოვე ჩემს მაგიერ, ლაზისტანზედ რომ რუსულად ნაწერი აქვს*, გამოგვიგზავნოს. მე თვითონ ვთარგმნი და ისე დავბეჭდავ...”

მერე კიდევ: ჩვენი ალექსანდრე ცაგარელი¹⁷¹ შეათუყხუნე, – გვიშველოს რამე¹⁷²”. ასე დათავსურდა “დინჯი და მძიმე” ილია თავის ჟურნალის უკეთ საწარმოებლად და მიიზიდა თანამშრომლად მცოდნე და გამოცდილნი მწერალნი.

ლაზისტანის ინტერესი კი მაშინ ამცყდარმა რუს-ოსმალოს ომმა გამოიწვია. ამ ომმა სხვა იმედებიც აღძრა, მაგრამ ბოლოს იმ “იმედისა დიდისა” ძირს დიდი აღარა დარჩა რა.

საინტერესო იყო ჟურნალში წერილები თვით ილიასი. ერთს მათ შორის თვითონაც გაიხსენებდა ხოლმე ათასში ერთხელ. იქ გამოთქმულია, სხვათა შორის, ის აზრი, რომელიც შემდეგ, სამი-ოთხი წლის უკან რენანმა¹⁷³ განმარტა თავის წიგნაკში: “რა არის ერი”^{***}. წერილი გულთბილად არის დაწერილი, გახსენებულია წარსული, როცა

* “ეცნოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაბადოკიისა ანუ ჭანეთის მკვიდრთა ცხოვრებისა”.

** “ივერია” 1882 წ. N 5.

მესხნი და ცაო-კლარჯნი ჩვენთან იყვნენ ძმურად ერთს ფერხულში ჩაბმულნი და მესვეურობდნენ, პირველობდნენ კიდევ საქართველოს კულტურის აღორძინებაში.

აი ერთი პატარა ნაჭერი იმ წერილისა:

“ყოველი ერი თვისის ისტორიით სულდგმულობს. იგია საგანძე, საცა ერი პოულობს თვისის სულის ღონეს, თვისის გულის ბგერას, თვისის ზნეობითს და გონებითს აღმატებულებას, თვის ვინაობას, თვის თვითებას. ჩვენის ფიქრით, არც ერთობა ენისა, არც ერთობა სარწმუნოებისა და გვარტომობისა ისე არ შეამსჭვალეხს ხოლმე ადამიანთ ერთმანეთთან, როგორც ერთობა ისტორიისა. ერი ერთის ღვაწლის დამდეგი, ერთს ისტორიულს უღელში ბმული, ერთად მებრძოლი, ერთსა და იმავე ჭირსა და ლხინში გამოტარებული ერთსულობით, ერთგულობით, ძლიერია¹⁷⁴” ...

რენანის წიგნაკის დედააზრიც ეს იყო. ერის დამახასიათებელი თვისება არც ერთტომობაა, არც ერთსარწმუნოება, არც ერთენიანობაო. ერთის ერის ერად შემქმნელი, ერთ ერად გარდამქცევი საერთო წარსულია, იმ წარსულში გამოვლილი ჭირი და ლხინიაო.

“ივერიაშ” კვირეულის შურნალის სახით ორ წელს გასძლო (1877–1878), ხოლო მესამე წელს გადაკეთდა თვიურ შურნალად. 1878 წლის იანვრის ნომერში დაიბეჭდა პირველი თორმეტი ხანა “დიმიტრი თავდადებულისა”, ხოლო დანარჩენი, ყოველთვიურ შურნალის პირველ ნომერში და დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია მაშინდელ მწერალთა და ახალგაზრდათა პატარა წრეში. ილიას დააბრალებს შეცვლა პოზიციისა, წარსულისკენ ცქერა, ცარიზმის პრინციპების მომხრეობა და იდეალიზაცია. ერთმა ჯგუფმა, რომელიც გაზეთ “ობზორის”¹⁷⁵ გარშემო იყო შემოკრებილი, ხომ მიზანში ამოიღო არა მარტო შურნალი “ივერია”, არამედ მთლად ის ჯგუფი, რომელიც ქართულ კულტურულ მუშაობას ადგა. მისი ერთ-ერთი თანამშრომელი, აწ განსვენებული გ. უთურგაური¹⁷⁶ გაბედულად ებრძოდა ამ ჯგუფს და მასთან ერთად “ივერიელებს”. ძველ დროს შესტრფიან, საფლავებისაკენ მიუბრუნებიათ პირი, რაღაც

“სექტა” შეუქმნიათ, საკუთარი სინედრიონი ჰყავთ, მოძულე სინათლისა, ლიბერალიზმისაო. ენა მათი ხომ ანტონ კათალიკოზის¹⁷⁷ ენაა, ძველისძველი, დაობებული, გაუგებარიო.

ერთის სიცყვით, თერგდალეულებს თითქმის იგივე გადახდათ და იგივე დაადგათ, რაც თვითონ დააყენეს მამებს, ძველებს და რაც შემდეგ დასელებს წარმოშობის დროს, ისე გაღრმავდა, გაძლიერდა და გამწვავდა.

ამ სახით, თუმცა დიდი იერიში მიიტანეს ეროვნულ ნიადაგზედ ახლა მკვიდრად დამყარებულ ჯგუფის წინააღმდეგ “ობზორელებმაცა” და “იმედლელებმაც”¹⁷⁸, საცა ტექციათა მოტრფეილენი¹⁷⁹ იყვნენ მოკალათებულნი, მაინც ძვრა ვერ უყვეს იმ პოზიციას, რომელზედაც იდგა იგი ჯგუფი და ილია თვისის უურნალითა და თანამშრომლებით.

დამახასიათებელია, რომ ამათ შორის ერთს მუდმივს და ჯამაგირიანს თანამშრომელს, რაც იშვიათი იყო იმ დროს, ძალიან ნაკლებად ჰქონდა ცოდნა ქართულისა, მაგრამ სულ რამდენსამე თთვეში ისე შეათვისებინა ილიამ დედაენა, რომ მის ნაწერებს კაცი ძნელად გამოარჩევდა თვით ილიას ნაწერებისაგან. ეს თანამშრომელი იყო ნ. დ. ქანანოვი (ნ. დავითაშვილი)¹⁸⁰, დღეს ბაქოს სახელმწიფო ბანკის გამგე.

ამ დროს ეკუთვნის ილიას ვალაშკრება ჯერ თავის ქართულის დასაცველად, მერე ბ-ნ ნ. ნიკოლაძის¹⁸¹ წინააღმდეგ და შემდეგ მზრუნველის იანოვსკისა¹⁸² და “М. ВѢД.”-ის¹⁸³ იერიშის მოსაგერიებლად.

თავისიანებს ილია გაუმკლავდა სხარტულათი, ერთიერთმანეთს აფარა “დროებაცა”¹⁸⁴, გ. თუმანიშვილიც¹⁸⁵ თვისის “ალმანახით” და ნ. ნიკოლაძეც, რომლის შესახებაც რუსთველისებური ჰაროდია ასე იწყებოდა სხარტულის ბოლოში:

იყო ქართლ-კახეთს, იმერეთს
ნიკოლაძეი სვიანი¹⁸⁶.. და სხვ.

* “ივერია” 1879 წ. N 4.

პოლემიკა თანდათან გაცხარდა. 1880 წელს “დროება” და “ივერია” შეერთდნენ. “დროება” ყოველდღიურად გადიქცა, ხოლო “ივერია” – კრებულად და სულ ოთხი წიგნი გამოვიდა იმ წელს. ახლა პოლემიკა ილიამ გადაიტანა გაზეთის ფურცლებზედ. 29 თებერვალს “დროების” 46-ე ნომერში დაიბეჭდა მეტად მწვავე მეთაური “ობზორის” წინააღმდეგ¹⁸⁷. კილოზედ ცხადად ეცყობა, რომ ეს ხელმოუწერელი მეთაური ილიასია. იმავე დღეს ილია დუელში იქნა გაწვეული. დუელი მოჰხდა მეორე დღეს, 1 მარტს. ნ. ნიკოლაძის სეკუნდანტები იყვნენ: პოეტი სიმბორსკი¹⁸⁸ და დ. გურამიშვილი¹⁸⁹, ხოლო ილიასი: ი. შალიკაშვილი¹⁹⁰ და ნ. ერისთავი¹⁹¹. სიმბორსკიმ, როგორც გულჩვილმა კაცმა, სცადა შერიგება მოწინააღმდეგეთა და, რაკი ვერა გააწყორა, ქვითინი დაიწყო, არცერთი არ ემეცებოდა, ალბად, სასიკვდილოდ და იმიტომ. ეს იყო მიზეზი, თუ სხვა რამ გარემოებაც დაერთო, საბედნიეროდ, საქმე შერიგებით გათავდა. შედგენილ იქმნა ოქმი, საცა სწერია, რომ ილია უარჰყოფს თავის წერილს “დროებაში”, ხოლო ნ. ნიკოლაძე აღარ შეეხება ილიას პირადობას “ობზორში”.

1879 წელს გარდაიცვალა ცნობილი მოღვაწე და გამგე ქუთაისის ბანკისა ბეს. ლოლობერიძე¹⁹². ილიაც დაესწრო დასაფლავებას და თავის ჟურნალში სთქვა სხვათა შორის:

“...რჩეული კაცი იყავ და გულში გიღვიოდა ნაკვერჩხალი ქვეყნის გულშემატკივრობისა... ყველას არ ჩაახედებდი შენს გულში... მე ჩამახედე, ძმაო, ამ უკანასკნელს დროს შენს გულში და ჩემი უცყუარი გამკითხველი იქ ვპოვე. ბევრი დაგვიშავებია შენს წინაშე, დაგვიშავებია არცოდნით, მაშასადამე, არცოდვით. შეგვინდე და მოგვიტყვე”¹⁹³.

ასე მოჰხდა ილიამ ბოდიში თავის თავსაც “გამოცანებში” ბესარიონის სასაცილოდ ავღებისათვის და ნ. ნიკოლაძესაც, რომელიც, აგრედვე, ცხარედ ებრძოდა განსვენებულს საბანკო საქმეების გამო.

1880 წელს ამხედრდა ილია წინააღმდეგ იანოვსკისა¹⁹⁴, როცა მან მოინდომა ერთის კალმის მოსმით განადგურება ჩვენის დედაენისა სკოლებში. წერილი ილიასი დაწერილი იყო პედაგოგის ისეთის ღრმა ცოდნით და ერუდიციით,

რომ თვით სპეციალისტებს უკვირდათ, ასე ზედმიწევნით როგორ შეუთვისებია დედააზრები ჩვენის მეცნიერებისაო.

საზოგადოდ, ილია, გაჭირვების ტალღავეს რომ იტყვიან, სწორედ ის იყო. როცა საფრთხე რამ იყო მოსალოდნელი ჩვენის ქვეყნის ინტერესებისათვის, იმას შემოეხვევოდნენ ჩვენი მამულიშვილები, აბა, უნდა გვიშველო როგორმე, ხმა ამოიღო, ჩვენს საქმეს ემუქრებიან, დაბალ ღობედ დაგვსახეს, ლამის ზედ შეგვდგნენ და გაგვთელონო. მუდამ დინჯი, აუჩქარებელი ილიაც ყურადღებით მოუსმენდა ხოლმე ყველას, სათითაოდ აჰკრებდა თითოეულის აზრს, ბოლოს ყველას ერთად თავითავს მოუყრიდა, გააშუქებდა საგანს, რაც უნდა რთული და დახლართული ყოფილიყო და იკისრებდა გამოსვლას საბრძოლველად; გამოვიდოდა, როგორც გამოცდილი ფალავანი წინაღვე კარგად მოსაზრებულის საბრძოლველის გეგმით, შეიარაღებული ფერხით თხემამდე; გამოვიდოდა და იცავდა თავის ქვეყანას, თავის ძვირფას სამშობლოს ძნელად გასამეტს, უმაღლესს ინტერესებს.

ასე გაუმკლავდა ილია “M. Вѣд.”-საც 1882 წელს, როცა ამ გაზეთმა და მისმა სულისჩამდგმელმა კატკოვმა¹⁹⁵ მასხარად აიგდო საქართველოს დროშა და ცხადჰყო თვისი კაციაჭამიაობა, თვისი დიდი სიძულვილი ქართველ ერისადმი¹⁹⁶.

საზოგადოდ და საჟურნალო მოღვაწეობით გართულმა ილიამ უკულო მგონობას, პატარ-პატარა ლექსების შექმნას, მაგრამ სამაგიეროდ მის გულის სიღრმეში ჰღვიოდა თურმე ამ დროს თესლი იმ ნაწარმოებისა, რომელიც ილიამ შესძღვნა თავის ქვეყანას ამავე 1882 წელს.

ეგ ნაწარმოებია “განდეგილი”, რომლის თითქმის შობასაც უცქირე და ნათლობასაც დავესწარი. დილა იყო, როცა მივედი ივ. მაჩაბელთან¹⁹⁷ ერთად ილიასთან სახლში საქმეების გამო. “დავიწყე ერთი პოემა და არ ვიცი, როგორი გამოვა”, გვითხრა ილიამ, საქმეების გათავების შემდეგ და წაგვიკითხა პირველი ხანა; მეტი არა ჰქონდა ჯერ დაწერილი. დიდებული სურათი თოვლიან-ყინულიანის მთებისა და მუნ გამოკვეთილის ბეთლემის მონასტრისა თვალწინ

წარმომიდგა; თითქო თავბრუ დამესხა, გამოვყეყეწდი და თითქმის ვეღარა გავიგე რა იმისი, რაც გვიამბო იმ თემისა და შინაარსისა, რომელიც უნდა განვითარებულიყო და დაწერილიყო შემდეგ პოემის დასათავებლად.

“განდეგილი” დამთავრდა და წაკითხულ იქმნა განსვენებულ დავით სარაჯიშვილის¹⁹⁸ სახლში. მაშინდელი ინტელიგენცია, მოყვარულნი მწერლობისა თითქმის სულ იქ იყვნენ. ილიამ კითხვა გაათავა და აქეთ-იქით მიიხედ-მოიხედა, თითქო ეკითხება შეკრებილთ, რას ბრძანებთო. თუ ხსოვნა არ მდალატობს, წამოდგა ი. მ-ა¹⁹⁹, ცნობილი მოყვარული ქართულის მწერლობისა და სთქვა აღტაცებით: მშვენიერია, ილია, მშვენიერი, მხოლოდ პოემაში სურათს ვერა ვხედავ, თვით განდეგილის სურათს, მის გარეგნობის აღწერას, მის პორტრეტსაო.

გაიმართა საუბარი, კამათი...

ილიამ დაბეჭდა თავისი პოემა “ივერიაში” 1883 წელს, თებერვლის ნომერში და შიგ გაჩნდა მეხუთე ხანად აღწერა განდეგილის სურათისა:

არ იყო ხნიერ, მაგრამ ვით წმინდანს,
სულის სიმალლე ზედ დასჩნეოდა;
ზედ ეცყობოდა, რომ სული მისი
სულ სხვა მსოფლიოს შეჰხიზნებოდა...
სახე გამხდარი, კუშტი და მწყრალი
სიწმინდის მადლით დაჰშვენებოდა
და მაღალს შუბლსა, ნაოჭად შეკრულს,
შარავანდელი გადაჰფენოდა... და სხვ.²⁰⁰⁻²⁰¹

X

ოლიმპიელი. – პუბლიცისტიკა. – დაცემული ვინაობა.
– მთლიანი ეროვნული მსოფლმხედველობა. –
ყოველდღიური გაზეთი. – მღვდელმოქმედება. –
მოწოდება. – გათენებამდე. – რა უფრო ძნელია? –
ცენზორი. – ენამზეობა.

“განდეგილის” შექმნის შემდეგ, სახელი ილიასი, როგორც პირველხარისხოვანისა და ღრმად მოაზრე მგოსნისა, უფრო გაითქვა და განდიდდა. სამარადისო თემა, ჩაქსოვილი ამ პოემაში, თემა სულისა და ხორცისა, კეთილისა და ბოროტისა, რწმენისა და ურწმუნოებისა ოლიმპის მწვერვალამდე ამაღლებს ილიას და ჰქმნის მის გარშემო საერთო თაყვანისცემის აცმოსფერას. ილიამაც თითქოს მოისვენა. მის ბუნებას მწვავედ აღარა სწვდება გულის სიღრმემდე და აღარ ამღელვარებს, მის ენას აღარ ამუსიკებს პოეტური სუფიტები, პოეტურ სურათად გარდასაქმნელი მასალა ცხოვრებისა. ისე გადის მთელი ოცი და ოცდახუთი წელიწადი (1882–1907), რომ მხოლოდ ერთმა, ისიც ძველადვე შეტკობილმა იდეამ შეჯაჭვა მისი გონება, დაატყვევა მისი სული. ეს იდეაა იდეა ქართველ ეროვნების ხსნისა, ქართველ ერის მკვდრეთით სახადდგენისა. ამ იდეამ შეისხა ხორცი “ბაზალეთის ცბაში” და კიდევ ერთი ძვირფასი ალმასი შეჰმატა დიდებულ მგოსნის გვირგვინს.

სამაგიეროდ, ილია ახლა სცდილობს სხვა ღონითა და გზითაც მოჰფინოს მთელს საქართველოში ეგ დიდებული იდეა ქვეყნის ხსნისა. ეგ გზა და ღონე წინადაც ნაცადი ჰქონდა, ახლაც მის ხელთ არის და უნდა კვლავ ამ გზით იაროს. ეგ გზაა ჟურნალისტიკა და საზოგადო მოღვაწეობა.

საზოგადო მოღვაწეობა ცოტა ქვემოდ იყოს და ახლა ისევ ილიას ჟურნალისტობას გავაყოლოთ თვალი და ვნახოთ, როგორ სცდილობს ამ ღონით ჩვენის დაცემულის

ვინაობის აღდგენას. დიად, დაცემულის ვინაობის აღდგენას. იმიტომ რომ ჩვენი დაცემული ვინაობაა უმთავრესი ღერძი ილიას მოღვაწეობისა ჟურნალისტიკაში, ისე როგორც ეგვევ დაცემული ვინაობა იყო სული და გული მისის პოეზიისა თავიდან ბოლომდე.

ამ მხრივ, ილიას გულის ნადებს, მის ფსიხოლოგიას და სულის კვეთებას უფრო ცხადად გვიშუქებს ის “შინაური მიმოხილვა”²⁰², რომელიც შეეხება ესწრედწოდებულ უარმყოფელობას²⁰³, მამაშვილობის გაჩენას რუსეთსა და ჩვენში*. ჩვენშიაც აჰყვნენ, რუსეთის ბაძით, უარმყოფელ მიმართულებას, მამაშვილობაში ბრძოლის გაღვივებასაო, ამბობს ილია იმ წერილში, – მაგრამ თითო-ოროლამ გამონაპირა და თავისი შეცდომა მალე იცნაო. მაგ თითო-ოროლაში ილიაც ყრია და, რასაკვირველია, თუ არ პირველმა, უკანასკნელმა არ მიატოვა ბანაკი უარმყოფელთა, ბანაკი, მამაშვილობაში ბრძოლის ჩამომგდები. ილიამ და იმ თითო-ოროლამ სცნა, რომ გადამეტებული კიცხვა და კილვა მამებისა ჩვენს საერთო ძალას ჰქსაქსავდა, საჭირო ერთობას არღვევდა, რომ დიდი შეცდომა იმის თქმა, ვითომ მარტო გლახია ადამიანი, როგორც ამტკიცებდნენ, სხვათა შორის, უარმყოფელნი, რომ სხვანიც ადამიანები არიან, რომ ისტორია ზღაპარი არ არის, სცნა რომ – ვალაპარაკოთ თვით ილია –

“ჩვენს ქვეყანას სულ სხვა ცკვილი აქვს, სულ სხვა ფათერაკი სდევს; სცნა, რომ ჩვენებური დღევანდელი დღე სულ სხვასა თხოულობს, სულ სხვასა ჰლაღადებს და, მასადაამე, ჩვენებური ლიბერალობა სულ სხვა რასმეგდუნდა მიიქცეს მთელის თავისი ძალ-ღონითა. და თუ აქაც ბედის წერას ისე ვერ გადავრჩებოდით, რომ მამაშვილობა არ გამართულიყო, ბრძოლის საგნად ის “სხვა რამე” უნდა ყოფილიყო და მამებსა და შვილებს შუა მიჯნად დადებულყო. ის “სხვა რამე” იყო ჩვენის დაცემულის ვინაობის” აღდგენა, ფეხზედ დაყენება და დაცვა ყოველის მოულოდნელის ფათერაკისაგან. რომ ეგ ფათერაკი მოსალოდნე-

* ჟურნ. “ივერია” 1881 წლ. N 5.

** დედანშიც განსხვავებულის ასოებით არის.

ლი იყო და დღესაც თავიდან არ აგვცვილებია, ეგ ცხადზედ ცხადია ყველასათვის²⁰⁴”.

შემდეგ ილია თითქო ჰნანობს, რომ სასურველ მიმართულებას აღრევე ვერ მივაგენითო, და, თუ მაგ მხრივ ბევრი რამ არა გაგვიკეთებია რა, რადგან მეცნიერება და ცოდნა გვაკლდა, ის მაინც მოვახერხეთ, რომ **მაგ მიმართულებას მივაგენით და ჩვენს ცხოვრებაში ფეხი მოვაკიდებინეთ**. ისიც დიდი ამბავი იქნება, თუ ამ გუნდმა (მესამოცელებმა) ამ საგანზედ მოახედა ჩვენი აღმაცერად მაყურებელი თვალი და, რაც ძალი და ღონეა, სულ მაგ საქმეზედ მოახვია, შესჭიდაო.

“ყოველი ჭეშმარიტი ლიბერალი, ჩვენი კაცო, – განაგრძობს ილია თავის უურნალის პროგრამის განვითარებას, – დღესაც მარტო მაგ მიმართულების მიმდევარი უნდა იყოს ჩვენში. ნურავის ნუ ჰგონია, რომ ეგ მიმართულება, რადგანაც დიდი ხნისაა, იმიტომ ძველია და, რადგანაც ძველია, იმიტომ უკადრისია და სათაკილო ლიბერალები-სათვის²⁰⁵”.

ეგ მიმართულება იმ სახით, როგორც ილიას ესმოდა, არც ისე დიდის ხნისაა. პირმშო შვილი იყო მე-XIX საუკუნისა; ნაპოლეონის ომებმა დაჰბადა პირველად, საბერძნეთისა და იტალიის განმათავისუფლებელმა ბრძოლამ აწოვა ძუძუ და სლავიანთა განთავისუფლებით დავაჟკაცდა და გაითქვა სახელი”.

ილია ამტკიცებს, რომ ეგ მოძღვრება – ეროვნული მიმართულება და მსოფლმხედველობა – თუმცა ძველია, მაგრამ მაინც ახალიაო და “ახალი იქნება იმ დრომდე, მინამ ჩვენი ვინაობა თავის შესაფერს და კუთვნილს ადგილს არ დაიჭერს ჩვენს ცხოვრებაში და საზოგადო საქმეთა სათავეში არ მოექცევა. **სხვა საგანი ამაზედ უმძიმესი, ამაზედ უსაჭიროესი არა აქვს საქართველოს ეხლანდელს შვილს**”. ყველამ, ვისაც რამ შეუძლიან, ამ მიმართულების ქვეშ უნდა მოიყაროს თავი და ერთად, ძმურად იმოქმედოს. ყოველივე საქმე, კეთილი საგანი, რაც ჩვენის ცხოვრების

* Национальный вопрос в истории и литературе, პროფ. ალ. გრადოვსკისა²⁰⁶.

** განსხვავებულ ასოებით ჩვენ ავაწყობინეთ. ავტ.

მიმავლობაში, თავისით, თუ სხვისით, აღმოჩნდება, სულ ყოველისფერი ჩვენის ვინაობის საქმეს უნდა შეურჩიოთ, ქვეშ დაუყენოთ; სკოლაა, ბანკია, თუ თეატრი – ყველაფერს სულ მაგისაკენ უნდა მოვუბრუნოთ თავი. ვაყენებთ სადმე კაცს მარშლად, თუ ბანკის გამგებლად, თუ მასწავლებლად, თუ სადმე სხვად, მაგ მიმართულების სასწორზედ უნდა აეწონოთ²⁰⁷.

ამ დროშის გამოფენას ილიას მიერ უმრავლესობა საზოგადოებისა სიამოვნებითა და სიხარულით მიეგება. ილიას დიდხანს ეპყრა ხელთ ეს დროშა, ეპყრა თავგამოდებით, სრულის შეგნებით, ბრწყინვალედ; ეპყრა იმ დრომდე, ვიდრე თავზე ლატეს დავისხამდით და ჩვენვე ძირს დავსცემდით ჩვენს წინამძღოლს, ჩვენს ძლიერსა და სახელოვანს მედროშეს...

ეს დროშა ეჭირა ხელში ილიას მაშინაც, როცა ყოველთვიური “ივერია” ყოველდღიურად გადაკეთდა.

საინტერესო და საგულისხმიერო დრო იყო ილიას ცხოვრებაში ეს დრო ყოველდღიურ გაზეთის რედაქტორობისა. აქ იჩინა კვლავ თავი მისმა მხნეობამ, სალიტერატურო შრომისათვის დიდმა გონებრივმა მოქმედებამ. დაღალვა არ ემჩნეოდა, თითქო რკინის კაცია და არა ხორცშესხმული ადამიანიო. არავის არ ეგონა, რომ ილია ასე შეუფერებდა თავის დინჯს ხასიათს ასეთს ცოცხალს, ასეთს სასწრაფოსა და “ნერვებით” საკეთებელს საქმეს, როცა თითოეულს საათს და წუთსაც კი დიდი მნიშვნელობა აქვს. ილიას ხალისს, პირველ ორ-სამ წელიწადს მაინც, სამზღვარი არა ჰქონდა. ამ ხნის განმავლობაში (1886–1887) თითქმის ნომერი არ გამოსულა, რომ მისი მეთაური ან სხვა რამ წერილი არ ყოფილიყოს დაბეჭდილი. და მერე როგორი წერილი! ზოგიერთი მაინც პირდაპირ სახელმძღვანელო ქრესტომაციაში დასაბეჭდი, ისე იყო ხოლმე შემუშავებული გარეგნობით და შემკული შინაარსით.

ამ წერასაც არა სჯერდებოდა და, გარდა საადმინისტრაციო საქმისა, წერილმან, იწა-ბაწა, სამურეხო მუშაობასაც ბევრს დროს ანდომებდა: საგაზეთო მასალის მოსმენასა და მის შესწორებას ენისა და შინაარსის მხრივ. თამაშრო-

მელი კითხულობდა დასაბეჭდს წერილს და ილია უკარნახებდა, როგორ უნდა გაესწორებინა ესა თუ ის უხერხული სიტყვა, გამოთქმა. დიდს ყურადღებას აქცევდა ენის სიწმინდეს, კანონიერებას, ქართულის შესაბამისად სიტყვების დაწყობას და დასურათებით, ცოცხლად აზრის გამოთქმას. თვითონ ღრმად მცოდნე იყო ქართულისა და ყოვლის ღონისძიებით სცდილობდა, რომ გაზეთში დასაბეჭდი – წმინდა ქართულით ყოფილიყო დაწერილი. ამ საქმეში თვით იკისრა უფროსობა და ჩაგვიყოლია უნცროსები. მთელი რედაქცია სიამოვნებით იღებდა მონაწილეობას წერილების სწორებასა და გადასინჯვაში იმის მეთაურობითა და ხელმძღვანელობით.

ეს იყო ღამდამობით. ამ დროს რომ გარეშეს ვისმე შემოეხედნა რედაქციაში, ეგონებოდა, აქ რედაქცია კი არა, ტაძარია და რაღაც მღვდელმოქმედება სწარმოებსო. ღამე გატყდებოდა, მამლები ყვირის დაიწყებდნენ და არაიშვიათად თავს დაგვათენდებოდა ხოლმე. ისე დავიქანცებოდი, რომ სავაცობა აღარა გვექონდა. ილიას კი, არ მახსოვს, ან დაღლილობა შემჩნეოდა, ან ძილი მოჰრეოდა.

შესანიშნავი იყო პირველივე საპროგრამო მეთაური და საახალწლო ფელეტონი ილიასი, დამზადებული პირველ ნომრისათვის. ფელეტონს სათაურად ჰქონდა “ღმერთმა ნუ დაგაბეროთ!”²⁰⁸ და ილიასებურის მარგალიტებით იყო სავსე. ახალწლის წინა ღამეს მთლად თანამშრომელნი, ჩვენი მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი სულ ერთად იყვნენ თავმოყრილნი ილიასთან და შუალამემდე ელოდნენ პირველ ნომრის დაბეჭდვას. ოთხი თთვე იყო თითქმის გაზეთი თვალთ არ გვენახა, რადგან “დროება” სამუდამოდ იქმნა აღკრძალული 16 სექტემბერს 1885 წელს და, რასაკვირველია, ეს მკოსანთა და ხელოვანთა, მწიგნობართა და ლიტერატორთა კრებული მოუთმენლად მოელოდა ახალის გაზეთის პირველ ნომერს “დროებაზედ” უფრო დიდის ფორმატისა. კარგი ახალწელიწადი გაუთენდა მეორე დღეს ჩვენს ქვეყანას. შეკრებილთაც კარგად ისიამოვნეს: ზმასა და ნაკვეს-ექსპრომტებს დასასრული არა ჰქონდა ვახშამზედ. ამ მხრივ, თავი ისახელა უფრო

დავ. ერისთავმა²⁰⁹, “სამშობლოს” ავტორმა, და რაფ. ერისთავმა²¹⁰, – ამ ჩვენის მწერლობის პატრიარქმა და გლეხთა მგოსანმა.

გაიარა დრომა და ხანმა. ილია თანდათან გაუგულგრილდა გაზეთს. ასეც უნდა ყოფილიყო: ისეთის ბუნებისა და ხასიათის კაცი, როგორიც იყო ილია, დიდხანს ვერ გაუძლებდა საგაზეთო მუშაობას. ყოველი საგანი, თუნდა მცირე მნიშვნელობა ჰქონოდა, უთუოდ მტკიცედ უნდა ჩაებღუჭნა ილიას ანალიტიკურს გონებას და მის უღმობელ ლოგიკის დარჯაკში უნდა გამოტარებულიყო. უამისოდ მზეს ვერ იხილავდა და საგაზეთო ფურცელზედ ვერ მოექცეოდა. ამას კი დრო უნდოდა, “დიდი მოცალეობა და შეღავათი”. ეს დრო და მოცალეობა კი ილიას, მრავალ სხვა საზოგადო საქმით დატვირთულს, არა ჰქონდა. რამდენჯერ გაუთენებია ილიას სულ პატარა მეთაურის დაწერაზედ, რომელიც მწვავე რამ საზოგადო საგნის შესახები ყოფილა. უკვე დაწერილს, თუ არ მოეწონებოდა, ჰხევდა მეუწყალებლად და იწყებდა ხელახლა წერას, მერე კიდევ, მერე კიდევ და ასე განაგრძობდა, ვიდრე ყოველმხრივ, შინაარსითაც, კილოთიც სრულიად არ დააკმაყოფილებდა. ეს დრო კი მაშინ დგებოდა, როცა გათენებული იყო და ხან მზეც უკვე ამოსული.

თუ ასე ექცეოდა საგაზეთო წერილს, ადვილი წარმოსადგენია, რა უაღრესის სასტიკობით ეკიდებოდა თვისის შემოქმედობის ნაყოფს. “აჩრდილი”, მაგალითად, დაწყებული 1872 წელს, სრულად დაიბეჭდა მხოლოდ 1881 წელს. “გლახის ნაამბობი” დაწერილია 1860 წლამდე, ისევ სტუდენტობაში, მაგრამ 1863 წელს დაიბეჭდა მხოლოდ პირველი ხუთი თავი და სრულად კი ათის წლის შემდეგ “კრებულში”; “დიმიტრი თავდადებულის” 12 ხანა დაიბეჭდა 1878 წლის დამდეგს კვირეულ “ივერიაში”, სრულიად კი – 1879 წელს თვიურ “ივერიის” პირველ ნომერში; “ოთარაანთ ქვრივი” სამჯერ თუ ოთხჯერ გადასწერა, თან უკითხავდა თავის თანამშრომლებს, ყურადღებით ისმენდა მათს შენიშვნებს და ასწორებდა, აკეთებდა, აშალაშინებდა.

ასე ფრთხილი იყო ილია, ასე სასტიკად ეკიდებოდა თავის მოვალეობას მწერლისასა და პუბლიცისტისას!

ცხადია, ასე წარმოება გაზეთისა ადვილი არ არის. ყოველ სხვა სიძნელეს ისიც ემატებოდა, რომ სათარგმნი იყო მრავალი საგაზეთო მასალა. ხოლო თარგმნა სხვის ნაწერისა კარგის ქართულით უფრო ძნელია, ვიდრე წერა თავისით. ამიტომ იცყოდა ხოლმე ხშირად ილია: რუსულის გაზეთის წარმოება ბევრად უფრო ადვილია, ვიდრე ქართულისაო. იქ მაკრატელი მუშაობს უმეტესად და აქ კი თითქმის ყოველივე სათარგმნელიაო.

სხვათა შორის გული იმანაც გაუტეხა გაზეთზედ, რომ ცენზურა მაშინ ყოვლად სასტიკი იყო: არათუ ცოცხალს სიციყვას, სურათიანს, ელვარე გამოთქმასაც გზა არ ეძლეოდა, სიციყვა “საქართველოც” კი აღკრძალული იყო.

1888 წელს, ხელმწიფის მობრძანების ხანს, უკრიფა მიზეზი მაშინდელს ცენზორს, რომლის გადამეტებულს ერთგულებას აბრალებდა ილია ასეთს სისასტიკეს და დაათხოვნინა სამსახურიდან. მასუკან ჩვენმა მწერლობამ ცოცხა თავისუფლად ამოისუნთქა.

23 წელიწადი აწარმოვა ილიამ თავისი “ივერია” (1877-1900), დაჰბეჭდა მრავალი შესანიშნავი ნაწარმოები, თავისი თუ სხვისა, მტკიცედ ადგა ერთხელვე არჩეულს გზასა, და სასურველს ეროვნულს მიმართულებას და მით დიდი და დაუვიწყარი სამსახური გაუწია თავის მშობელ ქვეყანას: თუ “ივერია” მეექვსე დიდი სახელმწიფო არ იყო, როგორც იცყვიან ხოლმე კარგად წარმოებულ გაზეთისასა²¹¹, ერთ-ერთი ბურჯი მაინც იყო, ეროვნულ არსებობის გამამაგრებელი...

გაიხსენეთ თუნდა მისნი უმთავრესნი ნაწერნი ამ ხნის განმავლობაში და დაგვეთანხმებით, რომ ეს ასე იყო. ქვეყანას აკვირვებდა და ჰხიბლავდა მეტადრე ილიას ქართული, მისი საოცარი ენამზეობა. ჰკითხოლობ მის ნაწერს, არათუ ბელეტრისტულს, სიციყვაკაზმულს, არამედ პუბლიცისტურს და, ასე გასინჯეთ, მეცნიერულსაც კი (“ქვათა დაღადი”, “აი, ისტორია”) და, პირველ ყოვლისა, თქვენს ყურადღებას დიდის ძლიერებით იზიდავს ბრწყინვა და

ელვარება ქართულისა, სიუხვე ფერადებისა, ნამდვილ ქართულ მიმოხვრა-გამოთქმისა. ასე გგონია, გამოსულა კაცი თესვად და აბნევს თვალსა და მარგალიცსაო. ქართული ილიას ხელში, მეტადრე ბოლოსა და ბოლოს, თავის თავს აჭარბებს, განვითარების უმაღლეს ხარისხამდე ადის და ოქროს სხივებივითა ბრწყინავს. თითქო “სილბო აქვს ნაქსოვისა და სიმტკიცე ნაჭედისა”, ხან ციალობს და ნარნარებს, ხან გრგვინავს, თითქო ცას მოუქურუშნია და ისა რუხრუხებსო.

ასეთი შეგნება და შეთვისება ენისა და მის ბუნებისა დედის მუცლიდან არ დაჰყოლია ილიას. ბეჯითობაც საჭირო იყო, რათა თანდაყოლილი ნიჭი განვითარებულიყო და გადაფურჩენილიყო. ილიას ქალღმერთებში არა ერთი და ორი სია მოიპოვება სიცყვებისა და სხვადასხვაგვარ გამოთქმათა, რომელიც გულმოდგინებით ამოუწერია თუ საღმრთო წერილის წიგნებიდანა და თუ სხვა საერო და სასულიერო თხზულებიდან. ამიტომ, თუ პირველი ნაწერები ილიასი ცხადადა ჰმოწმობს, რამდენად ძლიერი იყო გავლენა რუსულის სკოლისა და არაეროვნულ აღზრდისა, ილიაზედაც კი, სამაგიეროდ, შემდეგ, როცა ილია დაუკვირდა დედენას და ბეჯითად დაუწყო შესწავლა, სისუსტე ქართულისა ნელ-ნელა განჰქრა და მისი ადგილი დაიჭირა ნამდვილმა ენამზეობამ, დიდად აფერადებულმა ენა-მეტყველებამ.

გადავავლოთ ახლა თვალი ილიას საზოგადოებრივ მოღვაწეობასა და ნათელვყოთ მისი დამსახურება ამ მხრივაცა.

XI

მიწით თუ უმიწით. – ბანკის დაარსების აზრი. –
მეთაური თუ არ გვეყოლება. – დევნილი სიღარიბე.
– წესდება და მზადება.

მართალია, სიცყვა მგოსნისა საქმეა მისი, მაგრამ ილიამ სხვა ბევრი და დიდი საქმეც გააკეთა და არც მარტოოდენ მგოსნობას, არც მარტოოდენ მწერლობას არ დასჯერებია თავის ხანგრძლივს ცხოვრებაში. მწერალსა და მგოსანს ილიას გვერდში უდგას ილია-მოღვაწეცა. ილია იღვწის საზოგადოებრივს სარბიელზედაც იმავ ორმოცდაათის წლის განმავლობაში და იღვწის აქაც ისევე ბეჯითად, ისევე დაუღალავად და თან სახელოვანად, როგორც იღვწოდა მგოსნობისა და მწერლობის ასპარეზზედ.

იქვე რუსეთიდან გადმოსვლის უმაღ ილია ჩაერია იმ მებრძოლთა მცირე ჯგუფში, რომელიც იყო მომხრე გლეხის განთავისუფლებისა მამულის დათმობით და არა უმაღულოდ. დიდი უმრავლესობა თავადაზნაურობისა უარზედ იდგა, დეე, ბატონყმობა ნულარ იქმნება, მოისპოს, მაგრამ მიწას, მამულს კი ვერ დაუთმობთ ჩვენს ეხლანდელს ყმებსაო. თვით დ. ყიფიანიც კი წინააღმდეგი იყო მამულის უსასყიდლოდ დათმობისა და, აი, თავად-აზნაურთა კრებაზედ, რომელსაც თავსმჯდომარეობდა გუბერნიის მარშალი დიმ. ყიფიანი²¹² და რომელსაც სწორედ ეს საჭირობოროცო საგანი უნდა განეხილნა, ილია პირველი წამოდგა და თამამად, გაბედვით გამოაცხადა, გლეხს მიწა უნდა მიეცეს და ისე უნდა განთავისუფლდესო. ეს იყო მიზეზი, რომ კინაღამ იქვე არ გამოჰხანჯლეს ილია და მასუკან შორიახლო დასდევდა გუნდი ახალგაზრდობისა, მუდამ მზად მყოფი დაეცვა ილია გაბოროტებულ თავად-აზნაურთა თავდასხმისაგან*.

* იხ. "იჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება", გვ. 66 და სხ. ქრ. მამაცამვილისა²¹³.

მეორე კრებაზედაც არ ასცდა უსიამოვნება ილიას. ორატორმა ივანე მუხრან-ბატონმა²¹⁴ სთქვა, უმამულოდ გლეხთა განთავისუფლებას ყველა დაუჭერს მხარსა, ხოლო მამულის მიცემაზედ კი თანახმა არაფერს გახდება, თითო-ოროლა კაცუნას მეტიო. ეს იწყინა ილიამ, ტანით დაბალმა ახალგაზრდამ, მიჰვარდა ივანეს, სწვდა მკლავში, მოატრიალა თავისკენ ხანშიშესული და განდიდებული ფეოდალი, თან გენერალ-მაიორი და მკვახედ შეუტია: დაასახელეთ, ვინ არიან ეგ კაცუნებიო. ივანე იძულებული იყო, ბოდიში მოეხადა გაათურებულ ახალგაზრდას წინაშე, როგორც ჰმოწმობს ამას იგივე ქრ. მამაცაშვილიო.

ასეთი გახლდათ პირველი დებიუტი ილიას მოღვაწეობისა საზოგადო ასპარეზზედ. პირველადვე ხმალმა იელვა. მერეც არაერთხელ დაიწყო კრიალი დამბაჩის ლულამ ბარიერთან მდგომ ილიას წინაშე. ამ ბარიერს მიჰმართავდა ხოლმე ილია მაშინ, როცა მისნი საზოგადო მტერნი, რაკი იდეამოსილ ბრძოლით ვერას აკლებდნენ, მის ადამიანურს ღირსებას შეეხებოდნენ ხოლმე ვავლახად, იქნება როგორმე დავამციროთ, სახელი გაუტეხოთ, ძალა და გავლენა მოვაკლოთ, თავი დავანებებინოთ საზოგადოებრივ მოღვაწეობისათვისაო. მაგრამ ამაო იყო მათი იერიში და ქადილი, მათი კბილთა ღრჭენა. მოვიდა სეტყვა და დახვდა ქვაო. როგორც კლდე, ისე მტკიცე იყო ილია და ღრეკა ვერ უყვეს მის რწმენას, მის პოზიციას.

დიდი ბრძოლა და ომი გამოიარა ილიამ უფრო ბანკის საქმეში. ამ ბანკს შეაღია ილიამ თავისი ჯანი და ღონე. მარტო აზრი მის დაარსებისა არ ეკუთვნოდა ილიას, სხვა ყოველივე დაარჩენი – შედგენა საბოლოო წესდებისა, დაარსება ბანკისა და წარმოება მისი მთელის ოცდაათის წლის განმავლობაში²¹⁵ (1875-1905) სულ მისი საქმე იყო, მისი კითხული და მისი განხორციელებული. ამიტომ, საჭიროა მეტი ყურადღება მივაქციოთ ილიას მოღვაწეობას ბანკში.

აზრი ბანკის დაარსებისა ბატონყმობის გადავარდნასთან ერთად დაიბადა (1864 წლის გასულს), როცა გადაწყდა ჩამორთმეულ ყმების საბადლოდ 2 მილიონი ფული

მისცემოდა თავადაზნაურობას ხაზინიდან. დატრიულდნენ შეგნებულნი მამულიშვილნი და ამ ფულიდან, თუ ყველას არა, უმეტესობას ნაწილი გადაადებინეს ბანკის დასაარსებლად. მთავრობისაგან გადადებულ ფულიდან თავადაზნაურობას ერგო 1.800.000-ზედ ცოცა მეტი. მთავრობამ უკან აღარ წაიღო გადარჩენილი 160.000 მან. და უწყალობა თავადაზნაურობას ბანკის დასაარსებლად.

ბანკის დაარსების სურვილი თავადაზნაურობის კრებამ გამოსთქვა ჯერ ისევ 1867 წელს და ჯეროვანი განაჩენიც დაადგინა. ცალკე კომიტეტიც იქმნა დაარსებული ამ საქმის განსახორციელებლად. ილია ამ დროს, როგორც ვიცით, დუშეთში მსახურობდა. და აი, იქითკენ მიიმართა თვალი შეგნებულ ქართველთა. ჯერ წინადაც იწვევდნენ ილიას, ცფილისში გადმოდდი, ჩვენს მწერლობას აქ უფრო გამოადგებიო და ახლა ხომ, როცა ბანკის დაარსების საჭიროებაც გაჩნდა, უფრო მოუხშირეს წერილების წერას, ამ დიდს საქმეს ფიქრი და ზრუნვა უნდაო და ილიას ჰპრუნავდა, ჰპრომობდა ბანკისათვისაც და ცფილისში გადმოსვლასაც სცდილობდა, როგორც ზემორეცა ვნახეთ.

დ. ერისთავი²¹⁶ სწერს ილიას ოძისიდან 1872 წლის 1 ნოემბრის თარიღით: “რადგანაც თინანსიის (?) მეცყველებში ცოცა სუსტად გახლავარ, ამიტომ მინდოდა შენთან მოლაპარაკება, რადგან მაზრის მარშალმა მიმიწვია ცფილისის იმ კრებაზედ, რომელმაც უნდა წინასწარი ბჭობა იქონიოს ბანკის დაარსების შესახებ. მე ქალაქს მივდივარ, მოგელი შენც 14-მდე”.

ეცყობა, ილიას უარი შეუთვლია და ამიტომ სწერს კიდევ: “შენმა წერილმა ძალიან შემაწუხა. წარმოიდგინე, **ამდენმა შენმა შრომამ** ნუთუ უნაყოფოდ უნდა ჩაიაროს? რას ამბობ, კაცო, ხომ დავიღუპეთ?! კომიტეტში მიწვეულნი ვართ და რას ვიცყვით, რომ არა ვიცით რა. თუ შენ არ ჩამოხვედი, არც მე წავალ. **თუკი მეთაური არავინ** გვეყოლება, რას გავარვიგებთ?!.. ერთის სიტყვით, უშენობა ამ მოძრაობის დროს არ შეიძლება. თუ შენ არ წამოხვედი, შენი “რეჩი” მაინც გამოგვიგზავნე წასაკითხავად. უარარაობას წაკითხვა ემჯობინება”.

ამ წერილებიდან ცხადად სჩანს, რომ ილიას საკმაოდ უმუშავნია ბანკისათვის ჯერ ისევ მაშინ, როცა დაუსრულებელი კამათი იყო დასაარსებელ ბანკის ტიპისა და მის წესდების შედგენის შესახებ. ამ დროს ილიას უკვე მეთაურის როლს აკუთვნებენ, ფინანსთა საქმის მცოდნედ სთვლიან, უიმისოდ საქმის დაჭერა ეძნელებათ.

“დროების” რედაქცია ჰბეჭდავს ილიას მიერ წარმოთქმულ სიტყვას²¹⁷ თავად-აზნაურთა არაჩვეულებრივს კრებაზედ და ასეთს შენიშვნას უძღვნის: “მოგვყავს ის მშვენიერი სიტყვა, რომელიც წასულ შაბათს თ. ილია ჭავჭავაძემ წარმოსთქვა თავადაზნაურობის კრებაში და რომელიც გონიერთა და გულმხურვალეთ შეეხება ჩვენი ბანკის საქმის მნიშობითს მხარესა და მნიშვნელობასა“. იმ სიტყვაში ილიამ გადაჰკრა მათრახი იმ ბოლოლებს, რომლებმაც არ მონდომეს ფულის გამოღება ბანკის ძირის თანხის შესადგენად და სთქვა, სხვათა შორის, ყოველთაგან დევნილმა სიღარიბემ აქაც გვაჩვენა, რომ იგი უფრო სულგრძელია ძღვევამოსილს სიმდიდრეზედაო. მოუწოდა შეკრებილ თავადაზნაურობას ერთგულობისა და ერთსულობისადმი, “არა იმიტომ, რომ ერთგულად და ერთსულად მივცვივდეთ და გავინაწილოთ ის 160.000 მან., რომელიც გვებობა უმაღლესად, არამედ ერთგულობითა და ერთსულობით მოვექცეთ იმ აზრს, რომელიც უღევს საფუძვლად ბანკის დაარსებასა. ვთხოვთ, შევერთდეთ ერთის შვენიერის, ჩვენდა ღირსეულის სურვილით, რათა ერთმანერთს შევეწიოთ სხვერპლის მიტანითა ჩვენის საყოველთაო კეთილდღეობისათვის... ვიქმნეთ ერთგულ და ერთსულ ჩვენის მრავალგანჯულის სამშობლოსათვის, რომელიც აღყვავდება მაგ ერთგულობითა ჩვენთა მიწადმოქმედთათვის... იმათ კეთილდღეობაზეა დამყარებული ყოველ ქვეყნის კეთილმდგომარეობა – საზოგადოდ და ჩვენის ქვეყნისა – საკუთრად... ეს ისეთი საგანია, რომელიც არათუ ქისას ახსნევიანებს კაცს საზოგადო სიკეთისათვის, არამედ უფრო დიდსა და სახელოვანს საქმესაც აქმნევიანებს კაცს... თუ ეგ

* “დროება”, N 47, 1872 წ. ნოემბერი.

შევძელით, ამ კრების საქმე გაადვილდება, იმიტომ რომ მარტო ზნეობრივის აზრით სავსე გულმოდგინებას შეუძლიან შესწავიციონ უწმინდური წყარო ყოვლის ჩვენის სიბნელისა, უთანხმოებისა, შეცილებისა²¹⁸ .

თავადაზნაურობის მორიგს კრებაზედ 1873 წელს საბოლოოდ გადაწყდა ბანკის ტიპი და საბანკო ოპერაციების წვლილთა შესასწავლად გაგზავნილ იქმნა რუსეთში ილია, რომელმაც სამსახურს დაანება თავი. იმავე წლის ზაფხულს ილია უკვე მოსკოვშია და იქ სცდილობს რომელსავე საადგილმამულო ბანკში შესდგას ფეხი და გაიცნოს მისი მექანიზმი. მაგრამ ეს საქმე ადვილი არ აღმოჩნდა. არცერთმა ბანკმა ამის ნებართვა არ მისცა. დიდხანს, დიდხანს ეყადა ილია ამ საქმეს, ბევრ დიდს კაცსაც მიჰმართა შემწეობისა და რეკომენდაციისათვის, მაგრამ ამაოდ. მხოლოდ ხანგრძლივისა და დაუდგრომელის მეცადინეობის შემდეგ მიიღო ეგ ნებართვა.

ილიას იმ დროინდელ მიწერ-მოწერაში თვალწინ იშლება მკათიოდ მოხატული სურათი იმ ათასგვარ დაბრკოლებისა, რომელიც გადაელობა საქმის გაკეთების გულმხურვალედ მოწადინებულს ილიას, ეფინება შუქი ჩვენის ბანკის დაარსების სათავეს და იმ წყვიდადს, რომლის გაფანტვა იყო საჭირო, რომ სიტყვა საქმედ ქცეულიყო, აზრს ხორცი შესხმოდა. ასე ძნელია დასაწყისი საქმისა. სხვა სხვის ომში ბრძენიად, ცყუილად არ არის ნათქვამი.

ბოლოს, როგორც იყო, მოხერხდა საქმე. ვინმე მედიცინის დოქტორს ზახაროვს ემადრიელება ილია, იმის შემწეობით გამელო ბანკი კარი. ჩემის ქვისლის სტაროსელსკის მეგობარიად. ილიამ შემდეგ მოსკოვიდან პეტერბურგს გადაინაცვლა ბანკის წესდების დამტკიცების დასაჩქარებლად და კიდევ იმიტომ, რომ იქ “შეათავოს” ბანკის საქმეთა შესწავლა, როგორც თითონ ამბობს ერთ-ერთ თავის კერძო წერილში²¹⁹. ამასობაში 1874 წელიც გავიდა და ბანკი დაარსდა მხოლოდ 1875 წელს.

XII

- პირველი გამგეობა. – კუსავით მილოღავს. –
დასაწყისი ბრძოლისა. – პირლია მცონარეობა.
– ჩვენი მხსნელი. – სხვანი რას ამბობდნენ. –
ფარიც შენ იყავ და დროშაც შენ გეჭიროს.

დაარსდა ბანკი და დაიწყო მისი ოპერაციები. როგორც ყოველს საქმეს, მეტადრე ჩვენში, ამასაც მტრები და მოჯიბრენი ცოტანი არა ჰყავდა. ვნახავთ, რა ხეირს დაგაყრით ეგ ბანკიო. ბანკში დაგირავებული მამულები სულ დაიყიდება და პატრონები ცარიელ-ტარიელები დარჩებიან, ლუკმაპურის ნატრულნიო. ეგ რაღაც ზაკლადნოი ლისტებია, რომელსაც იძლევა ბანკი, ფულის მაგიერ, მყიდველს ვერ იშოვის და თანჯარების დამცვრეულ შუშებს თუ გააკრავთო. ასე დაჰყრანტალებდნენ სვაფ-ყორნებივით ბანკს მისნი მტერ-მოყვარენი.

ბანკი დინჯად, აუჩქარებლად მიდიოდა წინ, რადგან მრავალი ტენნიკური დაბრკოლება ელობებოდა. საქმეთა დაწყობა-დალაგებასაც, მიჩვევას, დახელოვნებით წარმოებას დრო უნდოდა, გამოცდილების დაუნჯება იყო საჭირო. თითონ ილია ამბობს ერთ-ერთს თავის კერძო წერილში, ჩვენი ბანკი კუსავით მილოღავს ჯერჯერობითაო²²⁰.

გავიდა დრო. ბანკი უკვე გაძლიერებულ საკრედიტო დაწესებულებად გადაიქცა და ურწმუნოთაც კი დაიჭერეს, რომ მავ დიდ საქმეს უგულებელყოფით არ უნდა მოჰქცეოდნენ. ამ დროსვე იჩინა თავი იმ უსიამოვნებამ, იმ გამწვავებამა, რომელიც შემდეგ თანდათან იზარდა და ბოლოს ერთი დაუსრულებელი, დაუნდობელი მტრობა და ფიცხელი მძულვარება ატყდა ბანკის გარშემო. წლითიწლობით უფრო გამწვავდა დავიდარაბა და ბრძოლა. ბრძოლამ ჩაითრია ისინიც კი, ვინც ბანკის საქმეთა გარეშე იდგა და არც დამფუძნებელი იყო მისი, არც მსესხებელი. საქმე

იქამდე მივიდა, რომ ფიცხელმა ომმა გადაამტერა ერთმანეთს მეზობელნი და მოკეთენი, დანი და ძმანი, შვილნი და მშობელნი. ერთი ძმა რომ ილიას მომხრე იყო, მეორე ვანოს²²¹ ემხრობოდა, შვილი რომ ილიასკენ იყო, მამა ვანოს უჭერდა მხარსა და ასე ამ რიგად. ერთის სიტყვით, გაჩნდა ესრედწოდებული ჭავჭავაძიზმი და მაჩაბელიზმი.

რა მოჰხდა, რა იყო მიზეზი? რამ დაჰხდა ასეთი ხანგრძლივი და გამწვავებული ბრძოლა? აზრი აზრს წაუდგა პირში, პრინციპი პრინციპსა და სისტემა სისტემასა, თუ ბრძოლა წვრილმანებზედ აშენდა, იყო შედეგი კერძობა-პირადობისა, შეურაცხყოფილის თავმოყვარეობისა? ჩვენის ფიქრით, ერთიც და მეორეცა. მაგრამ ვიდრე ამას გამოვარკვევდეთ, უნდა განვმარტოთ, რა ზოგადის პრინციპებით ჰხელმძღვანელობდა ილია თავის საბანკო მოღვაწეობაში, რა გზას ადგა, რა საბანკო პოლიტიკას აწარმოებდა.

ილიას აზრი ამ მხრივ არათურით არ განირჩეოდა ყოველ სხვა საბანკო და საკრედიტო საქმის შეგნებულ მოღვაწის აზრისაგან. ბანკს და კრედიტს თავისი ბუნება აქვს, თავისი წესი და რიგი, თავისი ძირითადი საფუძველი, რომელზედაც უნდა იყოს უთუოდ დამყარებული, თუ სიცოცხლე უნდა თავადაც და სარგებლობის მოტანაც სურს ქვეყნისათვის. ბანკი, კრედიტი თავს ბუნებას ვერ შესცვლის, ვერ გარდაჰქმნის, თავის გზას ვერ უღალატებს. ბანკი არსებობს გამრჯელის მოჭირნახულესათვის და არა პირდაღებულ მცონარეობისათვის. ცყუილი იმედია, ვითომ, ვინც მშიერი ვართ, ბანკმა უნდა გავაძლოსო, ვინც მწყურვალენი ვართ, ბანკმა უნდა გვასვასო, ამბობდა ილია. ჩვენს ბანკს რომ ეგ ეკისრნა, ჯერ ქვეყანას სასაცილოდ არ ვეყოფოდით, მერე მაკ კისრულს თვით ბანკი თან გადაჰყვებოდაო. ეს წუთისოფელი ისეთია, ვინც თვითონ არ მხნეობს, არ იბრძვის დღიურ ლუკმისათვის, იმისი ბედი გადაწყვეტილია. იმას შეიძლება ერთს დღეს ან რამდენსამე ხანს კაცთმოყვარეობით უშველოს ვინმე, მაგრამ შემდეგ მაინც ისევ მშიერი იქნება, ისევ გასაძლომიო. რაც ბანკში ფულია, სულ რომ ერთს დღეს დაურიგოთ მცონარე მშიერებს, მე-

ორე დღეს უფრო ბევრი მშვიერი მიადგება და მაშინ რითღა გასცეს პასუხი? რამდენი შესძინა თავადაზნაურობას ყმების განთავისუფლებამ, მაგრამ განა მაგან მოსპო შიმშილი და გაჭირვება მათ შორისაო? ვინც თითონ არ ჭირნახულობს, ვინც თვითონ თავის მარჯვენით არ სცდილობს თავის სტომაქის ავსებას, ის ცხრილია, რომელიც მაინც არ აივსება, თუნდა მთელი მტკვარი განუწყვეტლივ ზედ მიუშვათ. განა რა თანხა გაუძღვებს მშვიერს მცონარეობას? მარტო იმისთანა თანხა, რომელმაც იმდენი უნდა იმატოს, რამდენსაც დააკლებთ. თუ ვინმე ჩვენგანი ამისთანა გრძნეულს თანხას შეადგენს, დღესვე დაუცლით იმისთანას გზას დიდის სიხარულითაო.

ამისთანა მცონარესათვის ზრუნვა და წუხილი ილიას დანაშაულად მიაჩნდა. მუდამ კოპებმეკრული და პირგამეხებული დაუხვდებოდა ხოლმე ამისთანებს, სულ ერთია, კაცი იყო თუ ქალი, თავადი თუ აზნაური, მოქალაქე-ვაჭარი თუ ინტელიგენტი. მცონარეობას რომ საზრდო მივცეთ, ეგ მცონარეობის წაქეზებასა და გათამამებას ემგვანება. წაქეზება და ხელის გამართვა გაჭირებულს ბეჯითობას უნდა, იმიტომ რომ მარტო ბეჯითობაა ჩვენი მხსნელი და ქვეყნისათვის ნაყოფიერი, და არა მშვიერს მცონარეობას, რომელიც იმდენად დიდს პირს დააღებს, რამდენსაც დიდს ლუკმას აწვდით და რომელიც, რამდენადაც ძლიერია, იმდენად აღარბიებს ქვეყანასა. ჩვენის ქვეყნის იარა მცონარეობაა. რაც ადრე მოვიშორებთ მაგ იარას, მით უფრო მალე მოვიპოვებთ ჯანმრთელობას, დღევგრძელობას და კეთილდღეობასაო.

უეჭველი ჭეშმარიტება ჰღაღადებს ამ შემთხვევაში ილიას პირითა და ყოველ შეგნებულს ადამიანს ღრმად უნდა ჩასწვდეს გულში ასე გასაგებად და თან მხატვრულის, პოეტურის ენით გამოთქმული და დასურათებული აზრები, საზოგადოდ, კრედიტისა და, კერძოდ, საიპოტეკო კრედიტის ბუნების შესახებ. მართალია, იპოტეკას თავისი განსაკუთრებული ბუნებაცა აქვს, იქ კრედიტი ხანგრძლივია და უძრავის ქონებით უზრუნველყოფილი, მაგრამ თავი და თავი საქმე იქაც ის არის, რომ კრედიტი გონივრულად

მოიხმაროს კაცმა, კრედიტი გამრჯელ კაცის ხელში ჩავარდეს და არა მცონარისა და უმოქმედოს ხელში. ამიტომ ამბობდა ილია, ბანკის ვალია, ფული ასესხოს მხოლოდ კაცს და ისიც დიდის სიტუთხილით, რათა ბანკს თავისი არ დაეკარგოს. სამწუხაროა, მაგრამ ასე კია. კიდევ უფრო სამწუხაროა, რომ შეუძლებელია, ასე არ იყოს. ამ ფულის გასესხებასაც კეთილი შედეგიც მოსდევს და ავიცა. ამ მხრივ ეგ სესხი კაცის ამშენებელიც არის და დამლუპველიცა. ვინც ბეჯითია და მხნე, ვისაც გონება აქვს, გულმოდგინე შრომის სურვილი და მხოლოდ ფული აკლია, რათა თავისი საქმე წარმართოს, ღვთის წყალობა გქონდეთ, იმისთვის ბანკი ყოვლადმხსნელი სახსარი იყოს. ამისთანა კაცს არავითარი სასტიკი კანონი, ბანკის სიმკვიდრის ქვაკუთხედად დადებული, ვერ დააბრკოლებს, ვერ დაათუთხობს, იმიტომ რომ მხნე და ბეჯითიაო.

აი, ის დედააზრები, რომელიცა ჰქონდა შესისხლხორცებული და ღრმა რწმენად გადაქცეული ილიას და რომელზედაც იყო დამყარებული მისი საბანკო მოღვაწეობა, მისი სისტემა და პოლიტიკა ბანკის მართვისა, გამგეობისა. ამ გზას ადგა ილია საბანკო მოღვაწეობაში თვისის ხასიათის მთელის სიმედგრითა და უღმობელოებით. ბეჯითობა და გამრჯელობა, თორემ კრედიტი ორპირი მახვილიაო. ამას ამბობდა ილია გამუდმებით, ყველგან; ამას დალაღებდა ბანკშიაცა და მწერლობაშიაც. ამ აზრის დასურათებას უძღვნა “ოთარაანთ ქვრივიცა”. ცყუილად კი არ ამბობდნენ, “ოთარაანთ ქვრივი” თვითონ ილიაა, მხოლოდ იმის კაბა გადაუცვამსო. და აკი ისიც ამას ამბობდა; აკი ისიც ამას ჰღაღადებდა: ქვეყანა შეჭხარის მარტო მხნესა და გამრჯელსა. მცონარენი უნდა ამოსწყდნენ და გადაშენდნენ. მცონარეს, რაც უნდა ბევრი მისცე, მით ვერას უშველი. ვინც თავისის ხელით წყლულს ხელახლად იწყლულებს, იმას ვერა მოარჩენს რა, სიკვდილის მეტიო.

სამწუხაროდ, ბევრი გულჩვილი და შემბრალებელის გულის ჰატრონი ვერ ახერხებდა ილიასავით გრძნობა გონებისათვის დაემორჩილებინა, გული გაეკაჟებინა და ამიტომ სავისებით არ იზიარებდა ილიას დედააზრებს. ამის-

თანები ბანკსაც, თავადაზნაურობასაც და მთლად ჩვენის ქვეყნის მცონარეობასაც, ცოტა არ იყოს, სხვა თვალით უცქეროდნენ. ბანკი თავადაზნაურობის დაარსებულთა და მოვალეა იზრუნოს მისთვის, მის ნივთიერ მდგომარეობის განკარგებისათვისაო. თუ დროზედ შემოსატანი ვერ შემოიტანა, შეღავათი უნდა მისცეს ხელმოკლე თავად-აზნაურს: თუ გაჭირდა, მამული ჩამოართვას დროებით და თვითონ განავოს, ვიდრე თავისას აინაზღაურებდეს და მერე ისევ პატრონს გადასცესო. იყვნენ ისეთებიცა, რომლებსაც ბანკისათვის სიტურთხილე საჭიროდ არც კი მიაჩნდათ სესხის გაცემაში. ჩვენი მამულები ხომ მაინც ბოლოს ბანკს დარჩება, ბანკი კიდევ გაჰყიდის და იყიდიან არა ქართველნივე, არამედ უცხონი და ბარემ სესხი მაინც ბლომად გაეცით, მოჭარბებით, იქნება ცოტა რამ წამალი დასდონ მემამულეებმა ასე სესხად აღებული ფულით თავიანთ უმწეო მდგომარეობასაო. ზოგნი კიდევ იმას გაიძახოდნენ, ბანკმა მამული არასგზით არ უნდა გაუყიდოს თავადს და აზნაურსაო. თუ მამული გაეყიდება მემამულეს და ბანკი ვერას უშველის, მაშინ რილასთვის ვაარსებდით მაგ ბანკსაო.

აი, ამ უმართლო და უჯერო ღალატს ებრძოდა ილია მთელის თავის ძალ-ღონითა და სწორედ ამ უმართლო და უჯერო ღალატს აჰყვა ის ნაწილი თავადაზნაურობისა ქართლსა თუ კახეთში, რომელმაც შემდეგ ფარად ივ. მამაბელი აიფარა და დრომაც იმას მისცა ხელში და შესძახა: გაგვიძელ წინ, გვიწინამძღვრე, ილია მტერია ჩვენი, ილიას სძულს თავადაზნაურობა, მაგის ხელში ბანკი ჩვენ არას გვიშველის; ერთს სკოლას ინახავს ბანკი თავის მოგებითა და ილია იმასაც ეწინააღმდეგებაო.

XIII

საკუთარი ფიზიონომია. – ჩამოგვეცალეო. –
პირველი უგემურობა. – შავმა კატამ გაირბინა.
– მწერლობიდან დაიწყო. – ივ. მაჩაბელი. –
წვრილმანები და მთავარი ხელმძღვანელობა. –
ჯერ ერთი, მერე მეორე. – ათი წელიწადი კიდევ. –
ბედის საწერელი.

ილია, როგორც ვნახეთ, პირველ ხანშიაც უმცერო არ იყო. ასეც უნდა ყოფილიყო; უმცერო ვერ იქნება ის, ვისაც თავისებურობა არ აკლია, ვინც თავის საკუთარს გზასა და კვალს მისდევს, ვის ფიზიონომიაც ცხოვლად არის გამოხატული და ჩამოყალიბებული. ილია, როგორც საზოგადო მოღვაწე, სწორედ ასეთი იყო და მცერეც ბევრი აესია, ზოგი ძველი და ზოგი ახალი, ზოგი გულწრფელი და კეთილშობილ ნიადაგზედ მდგარი, ზოგი კიდევ პირადობით, შურიტ დაბრმავებული. ბევრჯელ გაგვიგონია ასეთი სასაცილო დასაბუთება ილიას წინააღმდეგ ამხედრებულ ახალგაზდობისა: ილია ჩრდილში გვაყენებს, გვჩაგრავს თავის ჭკუით, დიალექტიკით, მაგასთან მუშაობა შეუძლებელია, ჩვენ სულ აღარა ვჩანვართ რა. ყველა საზოგადო საქმეშიაც ეგ არის ფესვგადგმული და ყველაფერზედ გადაფაფრებულიო. ეგ ჩამოდგეს, ჩამოგვეცალოს, ახლა ჩვენ გაუძღვებით საქმესაო. ილია არ ჩამოდგა, არ ჩამოეცალა. გიჟი ვინ იქნება, თავისი ადგილი სხვას დაუთმოს გაუჭირვებლად, უბრძოლველადაო, – ამბობდა ილია თითქო ხუმრობით და თითქო დაბეჯითებითაც, – თუ თავი გაქვთ, მოდით, მძლიეთ და ისე დაიჭირეთ ჩემი ადგილიო. ხუმრობით ნათქვამი, ხუმრობაში გატარებული ფიქრი ნელ-ნელა ხორცს ისხამდა, მართლდებოდა. მალე მართალი ბრძოლა დაიწყო, ბრძოლა თავგამოდებული, საზოგადო სარგებლობის ქლამილით მოსილი. ასეა, ხშირად დიდს ომს და სამწუხარო ბრძოლას მცირე რამე გა-

რემოება ჰბადავს, თუ ნიადაგია შესაფერი, როგორც დიდს ცეცხლს აჩენს მცირე ნაპერწკალი, თუ ჩალა-ბულა არის გარშემო მოგროვილი.

უგემურობა ილიასა და ვანოს შორის თავდაპირველად მწერლობის ნიადაგზედ გაჩნდა, იმ ნიადაგზე, საცა ერთს ხანს, თითქმის ათის წლის განმავლობაში (1874–1884), მათ შორის გულთბილი ერთმანერთობა და ცკბილი თანამშრომლობა არსებობდა. “ვანო ჭკვიანი ბიჭია, – სწერს ილია ერთს თავის კერძო წერილში, – ამასთანავე კარგის კალმის პატრონი. ჩვენთვის ვანო დიდი ნუგეში იქნება”²²²...

მართლაც, ვანო საიმედო ახალგაზრდა იყო, კარგად მომზადებული, გონებაგანვითარებული, მცოდნე ევროპის ყველა უმთავრეს ენისა, ხალისიანი მუშაკი, მარჯვე, ცქვიტი. იმის ხელში საქმე სწრაფად კეთდებოდა; დახანება, ხანგრძლივი ფიქრი და მერყეობა იმის დავთარში არ ეწერა. გადასაწყვეტი მალე უნდა გადაწყვეტილიყო, გასაკეთებელი – მალევე გადაწყვეტილიყო. დღეისა ხვალისად არ გადამდებელიო, სწორედ იმაზედ იყო ბედგამოჭრილი.

ამგვარად, სიღინჯე, სიწყნარე, რაიცა ბევრს სიზანტის სინონიმად მიაჩნია, მუდამ გმობილი ჰგონია, არ შეეფერებოდა ვანოს ბუნებას. ილია ამ მხრივ ვანოს ანტიპოდი იყო: მუდამ დინჯი, მუდამ აუჩქარებელი, საქმის ბევრჯელ ამწონ-დამწონი, მოთმინებით აღჭურვილი. ხშირია, რომ ასეთის სხვადასხვა გვარის ბუნებისანი ერთმანერთს ეთვისებიან, ერთურთის ნაკლულეგანებას თითქო ავსებენ: რაც ერთს აკლია, ის მეორეს უხვად მიჰმადლებია, რაც მეორეს აკლია, ის პირველს “გადამეტი” აქვს და მათ შორის თანამშრომლობა, ერთმანერთობა, მეგობრობა გაჩაღებულია სამარის კარამდე. მაგრამ არც ის არის იშვიათი, რომ ასეთის ხასიათის კაცნი ერთხანს თანამშრომლობენ თანხმობით, ხოლო შემდეგ უთანხმოება ჩნდება, უთანხმოება მით უფრო ძლიერი და გამწვავებული, რაც უფრო ძლიერი იყო თანხმობა.

ასე მოჰხდა ილიასა და ვანოს შორისაც. პირველი სამდურავი 1881 წელს დაიბადა ვანოს გულში: ყოველთვიურს უურნალს ვაწარმოებ და ილია ნაკლებად მშველისო. ბან-

კის დამფასებელი ვანო 1883 წელს დირექტორობაზედ იდგამს ყუთს დ. ავალიშვილთან ერთად და გამარჯვებული რჩება. ეს კიდევ ილიას არ ესიაზოვნაო, ამბობდნენ მაშინ საზოგადოებაში და ჩვენც გავვიგონია ილიასაგან: დ. ავალიშვილს²²³ მცირე ღვაწლი არ მიუძღოდა ჩვენის ბანკის წინაშე, მისი გაწილება არ იყო კარგი საქმეო. იმავე 1883 წელს ავად გახდა ს. მესხი²²⁴. გაზეთს “დროებას” ჰატრონი უნდოდა და ფულსაც – შოვნა ავადმყოფ რედაქტორის სამკურნალოდაც, გაზეთის ვალების გადასახდელადაც. ილიამ იკისრა ფულის მოგროვება შეძლებულ ქართველთა შორის და რედაქტორადაც დაასახელა არა ვანო, როგორც იმედი ჰქონდა თვითონ, არამედ ნ. ქანანოვი²²⁵, რომელმაც უკვე დაბეჭდა შესათფერი განცხადება და ახალ რედაქციის შედგენასაც შეუდგა. ვანომ ეს იწყინა, მისი თავმოყვარეობა მწერლისა და “ივერიის” მეორე რედაქტორისა თითქო შეილახა. ვანომ მიატოვა “ივერია”, ჰაიარად იშოვნა ფული და დაიმტკიცა რედაქტორობა გაზეთისა.

ის იყო და ის. შავემა კაცამ აშუარად გაირბინა ილიასა და ვანოს შორის. ერთმანერთისადმი გაგულგრილებამ ბანკშიაც ნელ-ნელა წამოჰყო თავი, უფრო მას შემდეგ, როცა ვანოს მიერ წარმოებულმა “დროებამ” თავი ვერ დაიჭირა, მთავრობამ აღკრძალა იგი სამუდამოდ 1885 წ. სექტ. 16, ვანო ვალში ჩავარდა და ილიამ კი “ივერიის” ნივთიერი ხელმოკლეობა, ცოტად თუ ბევრად, იმით გამოასწორა, რომ მეორე თთვეს დაჰბეჭდა თავის ჟურნალში “დროებაში” დასაბეჭდი საკმაოდ ხელსაყრელი ფულიანი განცხადებანი ორივე ბანკისა, ცფილისისაცა და ქუთაისისაცა დეკემბრის საჯარო ვაჭრობისათვის. ეს კიდევ ჰო, ჰო, მაგრამ ახლა თვითონვე მოინდომა ყოველდღიურ გაზეთის წარმოება, ჟურნალის გაზეთად გადაკეთება, თითქო ვანოს ჯიბრითაო. ვანო ღრმად იყო დარწმუნებული, გაზეთი ილიას საქმე არ არისო და იმის გამოცნობას სცდილობდა, ნეტავ რა აიძულებს, რომ ასეთს საქმეს ჰკიდებს ხელსაო. დიდს წინასწარ კრებაზედ, რომელიც სოსიკო მელიქიშვილის სახლში იყო დანიშნული ამ საჭირობოროტო საქმის მოსაგვარებლად – მთელი ქვეყანა უგაზეთოდ დარჩა

– ვანომ პირდაპირ უთხრა ილიას: შენ ხომ არ იმუშავებ გაზეთში და ცყუილად რაღა ჰკიდებ ხელსაო. ვიმუშავებ კიდეცა და გაუძღვები კიდეცაო, – უპასუხა ილიამ თავგამოდებითა, დაქადებითა და დაამტკიცა კიდეც, რომ ძალა შესწევდა ქადილსა.

ვანომ მასუკან მწერლობა და ლიტერატურა თითქმის სულ მიატოვა და მთლად მიეცა ბანკში სამსახურს. ჯერ კასირად ნამყოფი, მერე დამფასებლად, ახლა დირექტორი იყო. ნიჭმა და ბეჯითობამაც თავისი ჰქმნა და ვანო ერთი საუკეთესო, დიდი მცოდნე და მარჯვე მუშაკი დადგა ბანკისა. ყოველი წვლილი იცოდა მისი, ყოველივე ასავალ-დასავალი, ყურე და კუნჭული ბანკის საქმისა გათვალისწინებული ჰქონდა და დაწვრილებით ახსოვდა მთელი ისტორია თითქმის თითოეულის სესხისა, გარემოება გირაოდ მიღებულის მამულისა სოფლად თუ დაბა-ქალაქად. ილია კი უკვე ხანში შესული კაცი იყო, ბანკს გარდა, სხვა ბევრგვარ საზოგადო საქმითა და მოვალეობით დატვირთული და ამიგომ ბანკის ყოველ წვრილმანს ისე ვერ ადევნებდა თვალს, როგორც ვანო; ილიას ფიქრი და გონება იმით იყო უფრო შეპყრობილი, რომ მთავარი ძარღვი საქმისა ბანკში ღონივრად ყოფილიყო დაჭიმული, ძირითადნი ბურჯნი – ხელშეუხებელნი, მთავარი მისი მიმართულება – შეუსვლელი. ილიას აწვა კისრად ის, რაც უმთავრესია ყოველ ბანკის საქმეში: წარმოება მისის პოლიტიკისა დრო-ჟამის ვითარებასთან შეწონითა და შეფარდებით. თუ რამ დიდ ცვლილებას მოითხოვდა გარემოება ბანკისათვის და წესდების შესაბამისი შეცვლა იქნებოდა საჭირო, ილია უნდა ღრმად ჩაჰკვირვებოდა საგანს, მოესაზრა ყოველივე და დასაბუთებული მოხსენება შეედგინა ჯერ საზოგადო კრებისა და შემდეგ საკრედიტო საქმეთა განსაკუთრებულ კანცელარიისათვის ფინანსთა სამინისტროში გასაგზავნად. ამიგომ, წესდების შეცვლა, ინსტრუქციის შედგენა და, საზოგადოდ, მთავარი ხელმძღვანელობა დაწესებულებისა, ყოველივე ესე მისი კითხული იყო.

ვანო უნდებოდა ანგარიშებს, სესხის გაცემის წვრილმანებს, ათას იწა-ბაწა საქმეს კანცელარიისა და ბუხგალტე-

რიაში, ხოლო ილია – მთლად დაწესებულების ზედამხედველობას, მთავარს ხელმძღვანელობას.

ასე მიდიოდა პირველში საქმე და გარეგანი ნიშნები უთანხმოებისა ორ მოღვაწეს შორის არა სჩანდა, ან ნაკლებად სჩანდა. მაგრამ მერე და მერე, ნელ-ნელა, უსიამოვნება, გაჩენილი სალიტერატურო ნიადაგზედ, ბანკის წიაღშიც ჩაეთესლა. ილიას და ვანოს ერთმანერთისა აღარა მოსწონდათ რა საბანკო საქმიანობაში. დაიწყო ერთმანერთის კვალში ჩადგომა, განაპირება, ჯიბრი, მოპოვება მომხრე-მეგობრებისა და თანამგრძობელებისა ბანკშიაცა და მის გარეშეც და მონასტერიც აირია...

აღ. ჩოლოყაშვილს²²⁶ დაჰბრალდა ორ სკამზედ ჯდომის სიყვარული, აქეთაც ყოფნა და იქითაც, ილიას მომხრეობა უმეტეს შემთხვევაში და ამიტომ იგი საკენჭოსნო კომპანიით გაშავებულ იქმნა, ხოლო მის მაგიერ 1889 წ. აირჩიეს წარმომადგენელი მაშინდელის ოპოზიციისა ილიას წინააღმდეგ – გ. თარხნიშვილი²²⁷, ვითომ დიდი მომხრე ვანოსი. მაგრამ ვანოსაც და მის დასსაც პირკაცა ეცათ, როცა გ. თარხნიშვილმა ზურგი ადრიკა ვანოს და სავსებით მიემხრო ილიას. ახლა საჭიროდ იქმნა დანახული თარხნიშვილის გაძევება ბანკიდან, მერე თვით ვანოსიცა, მაგრამ ამ სტადიაში ისეთი გამწვავებული სახე მიიღო ბრძოლამ, ისეთს უმწვერვალესობამდე მივიდა კენჭოსანთა ომი, რომ კინალამ თვით ბანკიც კი დაღუპვის კარამდე არ მიიყვანა. ბევრს დაებადა მაშინ შიში, უბედურება არა დატრიალდეს რა და ბანკი სულ ხელიდან არ გამოგვეცალოსო! ამ შიშმა მაშინ უფრო იმატა, როცა მეზობლთ საქმეში ჩაჰრჩიეს პეტერბურგი, ფინანსთა სამინისტრო და რევიზია რევიზიაზედ ინიშნებოდა...

ღვთით, ქვეყანა ვადურჩა დიდს უბედურებას. ძველებური, ისტორიული სენი ერთმანეთის ასევისა და ყვენ-ხოთქართან სირბილისა მოვიხადეთ, მაგრამ ამ საშინელმა სენმა, ამ ხანგრძლივმა ბრძოლამ ცოცა მსხვერპლი არ მოითხოვა, დიდი და აუარებელი ძალ-ღონე, მხნეობა და გამრჯელობა შეიწირა და ბოლოს ხომ თვით ვანოც დაჰღუპა, წუთისოფელს გამოასალმა; ხოლო ილია, რომე-

ლიც, როგორც რომაელი სტოიკი, ისე ითმენდა თავის მოწინააღმდეგეთა ასევე, გარეგნობით იყო სრულიად დამშვიდებული, გულში კი ჯოჯოხეთის ცეცხლი უტრიალებდა, ისე დაძაბუნდა, ისე გატყდა, რომ თითქმის არც გული, არც ღვიძლი და ფილტვები მრთელი და საღი აღარაჲ ჰქონდა.

ვანოს შემდეგ ილია კიდევ განაგებდა ბანკს თითქმის ათის წლის განმავლობაში (1895–1905 წ.). წინანდელ ბრძოლის ნაპერწკლები ათასში ერთხელ კიდევ იფეთქებდა ხოლმე, მაგრამ მალე ისევ ჰქრებოდა. ბანკი, მტკიცედ დამყარებული წინადაც, თანდათან უფრო განმტკიცდა ამ ბოლო ათ წელიწადში; დაუბრუნათ დამფუძნებლებს თავიანთი შეგანილი ფული, სათადარიგო თანხა გაიზარდა მილიონამდე, ხოლო გირავნობის ფურცლები გაბათილებული აქვს ნახევარ მილიონამდე და ეს ფულიც ნაღდად უძევს, თუ ვინიცობა სათადარიგო თანხას მიშველება დასჭირდა.

სრული 30 წელიწადი დაჰყო ილიამ ბანკში და თავისი დიდი ძალ-ღონე ზედ შეაღია. მისმა ამაგმა ამ მხრივაც ამაოდ არ ჩაიარა. ამ ბანკის ყოველწლიურ მოგებით უდგია სული ყოველს ჩვენს კულტურულს დაწესებულებას. წელს მისი წმინდა მოგება ნახევარ მილიონამდეა მიღწევილი.

ილიამ ბანკს თავი დაანება 1905 წელს და, დიდის პენსიით უბრუნველყოფილს, უნდოდა თვისნი დანარჩენი დღენი თავის საყვარელ საგურამოში გაეცარებინა დამშვიდებითა, მაგრამ ეს მისი დიდის ხნის ნაცვრა და სურვილი არც ახლა ასრულდა: განგებამ სხვაფრივ განაგო მისი ბედისსაწერელი.

რა ინება განგებამ, ეგ შემდეგ იყოს, ხოლო ახლა თვალი გადავაგლოთ ილიას სხვაგვარ საზოგადო მოღვაწეობასაც.

XIV

ილია და წერა-კითხვის საზოგადოება. – თეატრი და სათეატრო ამხანაგობა. – ფართო პროგრამა. – სწავლა, ლოცვა და წამლობა. – სულიერი მამა. – სლავიანებმა რა ჰქმნეს. – იურიდიული ფორმა.

ბანკისა და მწერლობის გარეშეც მოღვაწეობდა ილია საზოგადო სიკეთისათვის და ამიტომ საჭიროა მოკლედ მაინც განვიხილოთ, რა ამაგი მიუძღვის ილიას ქვეყნის წინაშე ამ მხრივაც.

დიდს ყურადღებას აქცევდა ილია “ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას”. თუმცა ილიას ამ “საზოგადოების” წესდების შედგენაში თითქმის წილი არ უდევს, სამაგიეროდ, დღიდან მის დაარსებისა (1879 წ.), გამგეობის წევრად ირიცხებოდა და მუშაობდა, ჯერ როგორც თავმჯდომარის ამხანაგი და მერე, დღემდე გარდაცვალებისა, როგორც თავმჯდომარე. წესდების დამტკიცებასაც ილიამ შეუწყო ხელი, სხვათა შორის, თვისის ქვისლის სტაროსელსკის²²⁸ შემწეობით, რომელიც მაშინ უკვე ხელმწიფის მოადგილის, დიდის მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძის²²⁹ საბჭოს უფროსად იყო. სულიც “საზოგადოებას” ილიამ და მის მიერ წარმოებულმა ბანკმა ჩაუდგა. დაარსების წელსვე ბანკის კრებამ, ილიას თაოსნობითა და მეოხებით, შესწირა ამ საზოგადოებას 11.000 მან. თავმჯდომარედ არჩეულ იქმნა 1882 წ., როცა დიმიტრი ყიფიანი²³⁰, პირველი თავმჯდომარე საზოგადოებისა, გუბერნიის მარშლობასა სწევდა ქუთაისში. ილია, მეტადრე პირველში, მხნედ ეკიდებოდა თავის მოვალეობას. ექვსი-შვიდი წლის განმავლობაში თითქმის ყოველ კრებას ესწრებოდა გამგეობისას და თვისის ხელით სწერდა მის გარდაწყვეტილებას ოქმებში.

ილია თავგამოდებულად იყო უფრო წესდების მე-3 მუხლისათვის და დიდის სიმედვრით იცავდა ამ მუხლს სამოსწავლო მთავრობის ზედმოსევისაგან. იქ სწერია: “სწავლა

საზოგადოების სკოლებში უნდა სწარმოებდეს ბავშვები-სათვის გასაგებ ენაზედაო”. ილია მზად იყო, სხვა ყოველივე დაეთმო და ამ მუხლის გაბათილებასა და უმოქმედოდ დატოვებას კი არასგზით არა სთანხმდებოდა.

ილიასა და მის თანამოსაგრეთავე წყალობით, ჩაეყარა საძირკველი ძველ ხელნაწერების შემოგროვებისა და მათის დაუნჯების საქმეს, “წერა-კითხვის საზოგადოების” წიგნთსაცავის სახით, მერე, საზოგადოდ, ბიბლიოთეკას საქართველოს შესახების წიგნებისა და უურნალ-გაზეთებისას. ჩაეყარა საძირკველი, აგრედვე, მუზეუმსაც. როცა 1885 წელს მოვიდა ამბავი, სამეგრელოს მთავარმა, უგანათლებულესმა ნიკოლოზმა²³¹ თვისი ძველ ხელნაწერების ბიბლიოთეკა შემოსწირა “საზოგადოებასაო”, ილია მეტად გახარებული იყო და თვითონ იკისრა წასვლა სამეგრელოში, სოფელ გორდს, საცა სამეგრელოს მთავართა საზაფხულო სასახლეა და საცა იყო დაცული ის ბიბლიოთეკა. მასთან ერთად წავიდნენ: ვას. მაჩაბელი²³², ამ საქმის მოთავე და მომხერხებელი, ი. მეუნარგია²³³, იქაური მკვიდრი, დავ. ერისთავი²³⁴ და სხვ. წიგნები და ხელნაწერები ანუხსნეს, ჩაალაგეს ყუთებში, აჰკიდეს ჯორებსა და ქუთაისამდე ისე ჩამოიგანეს რკინისგზით ცფილისში გასაგზავნად.

არ ვასულა რამდენიმე წელიწადი, რომ “საზოგადოების” ბიბლიოთეკა კვლავ გამდიდრდა უხვის შეწირულებით: “საზოგადოებას” შესწირეს თავისი ძვირფასი კოლექციები ხელთნაწერისა და ნაბეჭდის წიგნებისა ჯერ რ. ერისთავმა²³⁵ და მესხიშვილმა²³⁶ და შემდეგ დიმ. ბაქრაძემაც²³⁷.

ილიასა და მის ამხანაგთა მადლობელნი უნდა ვიყვნეთ, რომ ნელ-ნელა გაძლიერდა სიყვარული ამ “საზოგადოებისადმი” ქართველთა შორის. უხვი შეწირულება დ. სარაჯიშვილისა²³⁸, ნ. ლოლობერიძისა²³⁹, ი. გოგებაშვილისა²⁴⁰, ალ. ხახანაშვილისა²⁴¹ ნაყოფია ამ სიყვარულისა და ცხადად ჰმოწმობს, რა ძრიელი თანაგრძნობა მოუპოვეს ამ საზოგადოებას მისმა პირველმა მოამაგეებმა და სულის-

* ავტობიოგრაფიაში შეცდომით აქვს მოხსენებული ილიას ეს თარიღი.

ჩამდგმელებმა. თვით ილიამაც ყოველი თვისი ქონება, სახლები თუ მამული ცფილისში, საგურამოსა და ყვარელში და, – რაც უფრო საყურადღებოა, – თვისის გონების აუარებელი ნაწარმოები ამავე საზოგადოებას დაუტოვა ანდერძით.

ამაგი დასდო ილიამ მეორე ჩვენს, არანაკლებ დიდმნიშვნელოვანს საკულტურო დაწესებულებას – ქართულ დრამატიულ საზოგადოებასაც. ეს საზოგადოება 1880 წელს დაარსდა იმ დროს, როცა ქართულმა თეატრმა ის იყო ფეხი აიდგა და პირველად დაარსდა მუდმივი სცენა. ვიდრე დრო და მოცალეობა ნებას აძლევდა, ილია თავის მზრუნველობას არ აკლებდა, გ. ერისთავის²⁴² შემდეგ, ხელმეორედ აღორძინებულს ნორჩს საქმეს; მით უმეტეს, რომ “მეფე ლირის” მთარგმნელს, “დედა და შვილისა” და “გლახა ჭრიაშვილის” ავტორს მუდამ გულში უღვიოდა თანაგრძნობა და სიყვარული ეროვნულის სცენისა. ამ სცენასა, ქართულს თეატრსა და “დრამატიულ საზოგადოების” საქმიეებს უძღვნა ილიამ არა ერთი და ორი თანაგრძნობით გამთბარი წერილი, ჯერ ისევ 1880 წლამდევე. მერე კიდევ ჰბეჭდავდა ილია ხანდაზმით შესანიშნავს წერილებს სადრამო კრიტიკის შესახებ და, აგრედვე, რეცენზიებს და მით აძლიერებდა საზოგადოების ინტერესსა და თანაგრძნობას ქართულის თეატრისადმი. მისი კერძო მიწერ-მოწერაც ცხადად ჰმოწმობს, რა დიდ საქმედ მიაჩნდა ილიას საქმე ქართულის სცენისა და თეატრისა. ილია ოქრომჭედლიშვილი²⁴³ სწერს ილიას, სხვათა შორის, რომ თეატრის საქმე კარგად წავა, თუ ახლა, ამ ნორჩობის დროს ხელი შეუწყეთო. “ახლა 700 მან. გიგზავნი და მერე, თუ ერთი საქმე გამიკეთდა, რომლის იმედიცა მაქვს, შენს პროგრამას თეატრის სუბსიდიისას და ფულით შემწეობისას სავსებით ავასრულებ”.

ცხადია, ილია თითონაც ჰზრუნავდა თეატრისათვის და თავის მეგობრებსაც იწვევდა მის შემწეობად, დასახმარებლად. კ. ყიფიანთან²⁴⁴ მიწერილი წერილი ამტკიცებს, რომ

* სამწუხაროდ, იმ მასალებში, რომელიც ხელთა გვექონდა, ვე პროგრამა ილიასი არ შეგვხვდრია.

ილია სათავეში სდგომია თეატრის საქმეს მაშინ (1880 წ.), როცა “დრამატიული საზოგადოება” ჯერ არ არსებობდა და იყო მხოლოდ ამხანაგობა და ესრედწოდებული სათეატრო კომიტეტი, როცა ის-ის იყო ერთ-ერთი ჯგუფი ჩვენის ინტელიგენციისა ამ “საზოგადოების” წესდებას აღგენდა, ნ. ნიკოლაძის²⁴⁵ მეთაურობით.

აქ უადგილო არ იქნება გავიხსენოთ ილიას თაოსნობა შექსპირის პიესების თარგმანისა. მართალია, შექსპირის ზოგიერთი პიესა მანამდისინაც იყო გადათარგმნილი დიმი. ყიფიანის²⁴⁶ მიერ, მაგრამ ლექსით, წყობილსიტყვაობით თარგმნა შექსპირისა პირველად ილიამ იკისრა ივ. მაჩაბელთან ერთად. ილიამა და ვანომ ერთად გადათარგმნეს გალექსვით “მეფე ლირი”²⁴⁷ პეტერბურგში 1874 წელს. გადათარგმნეს ისე საუცხოვოდ, რომ ყველას მოსწონდა, ა-ს გარდა, როგორც ამბობს ილია ერთ-ერთს თავის კერძო წერილში. დიმი. ყიფიანს ხომ ისე მოეწონა, რომ, როგორც თვით დიმიტრი ამბობს, ამ თარგმანმა სახელოვნად გადივლო თავს “კრიტიკა უღმობელი, მიუდგომელი. შრომა გაგიჩევიათ დიდი; ნიჭი გამოგიჩენიათ შესანიშნავი”²⁴⁸.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ გარემოებამ გაუღვიძა დიდი ხალისი შექსპირის შესწავლისა და თარგმნისა ვანო მაჩაბელს, რომელმაც შემდეგ გაამდიდრა ჩვენი თარგმნილი ლიტერატურა ამ დიდებულ დრამატურგის საუკეთესო პიესების მშვენიერ თარგმანებითა.

ილია ჰზრუნავდა “მეფე ლირის” წარმოდგენისათვისაც ქართულ სცენაზედ. უნდოდა თვით მეფის როლი დიმიტრი ყიფიანს ეკისრა, მაგრამ ეს არ მოხერხდა. სცენის მოყვარულთ წარმოადგინეს “მეფე ლირი”, ბანკის დაარსების პირველ ხანს და, როგორც გავვიგონია, კენცის როლი ილიამ ითამაშაო.

ამ სახით, თეატრის საქმის პატრონობამა და ზრუნვამ ფუჭად არ ჩაიარა. დრო დიდის გაჭირვებისა და დაბრკოლებისა მისთვის წავიდა და თითქმის სულ განჰქრა. დღეს თეატრის საქმე ისეა წელმომავრებული ცფილისსა და პროვინციაში, რომ, თუ სულ არა, სანახევროდ მაინც აც-

ხადებულია პროფ. ოქრომჭედლიშვილის ნაწინასწარმეტყველები.

მცირე ამაგი არ დასდო ილიამ ჩვენს სასკოლო კომიტეტსა და სათავადაზნაურო სკოლასაც. მაგ სკოლას ხომ თვით ქართველობა ინახავდა თავის ფულით, ესე იგი იმ ფულით, რომელსაც ბანკი იძლეოდა თავის წმინდა მოგებიდან. მაშასადამე, დღეს არა, ხვალ, შეიძლებოდა, ისე გვეწარმოებინა იქ სწავლა, როგორც უფრო შესაფერი იქნებოდა და სასარგებლოდ დანახული ჩვენის ქვეყნისათვის. ეს ფიქრი იყო მიზეზი, რომ, სხვებთან ერთად, ილიაც თანაგრძნობით ეკიდებოდა სათავადაზნაურო სკოლასაც და წინამძღვრიანთ სამეურნეო სასწავლებელსაც. ან კი რა ჭკუაში მოსასვლელია, რომ ვითომ ილია არ თანაუგრძნობდა სათავადაზნაურო სკოლას. იმის ფიქრით, საჭირო იყო მხოლოდ სიფრთხილე და მომჭირნეობა ხარჯის გაწევაში: მარტო ბანკზედ ნუ დავამყარებთ სკოლის ბედსა და უბედობას; ბანკს დღეს აქვს მოგება, ხვალ შეიძლება არა ჰქონდესო. ამიტომ დაიბადა ერთხანად აზრი ფული გამოეღო თავადაზნაურობას შეძლებისადა კვალად და დაედო თანხად სათავადაზნაურო სკოლის არსებობის უზრუნველსაყოფელად.

ილია არ თანაუგრძნობდა მხოლოდ წოდებრივს მიმართულებას სკოლაში და ჯერ ისევ 1879 წელს ამბობდა, სწავლა აქამდე წოდებრივი იყო, თავადაზნაურობისა და მოქალაქეობისათვის ჰზრუნავდა მთავრობა, სხვა დანარჩენი, ფრიად დიდძალი ხალხი კი, რომელიც ქვეყნის ჭეშმარიტს ღონეს შეადგენს, ამ მზრუნველობიდან გამოკლებული იყოვო²⁴⁹.

ილიას აზრით, სწავლა უწოდებრივო და საყოველთაო უნდა ყოფილიყო. შესანიშნავია იმისი ფორმულა, ტრიადის სახით, გამოთქმული: ლოცვა, სწავლა და წამლობა უსასყიდლო უნდა იყოსო.

როცა ერთს ხანს მწვავე მერყეობა დაეცყო ჩვენს საზოგადოებას და ციპი სკოლისა შეიქმნა დაუსრულებელ

* "ივერია" 1879 წ. N 1. შინ. მიმოხ.

კამათის საგნად, ილია გადინხარა სამეურნეო ხასიათისა და რეალურ სკოლის ტიპისაკენ.

ჩვენის აზრით, ილიავეა სულიერი მამა იმ ახალის საზოგადოების დაარსებისა, რომელმაც ასე მალე მოიპოვა თანაგრძნობა ჩვენის ქვეყნისა და რომელსაც ეწოდება “საისტორიო და საეცნოგრაფიო საზოგადოება”.

ჯერ ისევ 1882 წელს შეადგინა ილიამ პროგრამა ზღაპრებისა, ანდაზა-გამოცანებისა და ხალხურ ზეპირსიტყვაობის შეგროვებისათვის. ეს პროგრამა დაიბეჭდა “წერაკითხვის საზოგადოების” სახელით²⁵⁰ და მრავლად დარიგდა პროვინციაში. სხვებთან ერთად ილიავე ჰბეჭდავს 1883 წელს “ვისრამიანს”²⁵¹ სხვადასხვა ვარიანტის შედარებით. თან სწერს შემდეგს საგულისხმო სიტყვებს წარსულის შესწავლის საჭიროებისა და მნიშვნელობის შესახებ ჯერ ისევ 1881 წელს:

“სლავიანებმა თავის ვინაობის აღსადგენად და ქვეყნის დასანახავად თავისი წარსული ხელახლად ააყენეს საფლავიდან, გამოსჩხრიკეს, მისხლობით ასწონეს, გოჯით გაზომეს ყოველისფერი, რაც ძველად ჰქონდათ, რაც მათს ეროვნებას, მათს ვინაობას, ნაციონალობას შეადგენდა და სარჩულად ედვა. გაუცოცხლეს თავიანთ ერს პოეზიის შემწეობით დიდებულნი სახენი ძველის გმირებისა, ქვეყნისათვის თავდადებულებისა, ძველის ქველობისა, ძველის კაცურ კაცობისა. მოაგონეს, ისტორიის შემწეობით, დავიწყებულნი სახელოვანნი დღენი წარსულისა, აღადგინეს, გასწმინდეს, გააძლიერეს დედაენა, ჟამთა ვითარებისაგან გარყვნილი და შელახული. ამ გზით გამოაბრუნეს, გამოაცოცხლეს თითქმის სასიკვდილოდ გადადებული ერი. ერმა თავისი ვინაობა გაიგო, შეიტყო, რა ყოფილა, რა არის და რის იმედი უნდა ჰქონდეს; შეიტყო და ფეხზედ დადგა, ფრთა შეისხა”²⁵².

ამავე საგანს, ესე იგი წარსულის შესწავლასა და გამომზევებას, დასტრიალებს მისი და მის მეგობრების კერძო მიწერ-მოწერა. აი, მაგალითად, რასა სწერს ილიას იგივე

* “ივერია” 1881 წ. N 5. შინ. მიმ.

ზემოხსენებული მეგობარი ი. ოქრომჭედლიშვილი ერთს თავის უთარილო წერილში:

“... – ამ ჩემგან გადაღებულ ფულის თაობაზედ ერთი დაწყობილება რამ უნდა მოვაგვაროთ, რომ საუკუნოდ დარჩეს. “წ. კ. საზოგადოებას” მეცად პატიოსანი განწყობა აქვს, რომელსაც ყველა უნდა შეეწიოს, მაგრამ მე არ მინდა, რომ ჩემი დანაპირი – ძველ სალიტერატურო და ისტორიულ წიგნების დაბეჭდვა* – იმის საქმეში აირიოს. მე მინდა, რომ ეს საქმე მიჰყვეს თავის ვიწრო გზას და დარჩეს საკუთარ მიჯნებში”... შენ მხოლოდ ის იფიქრე, იურიდიულად როგორ მოეწყოს ეს საქმეო, იფიქრე, როგორ მოუარონ ამ საქმეს იმათ, ვინც ჩვენს შემდეგ იქმნებიან და შენი ნათიქრი შემაცყობინეო.

ცხადია, ჯერ ისა, რომ ეს წერილი პასუხია ილიას წერილისა და მერე ისა, რომ აქ პირდაპირ ცალკე საისტორიო საზოგადოების დაარსებაზეა ლაპარაკი. ეს აზრი უკვე დაბადებულია მოწინავე კაცთა გონებაში, ნელ-ნელა მუშაობს და სცდილობს განხორციელებას, ჰსცდილობს ქვეყნად არსებობისათვის შესაბამი იურიდიული ფორმა მიიღოს, კანონიერად დამკვიდრდეს.

მართალია, გვიან, მაგრამ აკი მიიღო კიდეც ეგ იურიდიული ფორმა, დამკვიდრდა კანონიერად “საზოგადოება”, რომელსაც აზრად აქვს ჰბეჭდოს კიდეც ძველი სალიტერატურო და საისტორიო წიგნებიცა, შეჰქმნას ქართველთა მუზეუმიცა და საზოგადოდ ემსახუროს წარსულის კვლევის და ძიების საქმესაც. სამწუხაროდ, ილია ვეღარ მოესწრო ამ საზოგადოების დაარსებას.

* “ვისრამიანიც” იმის ხარჯით დაიბეჭდა, როგორც დ. ჩუბინაშვილის²⁵³ ქართულ-რუსული ლექსიკონიც – “საუნჯე ქართულის ენისა”.

XV

საგურამო. – კაკალი. – მეურნეობა. – მოსვენება. –
ტკივილების დაშუშება. – სტუმრიანობა. – ლეისტი.
– ვარდროპის ქალი. – მუხა და ია. – უბედური,
მაგრამ მშვენიერი. – აღვიჭურნეთ.

ბანკიდან გამოსულმა ილიამ მიაშურა თავის საგურამოს. იქ ფიქრობდა დამსახურებული მგოსანი და მსცოვანი მწერალი მოსვენებას, მოხუცების დანარჩენ დღეთა გატარებას. მერე რარივ უყვარდა ევ საგურამო, რა მშვენიერს ადგილსა ჰქონდა აშენებული თავისი დიდი სამსართულიანი სასახლე! მარტო ის დიდი თავკარავიანი კაკალი რად ღირდა, რომლის ქვეშაც გადმოჩუხჩუხებდა მშვენიერი წყარო, მიღებით წამოყვანილი ზეღაზნის მთიდან. აკი ამიტომ ყოველთვის იქ ეპატიჟებოდა თავის სტუმრებს, ვაჩვენებ იქაურს ჩემს არემარეს, ვასიამოვნებო. როცა კი ორი-სამი დღე თავისუფალი ჰქონდა და რაიმე საქმე არ აბრკოლებდა, ილია უთუოდ წავიდოდა ხოლმე საგურამოს და თან სხვებსაც წაიყვანდა. ისე უყვარდა ილიას ეს ქვეყანა, რომ ხშირად დადიოდა, არათუ ახალ გაზაფხულის პირზედ, ზამთარშიაც კი. ზაფხულსა და შემოდგომაზედ ხომ რალა თქმა უნდა. ამაგი საკმაოდა ჰქონდა იქ გაჩეული და, რასაკვირველია, ეს გარემოება უფრო აცხოველებდა მის სიყვარულს. თუ პირველში ხის კოხტა პატარა სახლი ედგა ოთხთვლიანი, შემდეგ იმის ალაგას დიდი შენობა დადგა, სამსართულიანი ქვითკირის სახლი მშვენიერის ფართო აივნებითა. მესამე სართულში იყო მოწყობილი მისი კაბინეტი, საიდანაც სჩანდა თითქმის მთელი ხეობა არაგვისა. სახლს გარდა, მეურნეობაცა ჰქონდა გამართული და ხარჯს არა ჰზოგავდა მის წარმართვისა და აღყვავებისათვის, მაგრამ ეს საქმე როგორღაც ხერხად ვერ მოსდიოდა. სახლწინ გაშენებული ბაღი და ვენახი არ

იყო სასურველად მოვლილი, მეტადრე ყვავილნარი და წალკოტი. საქონელი და ცხენები ბლომად ჰყავდა, მაგრამ მოჯამაგირეების ხელში ხიერი არ ეყარათ. სამეურნეო მანქანების ბლომადა ჰქონდა და ბევრი მათ შორის წამხდარი იყო და მოშლილი. ბოლოს ფუტკარიც გაიჩინა, წვრილფეხის გაჩენასაც მიჰყო ხელი სამრეწველო აზრითა, მაგრამ უმეტესმა ნაწილმა ამ სამეურნეო დაწყებულებისამ შესამჩნევი სარგებლობა ვერ მისცა ილიას. და, ვგონებ, არც ძრიელ სწუხდა ამისათვის. ჰქონდა ხალისი – გაეჩინა ყოველივე, რაც კი კარგად მოწყობილ მეურნეობაშია ხოლმე გაჩენილი და, თუ სარგებლობაც იქნებოდა – ხომ კარგი, თუ არადა – არც მაგას დარდობდა. ერთ ხანად ოცამდე მეწველ ძროხას მოუყარა თავი, შეჰხაროდა და მთელის საათობით სიამოვნებდა იმათის ყურებით საღამოობით, როცა წველას დაიწყებდნენ ბიჭები.

აი, ამ საგურამოს მიაშურებდა ხოლმე ილია, როცა კი თავისუფალი დრო ჰქონდა და აქ ეძლეოდა დიდს მოსვენებასა და შეღავათს. აქ მისი შემაწუხებელი აღარავინ იყო და ილიაც სიამოვნებით ეძლეოდა განდევილივით თავის საყვარელს გულისთქმას – ფიქრსა და დუმილს. ამ ფიქრსა და დუმილში ისვენებდა ილიას სული და გული. აქ იშუშებოდა დიდი ტკივილები, დაჩნეული წუთისოფლის მსახვრელ ხელით დიდსა და თავგამოდებულ საარსებო ბრძოლაში. მის მარტობას და განდევილობას არღვევდნენ მხოლოდ საუკეთესო ნაცნობნი და მეგობარნი, რომელნიც ეწვეოდნენ ხოლმე ზაფხულობით, მაგრამ ეს გარემოება სასიამოვნოდაც ჰქონდა. მეტადრე ბლომად იკრიბებოდნენ ასეთნი სტუმარნი ელიაობას, 20 ივლისს, ილიას სახელწოდების დღეს.

პირველში უფრო მახლობელნი, მწერალნი და საზოგადო მოღვაწენი ულოცავდნენ ილიას ამ დღეს. მხოლოდ თითო-ოროლა სახელოვანი ჩვენი მწერალი და მოღვაწე თუ არა ყოფილა როდისმე ამ დროს საგურამოში, თორემ დანარჩენთა შორის ბევრს არ მოისაკლისებდით. არაერთხელ გვინახავს იქ ისეთიც კი, რომელთაც წინად ოდესმე უსიამოვნება ჰქონიათ ილიასთან, მაგრამ შემდეგ, დრო-

სა და ხნის განმავლობაში, უსიამოვნება გამქრალა და ძველნი ნაცნობნი კვლავ მეგობრულად შეჰხვედრიან ერთმანერთს ილიაობას და არა ერთი და ორი დღე გაუტარებიათ საგურამოს საოცნებო მიდამოთა შორის ილიას მახლობლად მხიარულადა, სასიამოვნო მუსაიფსა და მსჯელობაში. მერე და მერე ეს პატარა გუნდი მახლობელ ნაცნობ-მეგობართა, ილიას გაზეთის მახლობელ და შორეულ თანამშრომელთა, თანდათან გადიდდა, უფრო კი ბანკის გარშემო ატეხილ დავიდარაბის გამო და ამ დროს ილიას კარ-მიდამო და არემარე მრავალნაირის ხალხით ივსებოდა, ისე რომ ზემოხსენებულ დიდ კაკალქვეშ ვეღარა თავსდებოდნენ სტუმრები.

უცხოთა შორის ხშირად იყო ილიასთან სტუმრად საგურამოში არ. ლეისტი²⁵⁴. ლეისტი, საზოგადოდ, მახლობელი მეგობარი იყო ილიასი, დაწყებული 1883 წლიდან, როცა ეს ჩვენის მწერლობისა და ენის მოყვარული კაცი გადმოვიდა საქართველოში და სამუდამოდ დაბინავდა ტფილისს. ილიამ დიდის ამბით მიიღო ლეისტი პირველად მოსვლისთანავე, გაუმართა ნადიმი, მიუწვია თითქმის ყველა წარმომადგენელი ჩვენის მწერლობისა და ხელოვნებისა და გააცნო სათითაოდ მომავალ მთარგმნელს გერმანულად “ვეფხისტყაოსნისას”.

ასეთისავე დიდის ამბით დაუხვდა ილია საგურამოში ინგლისელს ქალს, უორდროპის დას, მარჯორის²⁵⁵, “განდეგილისა” და “ვეფხისტყაოსნის” ინგლისურად მთარგმნელს.

ილიას ჰქონდა მიწერ-მოწერა ოქსფორდის უნივერსიტეტის პროფესორ მორფილთან²⁵⁶ და გრაცის უნივერსიტეტის პროფესორ შუხარდტთან²⁵⁷, რომელნიც სწავლობდნენ და იკვლევდნენ ქართულ ენასა და მწერლობას. ჰუგო შუხარდტი დღესაც ცოცხალია, ხოლო მორფილი გარდაიცვალა შარშან.

აქ არ შემოძლიან არ გავიხსენო ერთი შორეული ამბავი, რომელიც მოჰხდა 1884 წელს “დროების” რედაქციაში ივ. მაჩაბლის დროს: ქართულმა სათეატრო დასმა წარმოდგენა გაჰმართა ფრანგთა ტფილისის კალონიის სასარგებლოდ. წარმოდგენას დაესწრო საფრანგეთის კონსული და

დიდი მადლობა გადაუხადა დასსაცა და ღრამ. საზოგადოების გამგეობასაც. კონსული მიიწვიეს იქვე რედაქციაში, რომელიც მაშინ სასახლის ქუჩაზედ იყო დ. სარაჯიშვილის სახლებში და ხილი და ტკბილეულობა მიაართვეს.

გამართა სიციყების თქმა. ნ. ნიკოლაძე, ივ. მაჩაბელი, დ. ერისთავი, ი. მეუნარგია ფრანგულად ამბობდნენ თავთავიანთ სიციყას და უთარგმნიდნენ ქართულად წარმოთქმულებს. ბოლოს ილიამაც სთქვა პატარა, მაგრამ გულის სიღრმემდე ჩასაწვდომი სიციყა. ილიამ შეაქო საფრანგეთი, მისი ძლიერება, ჭკუა და ხელოვნება მისთა შვილთა, თავგამოდება მის სამშობლოსი ჩაგრულ ერთათვის და მერე ასე დააბოლოვა: ძლიერია და მტკიცე მუხა, ფართოდ ფოთოლგამოილი, თავკარავიანი, ამტანი ყოველგვარის ქარტეხილისა, მაგრამ განა რას დაუშლის მის ძლიერებას, რომ მის მახლობლად პატარა იაცა ჰყვაროდეს. ჩვენი ქვეყანა პატარაა, მაგრამ ტურფაა, როგორც ია, როგორც გაზათხულის ყვავილი და ჩვენი ნაცვრა მხოლოდ ის არის, რომ იცოცხლოს დიდის მუხის მახლობლად უვნებლად, თავისუფლად. მსმენელნი აღტაცებაში მოვიდნენ. ზოგს, მეტადრე ქალებს, ცრემლები მოადგათ თვალებზედ. ნიკოლაძემ უთარგმნა კონსულს და იმასაც ნელ-ნელა გაეხსნა ნაოჭად შეკრული შუბლი, ღიმილი შეუთამაშდა ტუჩებზედ და ბოლოს ისე გაუბრწყინდა სახე, რომ სულ ნათელი გადასდიოდა. კონსული დიდად მადლობელი და კმაყოფილი წავიდა ამ პატარა პოლიტიკურ ბანკეტიდან.

მარჯორი ვარდროჰსაც ასე სწერს ილია ერთ-ერთს თავის კერძო წერილში თითქმის 20 წლის შემდეგ: “გვპირდებით ჩვენში მობრძანებას. სიხარულით დაგიხვდებით... იმედი გვაქვს, რომ ჩვენი უბედური, მაგრამ მშვენიერი ქვეყანა თავს მოგაწონებთ და დაგანახვებთ, რომ იგი ღირსია თქვენის ყურადღებისა და სიყვარულისა”.

დიაღ, უბედური, მაგრამ მშვენიერი ქვეყანა! ეს უბედური, მაგრამ მშვენიერი ქვეყანა იყო საგანი ილიას ყურადღებისა და სიყვარულისა, ისეთის ძლიერისა და გულში ღრმად ფესვებგადმულის სიყვარულისა, რომ მთელ საქართველოში ბევრი არ იყო ასე ღრმა, დაყურსულის,

მრჩობლედის გრძნობით მოყვარული თვისის ქვეყნისა და მამულისა. ეგ სიყვარული მიდიოდა თავის თავის უარყოფამდე, თავის თავის დავიწყებამდე, თავგანწირულებამდე. მის ცხოვრებასა და მწერლობაში მრავალია იმის მაგალითი და დამამტკიცებელი საბუთი, თუ რა ძლიერის გრძნობით უყვარდა ილიას თავისი “უბედური, მაგრამ მშვენიერი ქვეყანა” და რაოდენად მზად მყოფი იყო, თუ კი გარემოება მოითხოვდა, თავიც გაეწირა მის საბედნიეროდ.

და აკი გასწირა კიდევ!

მაგრამ ნუ ავჩქარდებით. აღვიჭურნეთ ილიასებურის მოთმინებითა და ცოცა რამ კიდევ მოვისმინოთ, რადგან ჩვენც ვათავებთ და ილიასაც უკვე დიდი დღე აღარა აქვს ამ ქვეყნად; ცხოვრებაში “შელავათისა და მოსვენების” მძებნელს საუკუნო განსვენებას უმზადებენ ბოროტნი ძალნი და იქედნეთა ნაშობნი ნაძირალნი...

XVI

ნიშანი სულგრძელობისა და ქვეყნის სიყვარულისა.
– ანგარიში უნდა გაუწიოთ. – არ მოერიდა. –
ზნეობრივი ძალა. – თავგანწირვა. – მაგისათვის
პასუხს გამცემთ. – გულისტკივილი ქართულ
საქმისათვის. – გამლილი გული. – კანონი ზნეობისა
და სიყვარული მდაბიოსი. – შავი ყორანი.

როცა სამწერლო ასპარეზზედ გამოვიდა ჯერ ბაჩანა და მერე ვაჟა-ფშაველა²⁵⁸, ილიას სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა. იქამდე მივიდა კაცი, რომ სულ უარპყო თითქმის თავისი სამგოსნო მოღვაწეობა. მრცხვენიან, რომ ოდესმე კალამი ხელში ამიღია და ლექსები მიწერი-აო, გადაჭრითა სთქვა ილიამ და ამის მოწმენი დღესაც ცოცხალნი არიან. შესაძლოა, სცდებოდა ილია ამ შემთხვევაში და ჩვენც დარწმუნებულნი ვართ, რომ ეს ასეა. მაგრამ საქმე ეს კი არ არის; საქმე ის დიდბუნებოვანებაა ადამიანისა, რომელიც არ უშინდება უკიდურეს დასკვნას, თავის თავისათვის ასეთს საშინელს მსჯავრსა და განაჩენს. არ უშინდება, ალბად, იმიტომ რომ სხვაფრივაც საკმაო ძალასა ჰგრძნობს, სხვაფრივაც მიუძღვის დამსახურება ქვეყნის წინაშე და ერთი ღვაწლი რომ კიდევ თავის ხელით წარხოცოს, მაინც ბევრი სხვა დარჩება. ასეა თუ ისე, ეს ისეთი გარემოებაა, რომელსაც ანგარიში უნდა გაუწიოს ყველამ, ვინც კი ილიას შესწავლას თავს დაუდებს შემდეგა.

ჩვენ უკვე ვიცით, რა მედგრად, რა თავგამეცებით ეკვეთა ილია თავისის ეპიგრამებით 1871 წელს ძლიერთა ამა ქვეყნისათა ქართველთა შორის, როგორ დაჰკვმო მათი ფარისევლობა, მათი საოცნებო და უკუღმართი მამულის სიყვარული, მათი ღმერთი არმობისა, მათი სიმბოლო სარწმუნოებისა. ესეც კიდევ საბუთი იმისი, რომ ილია, ღრმად მოყვარული თავის ქვეყნისა, არ შეუშინდა ძლიერ-

თა რისხვასა, მათს მტრობასა და ისეთს უკიდურეს ღონეს მიჰმართა, როგორიც არის ეპიგრამა-გამოცანები.

ილია შეებრძოლა თავადაზნაურობის უმრავლესობას და მის წარმომადგენელს, ივანე მუხრან-ბატონს²⁵⁹, გლეხკაცთა საკეთილდღეოდ, როცა ჯერ სულ ახალგაზრდა და გამოუცდელი ყმაწვილი კაცი იყო; შეებრძოლა იმიტომ, რომ გრძნობდა თავის ზნეობრივს ძალას, თავის დიდს სიმართლეს და მის ძლევაგამოსილებასა და აკი დაამარცხა კიდევ მხოლოდ ნივთიერად ღონიერი და გოროზს, ქედმაღალს ფეოდალს ქედი მოადრეკინა, ბოდიში მოახდევინა.

ილიას რვა-ცხრა დუელი ჰქონდა, ხან მწერლობის ნიდაგებედ გამოჩვეული და ხან საბანკო მოღვაწეობის გამო გაჩენილი. ილიას სწამდა თავისი სიმართლე მწერლობაში და საბანკო საქმეში და ებრძოდა იმათ, ვინც უჯერო და უმართლო გზაზე დამდგარი ეგონა. ებრძოდა სიცყვით, კალმით და, როცა მტერი იქამდე გათამამდებოდა, რომ მის პირად ღირსების შეურაცხყოფას აღარ დაერიდებოდა, დუელში იწვევდა კადნიერს მოწინააღმდეგეს. შეუძლებელია, ვითუქროთ, რომ დუელში გასული კაცი მუდამ მშვიდობით გადარჩენის იმედით იყოს. მაშასადამე, ილიას მუდამ თავი ჰქონდა გაჩირული იმ საქმისათვის, რომელიც მართალი ეგონა და საკეთილო ქვეყნისათვის.

– თქვენ, ბატონო, – მიუბრუნდა ერთხელ ილიას თავმჯდომარე საბანკო კრებისა, აწ ახლად განსვენებული დიმ. მუსხელაშვილი²⁶⁰, არტილერიის გენერალი და დიდი მომხრე ივ. მაჩაბელისა, – თქვენ ძალას ატანთ კრებას, აიძულებთ თქვენს მომხრეობას.

– რა ძალას ვატან, ბატონო, ან რა იძულობასა ბრძანებთ, – მიუგო ილიამ თავსმჯდომარეს თავისებურის გაბედვითა და სიცყვამოსწრებითა, – თუ ეგ ძალის დატანება ის ძალის დატანებაა, რომელსაც აზრი ატანს უაზრობას და ჭკუა უჭკუობას, მაგ იძულების წინააღმდეგ ვერავინ ვერას გააწყობს, თუნდ მთელის ქვეყნის არტილერია ზედ მიუსიოს!

კრება შეშოთდა, მაგრამ მალე ისევ დამშვიდდა და განავრძო თავისი საქმე.

კიდევ კრებაა ბანკისა. მოსასმენია ბრალდებანი საგანგებო სარევიზიო კომისიისა. ილიას უჭირავს მოხსენება კომისიისა და კითხულობს.

– თქვენ ნუ კითხულობთ. სხვამ წაიკითხოსო, – ისმის ხმები კრებიდან.

– მაშ, არ მენდობით? – ჰკითხა ერთს ოპოზიციონერს ილიამ, როცა იმან დაუინებით მოითხოვა, სხვამ წაიკითხოს კომისიის მოხსენება, ილიას წინააღმდეგ მიმართულიო.

– კარგი, აი გადამიცია, სხვამ წაიკითხოს, ხოლო თქვენ მე მომცემთ პასუხს მაგისათვის, – იყო პასუხი ილიასი.

მეორე დღეს ოპოზიციონერს და წევრს კომისიისას ეწვივნენ ილიას სეკუნდანტები. საქმე ბოდიშის მოხდით გადავდა. ოპოზიციონერი დიდი პატივისმცემელი იყო ილიასი და მისის ღვაწლისა და გულისტკივილით ამბობდა შემდეგ, სხვათა შორის: მე მოვეკალი – ჯანდაბას კიდევ ჩემი თავი, მაგრამ მე რომ მომეკლა ის დიდებული კაცი, ხომ მოსვენებას ვეღარსად ვიპოვიდი ამ ქვეყნადო.

ეს ამბავი მოჰხდა სულ უკანასკნელს დროს, 1905 წელს, ილიას მოხუცებაში, როცა უკვე სამოცდაათს წელს ბევრი აღარა უკლდა რა. მასუკან ხომ თავიც დაანება ბანკსა.

ახლა ვნახოთ, რა სიყვარულით უყვარდა ილიას თავისი “უბედური, მაგრამ მშვენიერი ქვეყანა”, რა სიყვარულით უყვარდა გლეხკაცი, მუშაკაცი და, რასაც მწერლობაში თბილს გრძნობას იჩენდა ტანჯულისადმი, ცხოვრებაშიც იგივე გრძნობა უფლობდა თუ არა მის გულში.

ილია ოქრომჭედლიშვილი²⁶¹ სწერს ერთს უთარილო წერილში:

“ვიცი შენ დიდის მოცალების კაცი არა ხარ და მეც ჩემის სხვადასხვა თხოვნით უფრო გიმძიმებ ტვირთს, მაგრამ რასა იქ. აბა, ერთი სხვა კაცი მიჩვენე, რომელსაც შენსავით სტკიოდეს გული ქართულ საქმეზედ... შენ იმ ქართველ დედაკაცსა ჰგევხარ, რომელიც თავის ქმრის უხეირობას სჩიოდა და სულ იმასა ნატრობდა, ნეტავ შეიძლებოდეს, რომ”... აღარ მოგვყავს საბოდიშო დასასრული ფრაზისა.

მაგრამ სჯობიან – თვით ილიას კერძო მიწერ-მოწერას მივმართოთ, იმ მიწერ-მოწერას, საცა აღამიანი თავის თავს

არა ჰმალავს და გული მისი სავსებით არის გადაშლილი და მისი იღუმალის ზრახვა – ადვილად დასანახავი.

ჯერ ისევ 1875 წელსა სწერს ილია თავის ნათესავსა და მოურავს ყვარელში:

“ძალიან მეწყინა შენი უკანასკნელი წიგნი. მაგ შენს მეზვრესთან მორიგებას და ბათილამის ჩამორთმევას ფინთი სუნი უდის და საძაგელი ფერი აქვს. თუ ღმერთი გწამს, ეს ანდერძად გქონდეს ჩემგან: არა საქმეში უზნეობა, უპატიოსნობა არ გაურიო. გახსოვდეს ყოველთვის, რომ ქვეყანაზედ, ქალაქის გარდა, არის კიდევ სვინიდისი, რომელზედაც იწერება პირობა იმ სიმკვიდრით და სიმტკიცით, რომ არავითარი ძალა არ ამოშლის და არ გააუქმებს. ადამიანთა შორის ურთიერთობის დამყარება უზნეობაზედ შეუძლებელია. ზნეობრივ პრინციპების დარღვევით გაკეთებული საქმე სახიერო არასდროს არ იქნება არავისთვის. მუდამ გახსოვდეს, არ არსებობს უფლება უმოვალეობოდ, ხოლო მოვალეობა სწორედ ის არის, პატივი ვცეთ და დავიცვათ კიდევ სხვის უფლება, არამც თუ დავარღვიოთ. ისე გათავება კი საქმისა მებაღეებთან, როგორც შენ გაგითავებია, არასდროს ზნეობითა და სინიდისით მოწონებული ვერ იქნება. მამასადამე, ვერც მე მოვიწონებ. საქმე ის კი არ არის, რომ ხელწერილი ჩამოართვი და კანონისაგან ხელშეუხებელი გამხადე და თან კი დაგავიწყდა, რომ არის კიდევ სვინიდისი, რომლის ბრძანება მაღლა სდგას სამოქალაქო კანონების ბრძანებაზედ. მაშ, ასე. ვიდრე ბიჭია და მისნი ამხანაგნი პატიოსნად ასრულებენ თავიანთ მოვალეობას, მე სვინიდისი ნებას არ მომცემს, დავარღვიო იმათი უფლება. ამას ყოველსავე იმიტომ გწერ, რომ მე ჩემს მოქმედებაში კანონის ნებართვას კი არ ვიმძღვანებ წინ, სვინიდისის ბრძანებას ვასრულებ ხოლმე. ამის გამო ვენახის ჩამორთმევაზედ მე თანახმა არა ვარ, ვიდრე არ დამაჯერებ, რომ ბიჭია და მისი კამპანია პირობას არ ასრულებენ. ბიჭიამ თითონ გამომიციხადა, გალაგნის ვენახის კეთება ჩვენ ხელს არ გვაძლევსო. რადგანაც მაგ ვენახის კეთება ბიჭიას არ უნდა, უნდა ეკითხოს ტერენცისაც და, თუ ისიც არ ინდომებს, მაშინ შენ გააკეთე. დიდი ზვარი კი,

მინამ სურვილი აქვთ ბიჭიას და ცერენცის (უსათუოდ ორივეს) და მინამ თავისას ასრულებენ, იმ დრომდე მაგათს უფლებას მე ვერ შეევეხები²⁶².

ეს საინტერესო კერძო წერილი თვალწინ გვიშლის ილიას ღრმად ზნეობრივს ბუნებას, გვახედებს მის გულში და გვამცნევს, რა ნამუსითა და სიყვარულით ეკიდება მდაბიოს და რა ძლიერია მისი დემოკრატიზაცია. აქაოდა, ბიჭია და ცერენცი მდაბიონი არიან, მუშა გლეხკაცნი და ადვილად შეიძლება მათი დაბრეყება კანონის მიერ დაუსჯელად, რა ნება გვაქვს და ან რა სვინიდისით უნდა დავჩაგრეთ, შევლახოთ მაგათი კანონიერი უფლებათ. ბიჭია და ცერენცი ილიასთვის ისეთივე სრულუფლებიანები არიან, ისეთივე კაცური კაცები, როგორც სხვანი და ისე სცემს პატივს მათს უფლებას, როგორც დიდკაცისა და გვარის შვილების უფლებასა სცემდა პატივსა.

რაოდენად პატივსა სცემდა და უყვარდა კიდევ ილიას გლეხკაცი, ეს კარგად იცის ყველამ, ვინც კი საგურამოში ყოფილა და დაჰკვირვებია ილიასა და იქაურ გლეხთა ურთიერთობას. ვერავითარ ბატონკაცობას, უკმეხობასა და უკადრისობას ამ ურთიერთობაში ვერ შეამჩნევდით. პირიქით, თავმოსაწონებლადა ჰყავდა ზოგიერთი გლეხკაცი და, პირველ ყოვლისა, იმათ გააცნობდა ხოლმე თავის ინტელიგენტ სტუმრებს. მოსწონდა იმათი ჭკუა, მოთმინება, ნამუსიანობა, დარბაისლობა, სიტყვა-პასუხი. თვით დიდი ოსტატი ქართულისა, აღტაცებული იყო იმათის ენამეტყველებით, ენამზეობით და ამის მაგალითად ხშირად მოჰყავდა სხვადასხვა მარგალიტი ხალხურის პოეზიისა. მოთმინება ჩვენებურის გლეხკაცისა, დიდი მისი სულგრძელება ხომ პირდაპირ საარაკოა, დაუჯერებელიაო. ერთს შეძლებულს წინამურელს გლეხკაცს ჭირი შეუდგა და ნახევარსაქონელი გაუწყვიტაო, გვიამბო ილიამ. როცა შევხვდი, მიუსამძიმრე, მეწყინა შენი ასეთი ზარალი მეთქი. კაცმა გაკვირვებით შემომხედა: რა ზარალსა ბრძანებ, ბატონო? – აი, ჭირმა რომ მოგაყენა. – ეჰ, შე დალოცვილო, ეგ რა ზარალია, ღმერთი ძმად გამიხდა და შუაზედ გამიყო საქონელიო.

– საგურამოელი მარცია უნდილაშვილი კარგი შეძლებული გლეხკაცია, მამულის პატრონი, საქონლისაო, – გვიაზო კიდეც ილიამ. მოვიდა ჩემთან და ფულსა მთხოვს, მასესხეო.

– მარცია, მაგისთანა გაკეთებული, მდიდარი გლეხი-კაცი ჩემგან ფულსა სესხულობ? – გაკვირვებითა ვკითხე.

– რად გიკვირს, შენი ჭირიმე?

– იმიტომ მიკვირს, რომ შენ ჩემზედ მდიდარი ხარ და მე მესესხები ფულს.

– მე შენზედ მდიდარი ვარ, მაგრამ ფულით კი არა.

– მაშ, რითი?

– აი, ამითი – და მარციამ თავის ქალამანს დაადო ხელი. – შენ რომ ეგ ბჭყვრიალა ფეხსაცმელები მოგაკლდეს, ჯავრით აღარ დაგეძინება. მე კი ამ ქალამანს, როცა მინდა, მაშინ ამოვისხავ. აი, ამითი ვარ შენზედ მდიდარი!

როცა ერთობის ყიჟინას მთავრობა წინ გადაუდგა და ჯარები მიუსია სოფლებს აგრარულ უწყსოების მოსასპობად, საგურამოსაც ეწვივნენ ყაზახები. ილია სწერს ამ დროს (მარტი 1905 წ.) თავის მოურავს:

“მოსე, თუ ვინიცობაა მანდ საგურამოში ჯარი მოვიდა, შენ თვითონ ჩადი და, ვინც უფროსია, ჩემ მაგიერ სთხოვე, ხალხი არ დააწიოკონ, ჩვენ თვითონ მოვრიგდებით-თქო. თუ მაინცადამაინც თავისი არ დაიშალონ, მაშინვე ფაეტონი გამომიგზავნე, მე თვითონ ამოვალ და მე თვითონა ვთხოვ უფროსს, მანდ არა იმოქმედონ რა და ხალხი ცყუილ-უბრალოდ არ გააფუჭონ²⁶³”.

როცა მეტად გამწვავდა საქმე და გლეხკაცობამ ცივი უარი სთქვა, მამულის პატრონს არას მიეცემთო, მამული ჩვენიო, აღმინისტრაცია ახდევინებდა ძალით გლეხებს ღალა-კულუხსა და აბარებდა მემამულეებს. ილიასთვისაც ბოქაულს უნდა ჩაებარებინა თავისი კუთვნილი.

ილია ამ დროს სწერს თავის მოურავს:

“მოსე, აცნობე ბოქაულს, რომ მე ნახევარი ვაპაცივე და ნახევარი კი უთუოდ აზღვევინოს და შენის თანდასწრებით და სოფლელების თანდასწრებით ღარიბსა და ობოლ-

ქვრივს დაურიგოს. სთხოვე ბოქაულს, ვისაც რას დაურიგებს, იმათი სახელი და გვარი შემატყობინოს²⁶⁴”.

ეს წერილი დაწერილია 1906 წელს 2 თებერვლის თარიღით.

ვისაც არ უნდა, რიყეზედ ქვასაც არ დაინახავს. ასეთები არც ამ წერილებს მიაქცევენ ყურადღებას და არ დაიჯერებენ, რა ადამიანური ადამიანი იყო ილია, რა შემბრალებელი გლენკაცისა და გაჯიუტებით იცყვიან, რაცომ მთელი თავისი ქონება და შეძლება გლენებსა და ქვრივ-ოხერს არ დაურიგა, მზგავსად ქრისტეს ბრძანებისაო. რა ვქნათ! კაცია და გუნებაო, ნათქვამია. ჩვენ კი თითო-ოროლა ადგილს კიდევ მოვიყვანთ ამ საინტერესო წერილებისას.

“...მოსე, შენ მხოლოდ ეცადე, მშვიდობიანად მოელაპარაკო (გლენკაცებს) და ცეცხლს, წყალის მაგიერ, ნავთი არ დაასხა. დღესა თუ ხვალე დაწყნარდებიან, იმიტომ რომ მაგისტანა ამბავს ბოლო მოელება, ნებით იქნება თუ ძალით²⁶⁵”.

ანუ კიდევ:

“...გლენებს ძალიან ნუ აუხირდები, ნურათფერს ნუ გაათუჭებინებ კი და უბრალოზე ნუ გამოეკიდები. დრო მოვა და ყველაფერი დაწყნარდება და ყველაფერი გასწორდება. ეს ისეთი დრო დადგა, რომ ბევრი რამ უნდა ვითმინოთ, ბევრს რასმე ისე უნდა აუაროთ გვერდი, თითქო არა ვხედავდეთ²⁶⁶”.

ანუ კიდევ:

“...იწერები, მოეპატრონეთ აქაურობასო. მე შეუძლოდა ვარ... და ამისთანა დღეებში მანდ ვერ ამოვალ. ან თუნდ ამოვიდე, რას გავაწყობ. წინადაც მოგწერე და ახლაცა გწერ, რომ ეგ ამბავი, რაც მანდ არის, მთელს საქართველოშია მოდებული. მანდ კიდევ, მადლობა ღმერთს, მარტო ცყეს მიესივნენ. სამწუხარო ეს არის, რომ დღესა თუ ხვალ მაგ საწყლებს დიდიან პატარამდე დააწიოკებენ. შენ, როგორც გეცყობა, ცოცა არ იყოს, შეგშინებია. მაგოდენად ჭკუიდან როგორ შეიშლებიან ეგ უბედურები, რომ შენ შეგამთხვიონ რამე. შენ მანდ ვერას გერჩიან. მე ამას იმიტომ კი არა გწერ, რომ ჩემის გულისათვის თავი ვის-

მე შეაკაღ მეთქი. ღვთის მადლით, მანდამდე საქმე არც მისულა და არც მივა. მანდ საკმაო ხალხი გყავს, ვერას შემოგბედენ, ჯერ იმიტომ რომ შემოგბედვა ავაზაკობაში ჩამოერთმევათ და დიდად დაისჯებიან და მერე იმიტომ, რომ ეგენიც ადამიანები არიან, ჭკუა და გონება აქვთ: ადამიანს საავკაცოდ არ გამოიმეტებენ, რადგანაც იციან, კაცის გაფუჭებას ვერაფერს შეარჩენს. შენ მანდ დამშვიდებით იყავ, მაგათის მუქარისა ნურა გეფიქრება რა და, თუ მაინცა და მაინც საქმე გაგიჭირონ, მაშინ შენი ნებაა, რაც გიჯობდეს, ისე ჰქენი²⁶⁷ ...

აქ ალლომ წინდანახვისამ უმცყუნა ილიას. ისე დარწმუნებული იყო, ისე სჯეროდა ადამიანობა გლეხკაცისა, მისი ჭკუა და გონება, რომ ვერ წარმოიდგინა სავსებით მამონდელი აურზაურიანობა სოფლისა, ვერ გაითვალისწინა, თუ საგურამოელნი, ან ახლომახლო სოფლის მცხოვრებნი ისეთს საშინელს საქმეს გაჰბედავდნენ და სულ მცირე ხნის შემდეგ მოუკლავდნენ ერთგულსა და პატიოსანს კაცს. “ისინიც ადამიანები არიან, ჭკუა და გონება აქვთ, ადამიანს საავკაცოდ არ გამოიმეტებენო”, სწამდა ილიას. რა იცოდა მაშინ ილიამ, რა შავი ღრუბლები იკრიბებოდა თვით მის თავზედაც, რა შავი ყორანი დაჰყრანტალებდა მის კარ-მიდამოს, მის ჭალარა თავს! რა იცოდა მაშინ ილიამ, რა საშინელი ტრაგედია უნდა დატრიალებულიყო წიწამურთან, რა საზარელი მეხი უნდა დასცემოდა თავზედ მთელს ჩვენს ქვეყანას!.

XVII

მესამე დასი. – ორგვარი მსოფლმხედველობა. – ბურჯი მამულისშვილობისა. – დამსხვრევა ძველის კერპისა და ფანატიკოსობა. – ბრალდებანი. – დაბეზლება და დემავგობა. – განმათავისუფლებელი მოძრაობა. – სოლსკის კომისია. – ილია – წევრი სახელმწიფო საბჭოსი. – რეაქცია.

რათა უფრო ცხადად გავითვალისწინოთ უკანასკნელი აქტი ილიას ცხოვრების ტრაგედიისა, საჭიროა თვალი გადავაავლოთ იმას, რაც მოჰხდა ცოცა წინად, მიმოვიხილოთ ის, რაც წინ უძლოდა ამ ტრაგედიას.

ილია უკვე საკმაოდ მოღლილი იყო საქვეყნო საქმის მსახურებითა და მოღვაწეობით, როცა გაჩნდა ესრედწოდებული მესამე დასი და ნელ-ნელა დაიწყო ბრძოლა ორ მიმართულებას შორის. ერთი იყო მიმართულება ეროვნული, დეცენტრალისტური, ხოლო მეორე – კოსმოპოლიტური, ცენტრალისტური. მესამე დასი დაერქვა იმ ახალგაზრდობას, რომელიც ჯერ “კვალში”²⁶⁸ იყო შეჯგუფული და მერე – “მოგზაურში”²⁶⁹. მესამე დასი სავსებით იზიარებდა მარქსის მოძღვრებას, ისტორიულ მატერიალიზმს; ყოვლისავე სათავედ და საფუძვლად მესამე დასმა დასახა ეკონომიური ინტერესები მშრომელის ხალხისა, უფრო კი ქალაქის მუშა ხალხისა, პროლეტარიატისა და, ამ მსოფლმხედველობით, ამ მრწამსით აღჭურვილმა, დაუწყო ბრძოლა ჩვენს ცხოვრებაში ცოცაოდნად ფეხადგმულს ეროვნულ შეგნებას, ეროვნულს გათვითცნობიერებას. თანდათან, ნელ-ნელა ძირს უთხრიდა მესამე დასი ეროვნულსა და დეცენტრალისტურს აზროვნებას, ავტონომიურს მისწრაფებას და ბოლოს გაბედვითა და გადაჭრით იქმნა უარყოფილი საკუთრად ქართული მიმართულება, ქართული მამულიშვილობა, ზრუნვა, კერძოდ, ჩვენის ქვეყნისათვის, თითქმის თვით იდეაც კი მამულისა, სამშობლოსი...

ილია თავისის “ივერიით”, როგორც წარმომადგენელი ეროვნულის იდეისა და ერის პოლიტიკურად დაჩაგვრის დიდი მოწინააღმდეგე, რასაკვირველია, ყურს ვერ მოუყრებდა ასეთს იდეურს მოძრაობას და ჩაერია ბრძოლაში. ბრძოლას ჯერ თეორიული ხასიათი ჰქონდა, მერე კი თანდათან გამწვავდა და ილია იქმნა ამოღებული მიზანში, როგორც უფრო სრული წარმომადგენელი და გამომხატველი ქართველთა პატრიოტულისა და ეროვნულის მიმართულებისა, როგორც ბაირახტარი და ბურჯი მამულიძეობისა. ილიაც იბრძოდა კარგა ხანს, დაწყებული 1890 წლიდან 1900 წლამდე. გაზეთი ხელში ეჭირა, ჰბეჭდავდა წერილებს “ახალმოსულის” ფსევდონიმით და მერე, როცა ჯერ ბრძოლა საამისოდ არ იყო გამწვავებული და მის პირადობას უდიერად არ შეჰხებოდნენ, მოღლილ-მოქანცული, მოხუცებაში შესული, ჩამოეცალა სალიტერატურო ასპარეზს, გაზეთიც სხვას გადასცა და მხოლოდ ბანკშიღა იღვწოდა.

დასელებმა უფრო მოუმატეს ბრძოლას და იერიში იერიშზედ მიჰქონდათ ილიაზედ და ეროვნულს მიმართულებებზედ. ილია თითქმის მიყუჩდა, მიიჩრდილა, მოშორდა სამოქმედო ასპარეზს, მაგრამ დასელები მაინც არა სცხბრებოდნენ, რადგან იმ მიმართულების დედაბოძად, რომელსაც უარჰყოფდნენ დასელები, ისევ ის ითვლებოდა. იმას ერცყა გარშემო ბრწყინვალე შარავანდედი ქართველთა დიდის პატრიოტისა, ეროვნულის მგონისა, ქვეყნის მესვეურისა და მესაიდუმლესი. დასელების აზრით, უსათუოდ საჭირო იყო ამ კერპის დამსხვრევა, ამ ძველის ღმერთის შემუსვრა, ილიას დამდაბლება, მის აბრუს გატეხა. მისი სრული დამარცხება იქნებოდა დამარცხება და გაცამტვერება იმ მსოფლმხედველობისა, რომლის ცხოველი გამომხატველი და მოციქული იყო ილია. ამიტომ დასელებმა აღარ დაინდეს კაცი, უკვე მოხუცებაში შესული, მრავალგვარად ნამსახური და ღვაწლმოსილი, ის კაცი, რომელმაც აუარებელი ამაგი დასდო ჩვენს ენას, მწერლობას, კულტურასა და საზოგადოებრიობას, – შეჰქმნა დიდებულნი ნაწარმოებნი, ხანგრძლივ ებრძოლა ქვეყნის მტერსა და

ორგულსა, რაოდენ ძალედვა, და ბევრს, ძალიან ბევრს, იქნებ თვით დასვლელსაც, არაერთხელ აღუძრა დიდი და ცკბილი გრძნობა ადამიანობისა, ჩავრულთადმი სიბრა-
ლულისა, კაცთმოყვარებისა, სამშობლო ქვეყნის სიყვარუ-
ლისა.

ჯერ კიდევ დრო არ არის, დაწერილებით ცხადყოფილ იქმნას ის უდიერი, ის ფანატისკოსობით წარმოებულნი ასე-
ვა და ჯოჯოხეთური წყურვილი ილიას გაბიაბრუებისა და თავზედ ლაფის დასხმისა, რომელიც იტვირთეს მაშინ დასვლელმა. ალბად, მაგის დროც მოვა და პირუთვნელი ისტორია ყველას თავისას მიუწყავს. ჩვენ მხოლოდ ვაკვ-
რით მოვიხსენიებთ, რა საშინელი ბრალდებანი იყო მაშინ ილიას წინააღმდეგ წამოყენებული და რა შეუწყნარებელის სიტყვებით იყო მრავალჯერ მოხსენებული იმისი სახელი: ილია მოძულეა გლეხისა, მტარვალა და მყვლეფელი მისიო, წყაროს წყალსა ჰყიდდა დიდსა და ცივს ზამთარ-
შიო, ავადმყოფ კაცს კოკები თავზედ გადაამცვრია მისმა მოურავმა, თითონ კი ოთხასმანეთიანის ქურქით აივანზედ იყო გამოჭიმული და უწონებდა მოურავს ასეთს უდიერს საქციელს: “ყოჩაღ, მემარნიშვილო, ყოჩაღ! ეგრე სუს-
ხი უნდა მისცე, რომ თავზედ არ წარმოგვასხდნენო”. ის საცოდავი ავადმყოფი კაცი გაცივდა ამ საბაბზედა და გა-
ნუტევა ტანჯული სულიო. ტყე მენახშირეებს გააკაფვინა და გლეხებს გადააბრალა მისი გაკაფვა, რათა მათთვის გადაეხდევინებინა და მკვდარი ცოცხალში გაეცვალნაო. ახოს გამოსადებად მიცემულ მამულში რაც ეკალი ამოვი-
და, თვითონ წაართვაო. სანადელო ეზოში თავისი გაზრ-
დილი თელა მოსჭრა გლეხმა და გუთანი გააკეთა, ხოლო ილიამ ის გუთანი წაართვაო; ერთს ქათამში 8 მანათი აზ-
ღვეინა თავის მოჯამავირეს; ნახევარ ცხელ თონის პურ-
ში 40 მანათი დაუჭირა ხაბაზსაო; 4 მანათში კაცი და მისი კამეჩი ერთს თვეს ამუშავაო, სამ-ოთხ ვედრა დაქცეულ ღვინისთვის ოცი და ოცდაათი თუმანი დაუჭირა მებაღე-

* “კაცია ადამიანში” ლუარსაბიც ასე უწონებს დარეჯანს ბიჭების დაწიოკებას და ეს ბრალდებაც ისეთივე ნაყოფია ფანტაზიისა, როგორც ლუარსაბის სიტყვები.

საო და სხვა ამისთანები^{*}. მოისმინეთ ახლა, რა სიცყვებით ამკობენ ილიას იმავე გაზეთის მეთაურსა და წერილებში^{**}: ილიას ოინბაზობა, მისი ზნეობრივი სიმახინჯე, ცრუ კერპია და უნდა დაიმსხვრესო, ილია ამბობს, ხალხი აგვიმხედრესო და მით გვაბეზღებს მთავრობასთანაო, ხოლო თითონ რომ დემაგოგობდნენ და პირში აძლევდნენ ილიას გლეხობას – ეგ, იმათის აზრით, არც დაბეზღება იყო ხალხთან და არც დემაგოგობა... კმარა.

ამ დროს იყო უკვე დაწყებული განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელიც მოჰყვა რუსეთ-იაპონიის ომსა. ამ ომმა, როცა ისე სამარცხვინოდ იძლია დიდი რუსეთი ჰა-ტარა იაპონიისაგან და როცა ისე გამოაშკარავდა რუსეთის სახელმწიფოებრივ წესწყობილების უვარგისობა და დაინარავება, ხალხი უფრო ააღელვა და ზღვასავით ააბობოქრა. ასე აღარ შეიძლება ცხოვრებაო, – გამოაცხადა ხალხმა და გადაჭრით მოითხოვა დიდი რეფორმები. მთავრობა იძულებული იყო დათმობის გზას დასდგომოდა. გამოვიდა მანიფესტი 17 ოკტომბრისა²⁷⁰. ამას მოჰყვა მიტინგები, აღფრთოვანება და მერე, სულ რამდენისამე დღის შემდეგ, დაიწყო რეაქცია, სისხლისღვრა, სროლა ყუმბარებისა...

ილიამ დაანება თავი ბანკს და უნდოდა მოესვენა და დამშვიდებით გაეცარებინა დანარჩენნი დღენი თვისის მღელვარე ცხოვრებისა, ცოტაოდნად მაინც აღედგინა დარღვეული ჯანმრთელობა და დაემშვიდებინა თვისი დაწყლულეული, მაგრამ გაუტეხავი, ქედმოუხრელი სული. მაგრამ ეს ოცნება მოსვენებისა ისევ ოცნებად დარჩა, როგორც ბევრჯელ დარჩენილა ოცნებად წინადაც. ის დრო არ იყო მაშინ, რომ ილიასთანა კაცისათვის მოსვენება მიეცა ვისმე. მართალია, იმავე “მოგზაურმა”^{***} გზა გაუთავაზა საგურამოსაკენ, იქ არის შენი საუნჯე და სამოთხე, ხოლო შენის გლეხებისათვის დღემდე ჯოჯოხეთიაო, მაინც ილია თითქმის სულ ცფილისშია, ესწრება მრავალს სხვადასხვა კრებას, მუშაობს სამოქმედო პროგრამის შე-

* “მოგზაური” 1905 წლისა N 10 აპრილი.

** იქვე, N 18, 15 მაისისა და N 19-22 მაისისა.

*** N 24, 3 ივლისი.

სადგენად, იღებს მონაწილეობას პეტიციების წერაში და ერევა იმ დეპუტაციებში, რომელიც მთავრობასთან შუამდგომლობს – ხან სხვადასხვა მწვავე მოთხოვნების დაკმაყოფილებისათვის, ხან დამსჯელ რაზმთა აქა თუ იქ გაგზავნის ასაცილებლად.

“მოგზაურმა” კი ანდერძიც აუგო ილიას, გამოიგლოვა კიდევ სამოქალაქო გამოგლოვებით და ღალადჰყო: “საუკუნოდ იყოს ხსენება მისიო*”, მაგრამ ილია მაინც არც თითონ აპირობს სამოქალაქო სიკვდილს და არც სხვანი აძლევენ ნებას, დაისამაროს თავი. ნოემბერში მეფის მოადგილე ჰგზავნის ილიას პეტერბურგს, რათა იქ მონაწილეობა მიიღოს სოლსკის კომისიაში, რომელმაც უნდა გამოარკვიოს ის საგანი, თუ როგორ უნდა ექმნას შეფარდებული კავკასიას დებულება არჩევნებისა სახელმწიფო სათათბიროში.

1906 წელს, 28 მარტს, თუმცა ღიღს უარზეა, მაგრამ ილია კვლავ იგზავნება პეტერბურგს, ახლა თავადაზნაურობის დავალებით, რათა მონაწილეობა მიიღოს, როგორც ამომრჩეველმა, სახელმწიფო საბჭოს წევრთა არჩევნებში. 6-8 აპრილს სწარმოებს არჩევნები და სრულიად რუსეთის თავადაზნაურობა ილიასაც ირჩევს სახელმწიფო საბჭოს წევრად, როგორც მთელ საქართველოს თავადაზნაურობის ერთადერთს წარმომადგენელს.

ილია არ უტყდება მოხუცებას, სნეულებას, სცდილობს, ყველგან დაესწროს, ყველას აზრი მოისმინოს. დადის სათათბიროში, საბჭოში, საცა იჭერს ადგილს მემარცხენეთა მცირე ჯგუფში, თვალყურს ადევნებს სინოდის წინასწარ კრებას, ემუსაიფება მიტროპოლიტის ანტონს²⁷¹ საქართველოს ეკკლესიის საქმეთა გამო, ამზადებს ღიღს მოხსენებას სიკვდილით დასჯის გაუქმებისათვის და არ ეთანხმება უმრავლესობას, რომელიც ჰმომხრეობს სიკვდილით დასჯას, ხელს აწერს ოქმს, რომლის ძალითაც მამულები უნდა გადაეცეს გლეხკაცობას, თუ სახელმწიფო საჭიროებად იქმნა ეს დანახული და სხვ.

* იქვე.

დიდი აღელვებული დრო იყო. პირველი სათათბირო დათხოვნილ იქმნა, როგორც ვითომ მუშაობის უნარის არმქონებელი და სანახევროდ რევოლუციონერებისაგან შემდგარი და მედგრად მთხოვნელი სიკვდილით დასჯის გაუქმებისა, საყოველთაო ამნისტიისა პოლიტიკურ დამნაშავეთათვის, მამულების გადაცემისა მხვნელ-მთესველთათვის სამართლიანის დაფასებითა. ზურგგამაგრებულმა რეაქციამ გადაჭრით უარჰყო ყოველივე ესე. სწორედ ამას მოჰყვა დათხოვნა პირველის სათათბიროსი, ვიბორგის მოწოდება, ნულარ მივცემთ მთავრობას ჯარსა და ხარჯსაო და კადეტების²⁷² ნახევარი ციხეში გამოამწყვდიეს. მეორედ მოწოდებული სათათბირო უფრო წინააღმდეგი გამოდგა მთავრობისა; ესეც დათხოვნილ იქმნა და 19 კაცი სოციალ-დემოკრატების დასისა კატორგაში გაიგზავნა, რადგან შეთქმულობის მოწყობა დაჰბრალდათ. რეაქცია უფრო და უფრო გაძლიერდა და საარჩევნო უფლებანიც თითქმის სანახევროდ იქმნა შეკვეცილი.

XVIII

ცეცხლმფრქვევი მთა. – თარეში ნაძირალთა.
– ძალნი ბნელეთისა და ჯოჯოხეთისანი. –
ხელახალი შეფასება. – უფლება და მოვალეობა. –
აღსრულდა. – აფეთქება ეროვნულის გრძნობისა.
– ბრწყინვალე გვირგვინი.

ილიამ ერთი ზატეხული გაატარა საგურამოში მცირე-
ოდენის მოსვენებითა, თუ კი შეიძლება მოსვენება დაერ-
ქვას ცეცხლმფრქვეველ მთაზედ ცხოვრებასა. საზოგა-
დოდ, ქართლში და, რასაკვირველია, საგურამოს მიდა-
მოშიაც ხალხი, გლეხკაცობა კვლავ ჰღელავდა, რეაქცია
მძვინვარებდა და განმათავისუფლებელ მოძრაობას თან
მოჰყვა, საუბედუროდ, ხულიგანობა, ცარცვა-გლეჯა,
თოფ-იარაღით თარეშობა, თავდაცემა და თავდასხმა...

საშინელს დროს მოვესწართ. ყურს აღარავინ უგდებ-
და თითქმის თავისუფლების მოციქულებს, თავგანწირულ
მებრძოლთაც. სამოქალაქო ომი იყო გამოცხადებული
და ძმა ძმაზედ ამხედრდა, მამა შვილზედ, ნათესავი ნათე-
სავზედ. აღარც მაღალი და დიდებული აზრები ერთობი-
სა, ძმობისა, თავისუფლებისა, აღარც დანდობა ამავისა,
ჭირნახულისა, სახლკარიანობისა. იწოდა და იბუგებოდა
ყოველივე, დიდის შრომითა და ტანჯვით მოწეული, გა-
კეთებული; იქცეოდა და ინგროდა მამა-პაპით აშენებუ-
ლი. ხელახლად უნდა შეფასებულიყო ვითომ ყოველივე
ღირებულება და ადამიანის სიცოცხლეც ამ შეფასების
საგნად შეიქმნა. ფასი დაედო სულ მცირე, სულ უმნიშ-
ვნელო, ჭიან პანტის საღირალი. ლაგამს თავი წაართ-
ვა ყოველმა ნაძირალმა, ძირს დაღეფილი ჭუჭყი ზემოდ
მოექცა და დაიწყო თარეშობა. ხან სადა ჰკრავდნენ კაცს
თოფსა და “გაავორებდნენ”, ხან სადა. ძალნი ქვესკნე-
ლისა და ზესკნელისა, ძალნი ჯოჯოხეთ-ბნელეთისანი
თითქო ერთად შეერთდნენ, რათა ქვეყანა უდაბნოდ გა-

დაექციათ და ხალხი ეულიგ-ესრისათ. ისე თქრიალებდა სისხლი ადამიანისა, თითქო წყალიაო. აღარ იყო განკითხვა, სამართალი...

ამისთანა გარემოებაში რკინის კაციც კი ვერ მოისვენებდა, არამცთუ ჯანგაგეხილს ილიას მოესვენა.

აგვისტოს მიწურულება. ილია და ოლღა ცფილისში არიან ჩამოსულნი და დღე-დღეზედ აპირობენ საგურამოში დაბრუნებას. ოლღას დარდი აქვს გულს შემოწოლილი, თითქო წინდაწინა ჰგრძობს რაღაც უბედურებას და ეხვეწება ილიას, ნუ წავალთ საგურამოსაო.

წინა საღამოს ილია მარშალთან არის, ალ. ორბელიანთან²⁷³. იქ მყოფი ახალგაზდანიც ურჩევენ ილიას, ნუ წაბძანდებით სოფლად, ჯერ კიდევ დამშვიდებული დრო არ არისო. ილიას არ ეტყობა, რომ წინადგრძობა რამ ჰქონოდა რაიმე მოსალოდნელის ხიფათისა: ისეთი კაცი არ იყო, ასეთს ფიქრს შეჰშინებოდა. თითქმის არასდროს არ დაუბრკოლებია ილია ამისთანა შემთხვევაში არავითარს მოსალოდნელს ხიფათს, არც უამინდობას, არც მდიდებულს არაგვს. უმთავრესი – მოვალეობა იყო. თავისი მოვალეობა და ვალდებულება ყველამ უნდა შეასრულოს, რათაც უნდა დაუჯდესო. უამისოდ შეუძლებელია კაცთა ცხოვრება. უფლება და მოვალეობა და მათი მტკიცედ აღსრულება – აი, ილიას აზრით, რეგულიაციური კაცთა ცხოვრების ურთიერთობისა. ხშირად იცოდა, ჩემი უფლება თავდება იქ, საცა იწყება ჩემი მოვალეობაო. არ არსებობს უფლება უმოვალეობოდ და მოვალეობა უუფლებოდ. უფლებბრის წესწყობილებაში ყველამ უნდა აასრულოს თავისი მოვალეობა და დაიცვას თავისი უფლება. უამისოდ, “პაჭიჭს წვერი მოერღვევა” და ყოველივე ხუხულასავით დაიშლება, დაირღვევაო.

ეს იყო ილიას ღრმა რწმენა და ეს რწმენა იყო მიზეზი, რომ მუდამ გულმტკიცედ და თავგამოდებით, უშიშრად ასრულებდა თავის მოვალეობას და იცავდა თავის უფლებას, როგორც ზნეობრის, ისე ქონებრის და კიდევ შეიქმნა მსხვერპლი ამ მოვალეობის აღსრულებისა.

აღსრულდა! აღსრულდა უღვთო საქმე და შეიღება დიდებულის მამულისშვილის სისხლით წიწამურის მიდამო. ავაზაკნი ჩაუსათრდნენ ილიას საგურამოს გზაზედ წვრიმალეებში, დაახალეს რევოლვერი გულში და შუბლში დასთხლიშეს თოფის კონდახი. იქვე მოჰკლეს მისი ერთგული მსახური იაკობ და შარავგზაზედ დააგდეს ნაცემ-ნაბეგვი კნინა ოლღა. გადარჩა ცოცხალი მხოლოდ მეეტლე.

მკვლელნი ზოგნი საგურამოელნი აღმოჩნდნენ, ზოგნი ახლომახლო სოფლელნი. კნინა ოლღამ იშუამდგომლა, სიკვდილით არ დაესაჯნათ და ეპატივებინათ მათთვის სიცოცხლე, თანახმად ილიას დიდებულის ლექსისა, რომელსაც “ლოცვა” ეწოდება²⁷⁴⁻²⁷⁵, მაგრამ ისინი მაინც დასჯილ იქმნენ სიკვდილითა.

სახელგანთქმულის მგოსნისა და დიდებულის მოჭირნახულე მოხუცის ასეთმა სიკვდილმა თავზარი დასცა ქვეყანას და დიდი და პატარა ფეხზედ დააყენა. მისმა ასეთმა უღმერთო გამეტებამ თვით მისნი იდევით მოწინააღმდეგენიც კი შეამფოთა და შეაძრწუნა. ეგ სამარცხვინო საქმე, ეგ გაწირვა სახელოვანის კაცისა ჩვენისავე ხელით და ისიც მუხანათობით, ღალატით, საუკუნოდ გაგვაპირშავებს, შვილისშვილამდე გაგვყვება და საფლავშიაც კი არ მოგვასვენებსო.

თუ ასე შეშფოთდნენ და შეძრწუნდნენ მოწინააღმდეგენი, ადვილად წარმოსადგენია, რა ცეცხლი და ჯოჯოხეთი უნდა ეგრძნოთ იმათ, ვისაც ღრმა სიყვარული და პატივისცემა ჰქონდათ ილიასი, ვისაც თავი მოსწონდა ამ დიდბუნებოვანის კაცითა და ვისთვისაც ილია ჭავჭავაძე იყო უმაღლესი განხორციელება ქართველთა ჭკუა-გონებისა, სამშობლოს იდეისა!

და, აი, იფეთქა კიდევ ძლიერმა გრძნობამ მამულიშვილობისამ და ილიამ სამუდამოდ დასთრგუნა სიკვდილითა სიკვდილი ეროვნულის შეგნებისა, ეროვნულის აღმაცებისა.

ასე ტანჯვით დასრულდა ცხოვრება და მოღვაწეობა იმ კაცისა, რომელმაც ნახევარ საუკუნე იღვანა ღვანლი

გრიგოლ ყიფშიძე

კეთილი დიდის მხნეობით, დიდის ჭკუით, მხურვალე გრძნობით...

არ ვაკმარეთ სიცოცხლეში დათმენილი ტანჯვა და წამება და, როგორც ჯალათებმა, ისე მოუღეთ ბოლო, ისე გაუმწარეთ სული უკანასკნელს უამსაც.

მაგრამ მით უფრო მეტის ბრწყინვალეობით იბრწყინებს მისი წამებული სული, მისი მოწამებრივი გვირგვინი!..

გრ. ყიფშიძე

22 თებერვალი 1913 წელს.

დანართები

[გამომცემლის წინათქმა]¹

ეს წიგნი – ილია ჭავჭავაძის ნაწერების სრული კრებული სირველი ტომი – არის ოცნება, საქმედ ქცეული, დიდი ხნის ნათქვამი-ნათქვამი. ილიას ნაწერებში აღბეჭდილია ქართველის სახე, გამოთქმულია საზოგადოების აზრი და ფიქრი, ჩაქსოვილია ერის მწუხარება და სიხარული. თავისი კურთხეული კალმით და მოწამებრივი სიკვდილით შარავანდელით მოსილმა მგოსანმა ჩვენმა ახსნა ჩვენი აზროვნება და მოაშორა მას შემბოჭველი ბორკილები; მანვე გვიჩვენა ერთადერთი გზა ხსნისა – ეროვნული კულტურის განვითარება, შეგვაცყვარა ჩვენი ტკბილი სამშობლო, დაგვისახა საკაცობრიო იდეალი და მიგვიჩვენა მის სამსახურისათვის. მეტია ამიტომ განმეორება იმ აზრისა, თუ რა დიდი საზოგადოებრივი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს იმგვარ მწერლის ნაწარმოებათა² კრებულის გამოცემას, როგორც არის ილია ჭავჭავაძე.

ეს მაგიანე ჩვენი ცხოვრების ჭირისა და ლხინისა საერთო დახმარებით დღეს მოვრთეთ, მოვკაზმეთ და ისე მივუძღვევით მკითხველს.

რაკი ეს აღსრულდა და მოვალეობის ტვირთი ცოცხალი იყოს შემომსუბუქდა, არ შემოძლიან გულწრფელის მადლობით არ გავისხენო ყველა ისინი, ვინც სარედაქციო კომისიაში მონაწილეობით, რაიმე დახმარებით თუ თანაგრძნობის გამოთქმით ხელი შეუწყო ამ საქმის დაგვირგვინებას.

დიდია ღვაწლი სარედაქციო კომისიისა, რომლის წევრები კ. აბაშიძე³, იოს. გედევანიშვილი⁴, ივ. გომართელი⁵, ივ. ზურაბიშვილი⁶, გ. ლასხიშვილი⁷, იაკ. ფანცხავა⁸, ნ. ჩიკოვიძე⁹ და ივ. ჯავახიშვილი¹⁰ არ ზოგავდნენ არც დროს,

არც შრომას, არც ენერგიას ამ გამოცემის კეთილად წარმართვისათვის. კომისიის ყველა წევრი, გარდა მონაწილეობისა საერთო შრომაში, კისრულობდა საჭიროებისდაგვარად განსაკუთრებულ რასმე დავალებას და ეწეოდა საქმეს გარჯით, კალმით თუ სპეციალური ცოდნით.

წიგნის ბოლოს მოქცეულ შენიშვნების საშუალებით მკითხველი ადვილად გაითვალისწინებს, თუ რით ხელმძღვანელობდა კომისია მასალების დანაწილება-დალაგებასა და მგოსნის მართლწერის დაცვაში.

ყველა საკითხი სალიტერატურო თუ ტექნიკური, რომელიც კი გამოცემას ეხებოდა, ამ კომისიის მონაწილეობით, რჩევა-დარიგებით და ხელმძღვანელობით სწყდებოდა. ამ პირობებში უღრმეს მადლობას ვუძღვნი.

დიდი სამსახური გაუწია რჩევით და დარიგებით ამ გამოცემას ჩვენმა ცნობილმა პუბლიცისტმა, აწ განსვენებულმა, არჩილ ჯორჯაძემ¹¹. მანვე იკისრა კომისიის დავალებით ილიას სრული ბიოგრაფიის შედგენა, მაგრამ ულმობელმა სიკვდილმა არ დააცალა დაემშვენებინა თავისი ნიჭიერი კალმის ნაწარმოებით ეს პირველი ტომი.

გამომცემლობამ ყოველნაირი საშუალება მიიღო, შეეგროვებინა ყველა მასალა, რომელიც ეხება დიდებულ მგოსნის, მოაზრის და ქართველ ერის მოჭირნახულის ილიას ცხოვრებას და ღვაწლს. ამრიგად შეგროვილი საინტერესო და დიდძალი მასალა დაედო საფუძვლად ილიას ბიოგრაფიასა, შედგენილს გრ. ყიფშიძის მიერ. ეს არ არის ილიას სრული, სამეცნიერო ბიოგრაფია – ასეთი დაიწერება შემდეგში, როცა შესწავლილი იქნება ყველა მისი ნაწარმოები, ყველა ის მასალა, რომელიც მის ცხოვრებას შეეხება; ეს კი მხოლოდ პირველი ცდა არის დიდებულ მოღვაწის ცხოვრების აღწერისა.

ამ გამოცემაში მოთავსებული სურათები დახატულია მხატვარ ჰენრიკ ჰრინგესკის¹² მიერ.

განსაკუთრებულ მადლობას ვწირავ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას, რომელმაც ილიას ნაწერების დაბეჭდვის¹³ ნებართვით, მასალის და მეტადრე პოეტის ხელთნაწერების გადმოცემით

დიდად შეუწყო ხელი, რათა ეს გამოცემა შინაარსის მხრით გამოსულიყო სრული და უნაკლული.

ამ წიგნის გავრცელებას მკითხველთა შორის შესამჩნევი სამსახური გაუწია, აგრედვე¹⁴, ჩვენი აგენტების ენერგიულმა და უანგარო შრომამ.

საერთოთ ქართველ საზოგადოების ერთსულოვან თანაგრძნობასა და დახმარებას უნდა მიეწეროს ის არაჩვეულებრივი მოვლენა, რომ ამისთანა ძვირფასს წიგნს დღეს ვაწვდით ყველას, წოდებისა და შეძლების განურჩევლად. წიგნის დამკვეთელთა შორის არიან: თავადი და აზნაური, მუშა და გლეხი, ვაჭარი და მოხელე, მღვდელი და ბერი.

ამ შეერთებულ შრომის და თანაგრძნობის წყალობით დღეს გვაქვს წიგნი – ერთგვარი ცდა სალიტერატურო-სამხატვრო გამოცემისა, რომელიც ნაბიჯის წინ წადგმად მინდა დავსახო ქართულ ბეჭდვითი¹⁵ და გამომცემლობის საქმეში.

დღე, თვით საზოგადოებამ დაათასოს ამ ნაბიჯის ღირსება-ნაკლულევენება, ჩვენ კი კმაყოფილნი ვართ უკვე იმით, რომ შევავროვეთ და საშვილიშვილოდ შევინახეთ დაუფასებელი განძი ილია ჭავჭავაძის სიცყვაკაზმულ ნაწარმოებისა.

მიხეილ გედევანიშვილი

ტფილისი, 10 მაისი, 1913 წ.

ილია ჭავჭავაძის ხსენებას*¹

ვინ გაჰბედა და ცილი დასწამა დიდს ქართველს, თვისის სამშობლო ქვეყნის სულიერ განახლებისათვის დიდს მებრძოლს? ვინ სცდილობდა მის დამცირებას, მის შებლაღვას ხალხის წინაშე? ვის უნდოდა სამარცხვინო ბოძმედ გაეკრა თავის ქვეყნის დიდებული შვილი, თვისთა თანამემამულეთა დიდი გულთამხილავი და მესაიდუმლე, “დაუგვირგვინებელი მეფე” საქართველოსი? ვისმა ბოროტმა მარჯვენამ მოაწერა ხელი მის სასიკვდილო განაჩენს, ვინ მოჰკლა “ჩვენი ილია”, სად გაჩნდნენ “ჯალათნი თავისუფლებისა, გენიოსობისა და ენამზიანობისა”?

დიდად სასურველია ყოველისავე ამის გაგება და გამოცნობა; სასურველია იმიტომ, რომ ილიას საზარელმა მოკვლამ ყველას დიდად ატკინა გული, ყველა შეაშფოთა, ყველა აღძრა მკვლელთა მიმართ მძულვარებითა და შურისძიებით.

მაგრამ ყოველ ამის გაგება, ჩხრეკა და ძიება ჩვენი საქმე არ არის. მაგას გამოარკვევენ აუცილებლად, თუ ახლა არა, ამ დღეებშივე არა, შემდეგ, მაინც ახლო მომავალში. მაგას გამოარკვევს და განიკითხავს აღშფოთებულის საზოგადოების სვინიდისი, განიკითხავს ისტორია და იგი წარმოსთქვამს თავის მტკიცესა და მიუფერებელს მსჯავრს.

მე კი ჩემს ზნეობრივ მოვალეობად მიმაჩნია რამდენიმე გულთბილი სიტყვა უძღვნა ავისა და შავის, ბოროტის კაცებისაგან ისეთის საზარელის სიკვდილით მოკლულის კაცის ხსენებას, იმ კაცის ხსენებას, რომელთანაც ბედმა ინება და დამაკავშირა მე, მისი პატარა თანამემამულე, დიდის დაახლოვებითა და სულიერის კავშირითა მთელ ოცდა-

* დაიბეჭდა რუსულს გაზეთში ილიას დასაფლავების წინაღვეს და ახლა იბეჭდება ქართულად მცირეოდენის ცვლილებით.

ათის წლის განმავლობაში, როგორც თანამშრომელი და თანაშემწე “ივერიის” ბეჭდვასა და გამოცემაში, ამ გაზეთის თითქმის დაარსებიდან დაწყებული.

შავბნელი დრო დაგვიდგა. მან წაართვა რუსეთს გერცენშტეინი² და იოლლოსი³. მან მოსთხოვა ასეთი დიდი მსხვერპლი პატარა, საჩყალ საქართველოსაც, ესოდენ ღარიბს კაცურის კაცებითა, ნიჭით შემკულ ადამიანებითა.

შავბნელმა ძალამ ქედი აღიმალლა ამ უუშურსა და საშინელს დროს, ასობითა და ათასობით შეიწირა სიცოცხლე ადამიანთა განუსჯელად, განუკითხველად და იმოდენადაც გაკადნიერდა, რომ მოჰკლა ვერაგობით კაცი დიდბუნებოვანი, მოხუცი სამოცდაათის წლისა, მხცოვანი პოეტი, ფილოსოფოსი და პუბლიცისტი, რომელიც ორმოცდაათის წლის განმავლობაში დაუღალავად ემსახურებოდა თვის ქვეყნის მალალს ინტერესებს, ოდესმე დამოუკიდებელ, კულტურით მოსილ, დიდებულ და ძლიერ ქართველი ერის კვლავ აღორძინებისა და სულიერ გადახალისების დიდსა და ძნელ საქმეს; ემსახურებოდა იმ ერის საქმეს, რომელიც უყვარდა თვისის მალალის, დაყურსებულიის, ღრმა სულის ყოველის ძალითა და ყოველის ღონითა.

გაბედვით შეიძლება ვსთქვათ, რომ ასე ადვილად გამეცებული პოეტი ისეთი რჩეული, ისეთი თვალსაჩინო და სულით ბუმბერაზი კაცი იყო, რომ მისი ცოლი და სწორი სხვა არავინ იყოს ჩვენში არც ნიჭითა და ჭკუით, არც ღვაწლითა და დამსახურებით, არც სახელოვანებითა და ენამზიანობით. და ვინ იცის, გამორჩნდება სხვა ვინმე მის ბაღლად, მალე თუ არა, შემდეგ მაინც, რომ ილიაობა გაგვიჩიოს, უიმისობამ არ დაგვჩაგროს, სასიქადულოდ და თავსმოსაწონებლად გვყავდეს მგერთანაცა და მოკეთესთანაც!

იმის სიცყვას, იმის ნაწერს, იმის საჯაროდ ნალაპარაკვეს ყურს უგდებდა სმენად გადაქცეული მთელი შეგნებული ქართველობა, მთელი პაციოსანი, აზროვნების ნიჭით შემკული ნაწილი საქართველოსი. უკეთესნი კაცნი რუსთა, სომეხთა და მუსულმანთა, ვინც კი იცნობდა, ქებითა და დიდებით იხსენიებდნენ, დიდის ხალისით და სურვილით ისმენდნენ მის საუბარს კრებასა და ბჭობაზედ, რადგან

ამჩნევდნენ, კაცი ღრმად ჩახედულია საქმეში, იცის მისი ძალა, ეყურება ქვეყნის ჭირ-ვარამი, მისი სულისკვეთებაო. ასე გასინჯეთ, ისეთნი კაცნიც კი, რომელნიც მოხელეობაში იყვნენ დაბერებულნი და ჭკუის კოლოფად მიაჩნდათ თავი ქვეყნის მოვლასა და პატრონობაში, ასეთნი კაცნიც კი და მათზედ უფრო მაღალხარისხოვანნიც, ესრედწოდებულის მაღალის სფერისანი, საჭიროდ სთვლიდნენ, ასე თუ ისე ანგარიში გაეწიათ მისის აზრისა და შეხედულებისათვის. შუბლზედვე ატყობდნენ, რომ ოცნებისა და ფანტაზიის კაცი არ იყო, ბურბუშელასავით არაფერს გაეცაცვინებოდა. შუბი ხალთაში არ დაიმალება, ანუ როგორც თვითონ იცოდა ხშირად, ქრისტე ღმერთი ჭკუით იცნესო, იმასაც ამჩნევდნენ, რომ კაცი ჭკვიანია, დიდისა და ღრმა ფიქრით მოსილი, დინჯი, მსოდნე, ნამდვილი სახელმწიფო “დარბაზის” საკადრისი. აკი ერთხმად დაასახელეს კიდევ სახელმწიფოს საბჭოს წევრად. და განა ცოცანი არიან დღეს ჩვენში იმისი მოწმენი, რომ ილია ერთი სიტყვის ჩართვით, ერთის რაიმე მაგალითის მოცანით, ან მოსწრებულის, მარილიანისა და მახვილის ნართაულით შუქს ჰვენდა და არკვევდა ფრიად ბნელს საგანს საზოგადოებრივ ურთიერთობისას და მით გაჭირვებიდან გამოჰყავდა ჭირის ოფლში ჩავარდნილი მთელი კრებული, რიცხვმრავალი საზოგადოება, გულამღვრეული, ალექილი, გაალმასებული რაიმე მწვავე საზოგადო საგნის შესახების კამათით; გაჭირვებიდან გამოჰყავდა იმ დროს, როცა ყველა ჰგონობდა, რომ აგერ ჰაერი შეიკუმშა, ელექტრონით გაიჟლინთა და საცაა ასტყდება ჭექა-ქუხილიო და, ვაითუ, ძმამ ძმა აღარ დაინდოს, ყველა ერთმანერთს დაერიოს დასახანჯლავად და დაიღვაროს კაცის ძვირფასი, წმინდა სისხლიო.

და აი, ასეთი ფასდაუდებელი ადამიანი, რომელმაც არა ერთხელა და ორჯელ შეაჩერა ამოწვდილი მახვილი, გადაარჩინა სისხლის დაღვრასა და სიკვდილს ათნი და ასნი, დიად, ასეთიც კი არ დაინდო კაცთა ბოროტებამა, მათმა გონების სიჩლუნგემა და სიბრმავემ!

განსვენებული ილია რჩეული კაცი იყო, ნიჭით უხვად დაჯილდოვებული, ბუნებით ძალუმი და რთული სული-

თა. მის ბუნებაში ადვილად თავსდებოდა ნამდვილი დემოკრატობა, ღრმა სიყვარული გლეხკაცობისა და არისტოკრატობა ჭკუისა, სიყვარული წარსულისა, მამა-პაპათა ანდერძისა, სამშობლო ქვეყნის ისტორიისა.

ცხოვრება და მოღვაწეობა ჭავჭავაძისა ამ ნახევარ საუკუნის ისტორიაა საქართველოსი. მეცად ერჩეოდა ყოველ სამოღვაწეო საქმეში, საცა კი ბედი არგუნებდა მუშაობას. და არც დარჩა ისეთი დიდი დარგი საზოგადო მოღვაწეობისა, სადაც მის შრომას დიდი ნაყოფი არ გამოეღო, დიდი და ღრმა კვალი არ დაეჩნია. არცერთი შესამჩნევი საზოგადო მოვლენა ისე არ ჩაივლიდა, რომ ილიას არ მიეღო ასეთი თუ ისეთი მონაწილეობა. როცა კი საქართველოს ცხოვრებაში დიდი რამ წუთი დამდგარა, უთუოდ ის შიგ შუაგულში მდგარა და უტვირთნია როლი წინამძღოლისა, თითქო პაპია რომისა, თითქო მამათმთავარია დაობლებულის საქართველოსიო, ისე შესცქეროდა განათლებული ნაწილი ერისა და ჩვენის ქვეყნის ყოველ კუთხიდან მასთან იკრიფებოდა ყველა, რომ ან რჩევა ეკითხა, ან შემწეობა და დახმარება ეთხოვა, ზნეობრივი გამხნევება და ლოცვა-კურთხევა მიეღო ამა თუ იმ საზოგადო საქმის დაწყებისათვის.

კაცი ნახევარ საუკუნეს ედგა სათავეში პროგრესიულს მოძრაობას, როგორც საზოგადო მოღვაწე, სათავეში უდგა ლიტერატურას, როგორც პოეტი და პუბლიცისტი და ყოველთვის გაბედვით, მხნედ იცავდა კაცობრიობის საუკეთესო იდეალებს, სთესდა თესლსა სიკეთისა და კაცთმოყვარებისას. გაჭირების ცალკვესიო, რომ იცყვიან, სწორედ ის იყო, გაჭირების დროს ქვეყნის გულშემატკივარნი იმასთან მოიყრიდნენ თავს და შეჰლაღადებდნენ, გვიშველე, ილია, დაბალი ღობე გვნახეს, ქვეყნის დაღუპვა უნდათ, ზედ შეგვდგნენ, უნდათ გაგვთელონ, გაგვათახსირონო. და ილიაც გამოვიდოდა სათაღაუნოდ, გამოვიდოდა, როგორც ლომი, დინჯად, აუჩქარებლად, ღრმად მოფიქრებულ საბრძოლველ გეგმით, საბუმბერაზოდ შეიარაღებული ფერხით თხემამდე. გამოვიდოდა და იცავდა თავის ძვირფას ქვეყნის, თავის საყვარელ პატარა სამშობლოს

ძნელად გასამეცს უმაღლეს ინტერესებს. ბევრს უნდა ახსოვდეს იმის ამხედრება “მოსკოვის უწყებათა” საწინააღმდეგოდ კატკოვის დროს, როცა ამ გაზეთმა მასხრად აიგდო, “სამშობლოს” წარმოდგენის გამო, საქართველოს დროშები, რომელიც მხოლოდ მაშინდელ გოდფრუას ცირკში საბუჯაფოროდ გამოსაყენებლად მიიჩნია ჩვენმა მოძულე გაზეთმა⁴. ბევრს ახლაც არ ექმნება დავიწყებული იმის მგზნებარე, ცეცხლმოკიდებული წერილები დედაენისა და ეროვნულ სკოლათა დასაცველად, მიმართული მაშინდელ მზრუნველ კ. პ. იანკოვსკის წინააღმდეგ⁵. აგრედვე, მისგან შემუშავებული, გამანადგურებელი სარკაზმითა და ღრმა მამულისმვილობის გრძნობით აღსაყვე წერილი ბათუმის ინგლისელ კონსულ კუტულის წინააღმდეგ სათაურით “კუტული ქართველთყლაპიათ”⁶.

ილიას ერთი პირველი დიდი წერილი, რომელიც ძველებურ ქართულ ჟურნალ “ცისკარში” დაიბეჭდა, წერილი კი არ იყო, ნამდვილი ყუმბარა იყო და იმისმა ძალა-აფეთქებამ თავზარი დასცა მთელ მაშინდელ ლიტერატორთა კრებულს, სულ შეარყია დაგუბებული, ხავსმოკიდებული მაშინდელი სალიტერატურო ჭაობი⁷. ახლა ჩაუკვირდით მუშტრის თვალთ მის “მგზავრის წერილებს”, რომელიც დაახლოვებით იმავე დროს არის შეთხზული, რა ენამზიანობით, რა მალაღის და აფერადებულის სურათიანობით არკვევს და ჰხატავს საზოგადო მოღვაწეობის პროგრამას, თავის პოლიტიკურს სიმბოლოს სარწმუნოებისას, რარიგად გულთამხილაობს, მესაიდუმლოობს და თვალწინ გვიყენებს თავის სულის ვითარებას, თავის სულისკვეთებას. აღარას ვიცივი პირველ იმის მოთხრობებისას, საცა დიდის ენამეცყველობით დაჰვმო და ჩაჰქოლა ყოვლად საზიზღარი არსება ბატონყმობისა, თვალწინ დაგვიყენა საზარელი სურათი იმისა, თუ რაოდენ ჰრყვნის და ათახსირებს ბატონყმობა როგორც ყმას, ისე ბატონს, რაოდენ სათაკილოა და შემაზრზენი, როცა ადამიანი უფლოობს ადამიანსა.

თითოეული ასეთი ნაწარმოები ილიასი, ასეთი მისი სალიტერატურო დებიუტი და გამოსვლა საასპარეზოდ დიდს

ამბავს ასცეხდა ხოლმე მწერლობასა და საზოგადოებაში, ჰმალაუდა აღტაცებას მკითხველთა შორის და ეს აღტაცება იქამდე მიდიოდა, რომ თაყვანისცემას იწვევდა ნიჭიერ ავტორისას, ჰყუნდა მის სახელს ნათელსა და ბრწყინვალეებს.

თაობას თაობა მოსდევდა და ნორჩი ახალგაზრდობა ეწათუებოდა ასეთს ანკარა სალიტერატურო წყაროს, იზრდებოდა და წარემართებოდა ასეთის შემრგო საზრდოთი. საქმე იქამდე მივიდა, რომ არ იყო მთელ საქართველოს სივრცეზედ ისეთი წერა-კითხვის მცოდნე ოჯახი, რომელიც კი ცოტად თუ ბევრად შეგნებულის ცხოვრებით სცხოვრობდა, რომ სახელი სინათლისა და ადამიანობისათვის ყოვლადქებულ მებრძოლისა თავმოსაწონებელი არა ყოფილიყოს, მისი სიყვარული და თაყვანება ღრმად არა ჰქონოდეს გულში ჩანერგილი.

ამ სტრიქონების დამწერიც, რასაკვირველია, გაიტაცა ასეთმა ტალღამ. გატაცება ჩემი პოეტის ნაწერებით ყმაწვილობათვე იმდენად ძლიერი იყო, რომ მენატრებოდა მისი ნახვა, მასთან ახლო ყოფნა.

მალე უკვე მის ახლო ვიყავ და მესმოდა მისი მუსაიფი, მისი საუბარი. ჩემს ნეტარებას სამზღვარი არა ჰქონდა. იგი ათასში ერთხელ გაიხსენებდა ხოლმე ოდნავ, გაკვრით, თავის ნაწერებს. ამ დროს ვსცქევდტი ყურებს და მთლად სმენად გადავიქცეოდი ხოლმე. წითელი ქარი გამიჩნდა და სახლიდან კარში ველარ გამოვდიოდი, მაშინ დავწერე “დიმიტრი თავდადებული”. “კანდევილი” ხომ, ასე ვსთქვათ, ჩემ თვალწინ დაიბადა. მაშინაც ილია სუბუქი ავადმყოფი იყო და სამსახურში არ დადიოდა. ჟურნალის “ივერიის” საქმეზედ შევიარეთ რამდენმამე თანამშრომელმა. ის იყო, პირველი თავი გაეთავებინა და წაგვიკითხა. სიამოვნების მღელვარებამ თავბრუ დამასხა და კარგად ვერ გავითვალისწინე დიდებული სურათი მყინვარისა და “მუნ” გამოკვეთილის მონასტრისა.

სადაც დიდებულს მთასა მყინვარსა
ორბნი, არწივნი ვერ შეხებინან...⁸

კითხულობდა აღფრთოვანებული პოეტი და, როცა გაათავა პირველი თავი, გვიამბო მთელი შინაარსი დასაწერის პოემისა. აი, ერს რაგვარად სწამს სიწმინდეო. მარტოდენ ცოდვილმა ფიქრმა, რომელიც გულში გაიტარა წმინდა ბერმა, დაუკარგა, ჩვენის ხალხის რწმენით, სიწმინდე და მზის სხივმა, მისმა შუქმა აღარ შეიმაგრა მისი ლოცვანიო.

ამ პოემის დაწერა, ჩემის აზრით, შედეგია, სხვათა შორის, იმ ღრმა შთაბეჭდილებისა, რომელიც იქონია ილიაზზედ ებერსის შესანიშნავმა ისტორიულმა რომანმა, რომელიც მან სთარგმნა ორიოდე წლის წინად სათაურით, “რამეთუ კაცი ვარ”, ისე როგორც “დიმიტრი თავდადებულის” შექმნა აიხსნება მით, რომ ილია ერთხანად დიდად გაიტაცა ჩვენმა ისტორიულ ქრონიკის “ქართლის ცხოვრების”⁹ კითხვამ.

ფრიალ საინტერესო და საგულისხმო დრო იყო ილიას ცხოვრებაში დრო ყოველდღიურ გაზეთის “ივერიის” რედაქტორობისა. აქ იჩინა თავი სწორედ მისმა მხნეობამ, სალიტერატურო შრომის დიდმა უნარმა, დიდმა შემძლებლობამ და მომზადებამ. სწორედ საოცარი იყო ამ დროს მისი მოღვაწეობა. დაღალვა აღარ ემჩნეოდა და მომზადება საყოველღეო გაზეთის ხელმძღვანელობისათვის ხომ მეტად დიდი გამოიჩინა. პირველ ორ-სამ წელიწადს მოსვენება აღარ მისცა თავს, ისე გაიტაცა ცოცხალმა საგაზეთო მუშაობამ. პირველ წელს ხომ თითქმის ნომერი არ გამოსულა ისე გაზეთისა, რომ მისი მეთაური წერილი არ ყოფილიყოს დაბეჭდილი. და მერე როგორი მეთაურები! ზოგიერთი მაინც პირდაპირ ქრისტომატიამია დასაბეჭდი, ისე იყო შემუშავებული გარეგნობით და სავსე აზრით, შინაარსით. ამ წერასაც არ სჯერდებოდა და სამურეხო, სარედაქციო საქმესაც ბევრს დროს ანდომებდა: საგაზეთო მასალის გადაკითხვას, წერილებისა და კორესპონდენციების გასწორებას ენისა და შინაარსის მხრივ. დიდს ყურადღებას აქცევდა უფრო ენის სიწმინდეს, კანონიერებას, ქართულის შესაბამად სიტყვების დაწყობას და დასურათებით აზრის გამოთქმას გლეხკაცურს კილოზედ. თვით ღრმა მცოდნე

იყო ქართულისა და ყოვლის ღონისძიებით სცდილობდა, რომ გაზეთში ყოველივე წმინდა ქართულით ყოფილიყო დაწერილი. ამ საქმეში თვით იკისრა უფროსობა და ჩავიყოლია უნცროსები. მთელი რედაქცია იღებდა მონაწილეობას წერილების სწორებაში იმის მეთაურობითა და ხელმძღვანელობით. ეს იყო ღამღამობით. ამ დროს რომ გარეშეს ვისმე შემოეხედნა რედაქციაში, ეგონებოდა, აქ რედაქცია კი არა, სენაკი და რაღაც მღვდელმოქმედება სწარმოებსო. უსხედით გარშემო მაგიდას თანამშრომელნი და ვასწორებდით ჩვენისა და სხვის წერილების ენას. ღამე ვატყდებოდა, მამლები ყვივლს დაიწყებდნენ და თავს დაგვათენდებოდა ამ მუშაობაში; ისე დავიქანცებოდით, რომ სავატომა აღარ გვექონდა; ილიას კი, არ მახსოვს, ან დაღლილობა შემჩნეოდეს, ან ძილი მოჰკიდებოდეს, ისეთს ხალისსა და ჯავარზედ იყო უკვე ორმოცდაათს წელს გადაცილებული კაცი. ხშირად გამხსენებია ამ დროს ნაპოლეონ ბონაპარტე, რომელიც სახელმწიფო საქმეთა ბჭობის დროს ჩავიდოდა ღრმა ფიქრებში და მინისტრებს, დაქანცულებს და დაღლილებს, ზედ მაგიდაზედ ჩაეძინებოდათ, ფიქრებგამორკვეული ნაპოლეონი აღვიძებდა მინისტრებს, გაიღვიძეთ, განვაგრძოთ ბჭობა, ტყვილად არ გვაძლევს საფრანგეთი ჯამაგირსაო.

გაიარა დრომა და ხანმა, ილიაც, ცოცა არ იყოს, გაუგულგრილდა გაზეთს. ხშირად იტყოდა ხოლმე, ქართულ გაზეთის ბეჭდვა ბევრად უფრო ძნელია, ვიდრე რუსულისაო. იქ მაკრატელი აკეთებს საქმეს, ამოსტრი მზამზარეულს და ააწყობინებ; აქ კი თითქმის ყოველივე სათარგმნელია: რუსეთის ამბები, ნარკვევი, დეპეშა, უცხოეთის ამბები, მთავრობის განკარგულებანი და, ასე ვასინჯე, განცხადებანიც კიო.

საზოგადოდ, განსვენებული გაუტეხავი კაცი იყო და ჯაფაში ხომ მეტისმეტი დაუღალავი. ხშირად დასთენებია წერაში და მეორე დღეს მისულ თანამშრომელს გაუხსენებია, ბატონო, შუადღეა, რაღა დროს ღამთაზედ მუშაობააო. არაიშვიათად გაუთენებია ილიას სულ ჰატარა მეთაურის დაწერაზედ, ისეთ მეთაურის დაწერაზედ, რომელიც რაიმე

მწვავე საზოგადო საგნის შესახები და ამიგომაც მეტად პასუხსაგებელი ყოფილა. უკვე დაწერილს, თუ არ მოეწონებოდა რაიმე მიზეზით, ჰხევდა შეუწყალობლივ და იწყებდა ხელახლად წერს, და ასე განაგრძობდა, ვიდრე შინაარსითაც, კილოთიც, ელფერთა და იერთაც სრულიად არ დაკმაყოფილდებოდა. ეს დრო მისის დაკმაყოფილების კი მაშინ დადგებოდა, როცა მზე უკვე ამოსულიყო.

რაოდენად ფრთხილად ეკიდებოდა თავის მოვალეობას მწერლისა და ბელეტრისტისას, იქიდან სჩანს, სხვათა შორის, რომ იმოდენა მოთხრობა “ოთარაანთ ქვრივი” სამჯერ თუ ოთხჯერ გადასწერა საკუთარის ხელით და ყოველ გადათეთრების დროს ასწორებდა თითოეულ ფრაზას, თითოეულ გამოთქმას, სწონავდა და ჰშომავდა თითოეულ სიტყვის ძალასა და მნიშვნელობას. რასაც დასწერდა, უეჭველად აწყობილს მოითხოვდა და დაუწყებდა კიდევ სწორებას. ძლივს დავიბრუნებდით ხოლმე წერილს უკვე მესამედა და ხშირად მეოთხედ გასწორების შემდეგ.

აი, ასე ძლიერი იყო მისი გრძნობა მოვალეობისა და პასუხისგებისა თითოეულის ფრაზისა და თითოეულის სიტყვისათვის, რომელსაც სწერდა ან წარმოსთქვამდა! ჯერ კიდევ მოიფიქრებდა, ასწონ-დასწონდა, გულში ატარებდა, შეისისხლხორცებდა და მერე გამოაქვეყნებდა. იმ საყვედურის პასუხად, რატომ ბევრს არა სწერ და ხშირად, ხუმრობით იცყოდა ხოლმე, პატროსანმა დედაკაცმა ცხრა თვეზედ ადრე არ უნდა ჰშობოს შვილიო. როცა თავისი ნაწერები გადააწერინა და დასაბეჭდად უნდა გადაეცა “ქართული წიგნების გამომცემელ ამხანაგობისათვის”¹⁰, თითონვე უკვირდა, ეს რამოდენა მიწერილო. აი, სულ იმას მისაყვედურებენ, ზარმაცი ხარ, ბევრს არა სწერო და ეს განა ზარმაცობაა, რამდენი ფუთი გამოვა, იმოდენი შესდგაო.

ძრვილ ჰქონდა, აგერდვე, განვითარებული უნარი კრიტიკისა, ანალიზისა, იუმორის ნიჭით შეზავებული. კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა თავის თავსაცა და სხვასაცა. ამ მხრივ არავის ჰშოგავდა, არც თავის თავს. თავის ნაწერებს, მეტადრე პოემიას, ღიდად არ აფასებდა და ამ მხრივ მე-

ტად თავდაბლობდა. ისე მოსწონდა ვაჟა-ფშაველას ნაწერები, მეტადრე პოეტური პროზა და პოეზია, საერო კილოზედ აგებული, რომ მის აღტაცებას სამზღვარი არ ჰქონდა. ჭეშმარიტი, ნამდვილი პოეტი ეგ არისო. მაგის ლექსებს და პოემებს რომ ვკითხულობ, აგრედვე, ბაჩანასას, მრცხვენთან, ჩემის მეღვექსობისა და ახლა ხომ კალამს როგორღა ავიღებ ხელში ლექსის დასაწერადო.

საზოგადოდ, სიმტკიცე, უღმობელი სიმტკიცე იყო ნიშნობლივი თვისება მისის ხასიათისა. მის სამსჯელობო წერილებს და საორატორო ნაწარმოებს ცხადად ემჩნევა ეს ხასიათი სიმტკიცისა, შეურყეველის და უღმობელის ლოგიკისა. იქნებ ეგ უზომო სიმტკიცე და შეურყეველობა იყო, ცოტად თუ ბევრად, მიზეზიცა მისის ტრაგიკულის დასასრულისა და აი, რანაირად: ილია განათლებით იურისტი იყო და კარგადა ჰქონდა შეთვისებული მნიშვნელობა უფლებისა, რომელიც არის უმთავრესი რეგულატორი ურთიერთობისა საზოგადო ცხოვრებაში. ჩემი უფლება თავდება იქ, საცა იწყება ჩემი მოვალეობაო, იცყოდა ხოლმე, როცა სიტყვა მოიგანდა: არ არსებობს უფლება უმოვალეობოდ და არც მოვალეობაა უუფლებოდ. უფლებბრის სახელმწიფოში ყოველივე დამყარებულია იმაზედ, რომ ყველამ ადასრულოს თავისი მოქალაქობრივი მოვალეობა და შეურყეველად, გულმტკიცედ დაიცვას უფლებაო. დღეს ერთი დაარღვევს უფლებას, ხვალ მეორე არ აასრულებს თავის მოვალეობას, ზეგ კი მესამე და გათავდება, მთელი წესწყობილება შეირყევა, რღვევას და ნგრევას დაიწყებსო.

კაცთა საზოგადოება, კაცთა კრებული შეუძლებელია, წარმოუდგენელია, თუ კანონი არ იქნა დაცული, უფლება და მოვალეობა არ იქნა ასრულებულიო. ძრიელ უყვარდა ამ შემთხვევაში ასეთი სურათიანი თქმა: პაჭიჭს თუ ჩვერი მოერღვა, ველარას უშველიო. ეს რწმენა ღრმად შესისხლხორცებული რწმენა იყო მისი. და ესევე რწმენა იყო მიზეზი, რომ მუდამ გულმტკიცედ და თავგამოდებით, უშიშრად იცავდა თავის უფლებას, როგორც ზნეობრის, ისე ქონებრის...

დიადაც, უფლების დაცვა საჭიროა და სავალდებულო. მაგრამ სად? იქ, სადაც მოვალეობის ასრულებაც საჭიროდ და სათანადოდ მიაჩნიათ მანამდე, ვიდრე კანონები არ შეცვლილა და იგი მოვალეობა არ გადავარდნილა საკანონმდებლო გზით, ანუ ქვეყნის განაჩენით და განყვეტილებით. ხოლო საცა ეს არ არის, საცა არეულია მონასტერი, საცა ერთმანერთს დარეგია ხალხი და მზადაა, ორის გროშისთვის თვისი უიარაღო მოძმე და მეყვისი წუთისოფელს გამოასალმოს ვერაგულად, დიაცურის სიმბდალით, იქ უფლებათა დაცვა ოცნებაა; იქ უნდა დაცული იქმნას მხოლოდ ერთი სამღვთო უფლება, საფუძველი ყოველივესი, – უფლება სიცოცხლისა.

ხოლო ილიამ არ მიჰხვდა ამას და შეიქმნა მსხვერპლი ასე და არა ისე გაგებულის “მოვალეობისა”.

მაგრამ რა მოიგეს მისმა უგუნურმა მკვლევლებმა? ისეც დიდებული უფრო გაადიდებულეს. განსვენებულმა თვისის ჭკუით, თვისის ამაგით დაიმსახურა დიდი სახელი, დიდი დიდება და შეიქმნა თავმოსაწონებელი ქვეყნისათვის, სიცოცხლეშივე სათაყვანებელის რალა აკლდა ამ ქვეყნად? აკლდა მხოლოდ გვირგვინი მოწამეობისა, სხივი შარავანდედისა და მაგ გვირგვინითაც შეიმკო უკვე მირონცხებული მისი შუბლი, ისეც მადლით მბრწყინავი მისი სახე ახლა წამებულის შარავანდედითაც ისხივ-იცისკროვნებს.

გრ. ყიფშიძე

ტექსტების განმარტება

გამოცემის ხერხი და წყაროები

ტექსტები იბეჭდება სრული სახით, თავდაპირველი გამოცემების მიხედვით.

ტექსტებში შეტანილია მხოლოდ მინიმალური ცვლილებები პუნქტუაცისა და კომპოზიციების ორთოგრაფიაში, ისიც მხოლოდ იმ მიზნით, რათა არ გართულებულიყო და არ გადაცვირთულიყო თხრობის აღქმა დღევანდელი მკითხველის მიერ.

ციფრებისეულ ტექსტებში, ერთმანეთის გვერდით, – ხშირად ერთ სტრიქონშიც კი, – შესამჩნევია ცალკეული სიტყვების ან სახელების პარალელური ფორმები, რომელთა გასწორება, ანუ გაერთიანება გაუმართლებელი ჩანს. ამიტომაც ისინი ხელუხლებლადაა დატოვებული.

ავტორისეული შენიშვნები დატოვებულია ტექსტში, გვერდის ქვემოთ და მითითებულია ვარსკვლავით, ხოლო რედაქტორისეული შენიშვნები მოთავსებულია ტექსტის ბოლოს, შენიშვნების რუბრიკაში და მითითებულია ციფრობრივ.

გრიგოლ ციფრების ან მიხეილ გედევანიშვილის ტექსტების რედაქტორისეულ შენიშვნებში მითითებულია შესაბამისი წყაროები და განმარტებულია (ზოგჯერ – ასევე, დადგენილია) დასახელებულ პირთა ვინაობა.

შენიშვნებში ილიასეული ტექსტები მითითებულია ცომობრივ და გვერდობრივ გამოცემიდან: ილია ჭავჭავაძე, *თხზულებათა სრული კრებული ოც ტომად*, ტომი I-XX, თბ.: მეცნიერება/საბჭოთა საქართველო/ილიას ფონდი/საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, 1987-2022.

უახლესი ცნობები ილია ჭავჭავაძის პიროვნული და საჯარო გარემოცვის შესახებ იხ.: *ილია ჭავჭავაძის პიროვნული ენციკლოპედია, 1837-1907: მასალები*, თბ.: უნივერსალი, 2022.

გრიგოლ ციფრები

ილია ჭავჭავაძე: 1837-1907 (ბიოგრაფია)

გამოქვეყნდა პირველად: *ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი*, ცომი I, ტფ.: მიხეილ გედევანიშვილის გამოცემა, 1914, გვ. I-LXXXVI.

გამოცემის ხერხი და წყაროები

გამოქვეყნდა მეორედ (საბჭოთა ცენზურის მიერ შემოკლებული სახით): *ილია: მოგონებანი გარდასულ დღეთა*, თბ.: მერანი, 1987, გვ. 23-120.

მიხეილ გედევანიშვილი

[გამომცემლის წინათქმა]

გამოქვეყნდა პირველად: *ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი*, ტომი I, ტფ.: მიხეილ გედევანიშვილის გამოცემა, 1914, გვ. [03-06].

გრიგოლ ყიფშიძე

ილია ჭავჭავაძის ხსენებას

გამოქვეყნდა პირველად: *ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება*, ტფ.: იდეალი, 1907, გვ. 91-104.

შენიშვნები

გრიგოლ ყიფშიძე ილია ჭავჭავაძე

1. 1914 წლის გამოცემაში წინასიტყვაობისა და პირველი თავის ქვესათაურები გაერთიანებულია წინასიტყვაობის წინ. სასურველად იქნა მიჩნეული, მათი გამიჯვნა და თავ-თავის ადგილას განლაგება.
2. კონსტანტინე II (მაჰმად-ყული ხანი) – კახეთის მეფე (1722-1732).
3. გარსევან ჭავჭავაძე (1757-1811) – პოლიტიკოსი, დიპლომატი.
4. ერეკლე (ირაკლი) II (1720-1798) – კახეთისა (1744-1762) და ქართლ-კახეთის (1762-1798) მეფე.
5. ეკატერინე II (1729-1796) – რუსეთის იმპერატრიცა (1762-1796).
6. გრიგორი პოტიომკინი (1739-1791) – რუსეთის სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი, დიპლომატი.
7. პიოტრ ბუტკოვი (1775-1857) – რუსი ისტორიკოსი, კავკასიის ისტორიის მკვლევარი, პოლიტიკოსი.
8. ალექსანდრე ჭავჭავაძე (1786-1846) – სამხედრო პირი, პოეტი.
9. დავით დადიანი (1812-1853) – სამეგრელოს მთავარი (1846-1853), სამხედრო პირი.
10. ალექსანდრე გრიბოედოვი (1795-1829) – რუსი დიპლომატი, პოეტი, დრამატურგი.
11. ალექსანდრე ნიკოლაი (1821-1899) – შვედური წარმოშობის რუსი პოლიტიკოსი.
12. დიმიტრი ყიფიანი (1814-1887) – პოლიტიკოსი, პუბლიცისტი, მთარგმნელი.
13. გიორგი ერისთავი (1813-1864) – პოეტი, დრამატურგი, თეატრალი.
14. გრიგოლ ორბელიანი (1804-1883) – სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი, პოეტი.
15. ვახტანგ ორბელიანი (1812-1890) – სამხედრო პირი, პოეტი.

ტექსტების განმარტება

16. მიხაილ ვორონცოვი (1782-1856) – რუსი სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი, მეფისნაცვალის კავკასიაში (1844-1854).
17. ნიკოლოზ I (1796-1855) – რუსეთის იმპერატორი (1825-1855).
18. პლატონ იოსელიანი (1809-1875) – ისტორიკოსი, გამომცემელი.
19. “კავკაზი” (“Кавказ”) – ოფიციალური ყოველკვირეული პოლიტიკურ-კულტურული გაზეთი, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში (1846-1918).
20. კონსტანტინე მამაცაშვილი (1818-1900) – სამხედრო პირი.
21. გრიგოლ ჭავჭავაძე (1811-1884) – სამხედრო პირი, ილია ჭავჭავაძის მამა.
22. ა. ყ. – შესაძლოა, ალექსანდრე ყიფშიძე (1862-1916), გრიგოლ ყიფშიძის ძმა, რომელიც თავის ნაწერებს ალექსანდრე ფრონელის ფსევდონიმით აქვეყნებდა.
23. კოხტა (ალექსანდრე) აბხაზი (1838-1913) – სამხედრო პირი.
24. “კოხტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, ტსუ-ს გამბ-ბა, 1935, გვ. 563.
25. მარიამ (მადან) ბებურიშვილ-ჭავჭავაძისა (1818-1848) – ილია ჭავჭავაძის დედა.
26. ილია ჭავჭავაძე, “ავტობიოგრაფია” – XIV, 443.
27. კონსტანტინე ჭავჭავაძე (1833-1854) – სტუდენტი, ილია ჭავჭავაძის ძმა.
28. თეიმურაზ (თემურ) ჭავჭავაძე (1844-1860) – კადეტი, ილია ჭავჭავაძის ძმა.
29. სვიმონ ჭავჭავაძე – ილია ჭავჭავაძის ძმა; გარდაიცვალა ყმაწვილი.
30. ნინო ჭავჭავაძე-აბხაზისა (1834-1883) – ილია ჭავჭავაძის და.
31. ელისაბედ ჭავჭავაძე-საგინაშვილისა (1840-1925) – ილია ჭავჭავაძის და.
32. დავით ჭავჭავაძე (1817-1884) – სამხედრო პირი, ალექსანდრე ჭავჭავაძის ძე.
33. ნიკოლოზ აბხაზი (1828-1907) – ილია ჭავჭავაძის დის, ნინოს, ქმარი.
34. ნიკოლოზ (ივანე) ორბელიანი (1831-1868) – სამხედრო პირი, ილია ჭავჭავაძის დის, ელისაბედის, პირველი ქმარი.

შენიშვნები

35. ალექსანდრე საგინაშვილი (1808-1887) – სამხედრო პირი; ილია ჭავჭავაძის დის, ელისაბედის, მეორე ქმარი.
36. კონსტანტინე (კოტე) აბხაზი (1867-1923) – სამხედრო პირი; ილიას ჭავჭავაძის დის, ნინოს, შვილი.
37. ილია ჭავჭავაძე, “ავტობიოგრაფია” – XIV, გვ. 443.
38. ყიფშიძისეულ ტექსტში გვარად ზოგჯერ წერია: “აფხაზი”. წინამდებარე გამოცემაში ყველგან გასწორებულია ამგვარად: “აბხაზი”.
39. სალომე ლოლაძე (დახლ. 1837-1914-ის შემდეგ) – ილიას გამდელი.
40. მთავარი – მთავარდიაკონი.
41. ილია ჭავჭავაძე, “ავტობიოგრაფია” – XIV, გვ. 443-444.
42. იგულისხმება მოთხრობა “ნიკოლოზ გოსტაშაბიშვილი: საახალწლო მოთხრობა” [1889] – II, 315-320.
43. ილია ჭავჭავაძე, “ავტობიოგრაფია” – XIV, გვ. 444.
44. “ი[ლია] ჭ[ავჭავაძის] გამდლის სალომე ლოლაძის მოგონებანი”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, ტს-უს გამ-ბა, 1935, გვ. 557.
45. მაკრინე ჭავჭავაძე-ერისთავისა (1792-1872) – ილია ჭავჭავაძის მამიდა.
46. ივანე არავკის ერისთავი (1788-1841) – სამხედრო პირი, ილია ჭავჭავაძის მამიდის ქმარი.
47. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] მაკრინე ჭავჭავაძე-ერისთავისადმი – XVII, 23-24.
48. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ნინო ჭავჭავაძე-აბხაზისადმი – XVII, 22.
49. ილია ჭავჭავაძე, “ავტობიოგრაფია” – XIV, 444.
50. ალექსანდრ რაევსკი – ტფილისის მოწაფეთა პანსიონის მეპატრონე (1843-1850).
51. ლეონტი ჰაკე – ტფილისის მოწაფეთა პანსიონის მეპატრონე (1843-1854-).
52. ილია ჭავჭავაძე, “ავტობიოგრაფია” – XIV, 444-445.
53. “კობცა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, ტს-უს გამ-ბა, 1935, გვ. 565.
54. ჯუზეპე გარიბალდი (1807-1882) – იტალიელი სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი.

55. იგულისხმება ნიკოლოზ ნათიძე (1853-1921), მღვდელი, მწერალი, ავტორი მოთხრობისა “ბნელო” (1888); თავის მხატვრულ ნაწარმოებებს იგი აქვეყნებდა ფსევდონიმით: მელანია; მისი მოგონება ილია ჭავჭავაძის შესახებ იხ.: “ილია ჭავჭავაძე და „ბნელოს“ ავტორი”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, გვ. 572-573.
56. გეორგ ებერსი (1837-1898) – გერმანელი მწერალი, აღმოსავლეთის მკვლევარი; მისი რომანი “რამეთუ კაცი ვარ” 1878 წელს სავარაუდოდ (გრიგოლ ყიფშიძის აზრით, დანამდვილებით!) თარგმნა ილია ჭავჭავაძემ – III, 131-320.
57. ილია ჭავჭავაძე, “ყვარლის მოებს” – I, 35.
58. “კოხტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, გვ. 565-566.
59. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ნინო ჭავჭავაძე-აბხაზისადმი – XVII, 21.
60. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 64.
61. ილია ჭავჭავაძე, “ჩ...სას” – I, 102.
62. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 63.
63. ილია ჭავჭავაძე, “ს... ჩ...სას” – I, 101.
64. სავარაუდოდ, ელისაბედ ჭავჭავაძე-მარჯანიშვილისა (1850-1911) – სოლომონ ჭავჭავაძის (იხ. ქვემოთ, შენიშვნა 67) ასული.
65. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 67.
66. ილია ჭავჭავაძე, “გახსოვს, ტურფავ...” – I, 112.
67. სოლომონ ჭავჭავაძე (1797-1875) – მილიციის მაიორი.
68. “კოხტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, ტსუ-ს გამ-ბა, 1935, გვ. 566.
69. ილია ჭავჭავაძე, “გახსოვს, ტურფავ...” – I, 113.
70. იქვე.
71. ემილ ლენცი (1804-1865) – გერმანული წარმოშობის რუსი ფიზიკოსი, პროფესორი.
72. იგულისხმება ფოტო, რომელიც ჩართულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. XX.
73. “საქართველოს მოამბე” – ყოველთვიური ლიტერატურულ-კულტურული ჟურნალი, რომელიც გამოდიოდა

შენიშვნები

- ტფილისში 1863 წელს და რომლის რედაქტორი იყო ილია ჭავჭავაძე.
74. “კოხტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, გვ. 563.
 75. ივანე პოლტორაკვი (1836-1892) – იურისტი, მთარგმნელი.
 76. “კოხტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, გვ. 563-564.
 77. სალომე დადიან-მიურაცისა (1848-1913) – ქალიშვილი დავით დადიანისა, სამეგრელოს მთავრისა, და ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანისა; მეუღლე აშილ მიურაცისა (1847-1895).
 78. ნიკოლოზ ბარათაშვილი (1817-1845) – პოეტი.
 79. “კოხტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, გვ. 564.
 80. “ინგლისელი ლორდი თავისუფალი და ამაყია...” (რუსულად).
 81. “კოხტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ”, წგ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, წიგნი I, გვ. 564.
 82. ჯორჯ გორდონ ბაირონი (1788-1824) – ინგლისელი პოეტი.
 83. უილიამ გლადსტონი (1809-1898) – ბრიტანელი პოლიტიკოსი.
 84. ვლადიმერ სპასოვიჩი (1829-1906) – რუსი იურისტი, პუბლიცისტი, პროფესორი.
 85. ალექსანდრე II (1818-1881) – რუსეთის იმპერატორი (1855-1881).
 86. იაკოვ როსტოვეცი (1803-1860) – რუსი სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი.
 87. პაველ კისელიოვი (1788-1872) – რუსი სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი.
 88. დმიტრი მილიუტინი (1816-1912) – რუსი სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი.
 89. სამარინები – ძმები: იური სამარინი (1819-1876) – რუსი პუბლიცისტი; ნიკოლაი სამარინი (1829-1892) – რუსი პოლიტიკოსი; დმიტრი სამარინი (1831-1901) – რუსი პოლიტიკოსი და მწერალი.
 90. ნიკოლაი სემიონოვი (1823-1904) – რუსი პოლიტიკოსი, ისტორიკოსი, პუბლიცისტი.

ტექსტების განმარტება

91. სერგეი ლანსკოი (1787-1862) – რუსი პოლიტიკოსი.
92. ნიკოლაი გოგოლი (1809-1852) – რუსი მწერალი.
93. მიხაილ ლერმონტოვი (1814-1841) – რუსი მწერალი.
94. ლევ ტოლსტოი (1828-1910) – რუსი მწერალი.
95. ივან ტურგენევი (1818-1883) – რუსი მწერალი.
96. ნიკოლაი ნეკრასოვი (1821-1877) – რუსი მწერალი.
97. დმიტრი გრიგოროვიჩი (1822-1900) – რუსი მწერალი.
98. ივან გონჩაროვი (1812-1891) – რუსი მწერალი.
99. ფიოდორ დოსტოევსკი (1821-1881) – რუსი მწერალი.
100. ნიკოლაი ჩერნიშევსკი (1828-1889) – რუსი მწერალი, რევოლუციონერი.
101. ნიკოლაი დობროლიუბოვი (1836-1861) – რუსი კრიტიკოსი, პუბლიცისტი.
102. დმიტრი პისარევი (1840-1868) – რუსი კრიტიკოსი, პუბლიცისტი.
103. ნიკოლაი კოსტომაროვი (1817-1885) – რუსი ისტორიკოსი, მწერალი, პუბლიცისტი.
104. ალექსანდრ პიპინი (1833-1904) – რუსი კრიტიკოსი, ლიტერატურის მკვლევარი, პროფესორი.
105. კონსტანტინ კაველინი (1818-1885) – რუსი ისტორიკოსი, პუბლიცისტი.
106. მიხაილ სტასიულევიჩი (1826-1911) – რუსი ისტორიკოსი, პუბლიცისტი.
107. იხ. ზემორე, შენიშვნა 84.
108. ილია ჭავჭავაძე, “მგზავრის წერილები” – II, 12-13.
109. ილია ჭავჭავაძე, “მგზავრის წერილები” – II, 14.
110. “ცისკარი” – ყოველთვიური ლიტერატურულ-კულტურული გაზეთი, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში (1857-1875) და რომლის რედაქტორი იყო ივანე კერესელიძე.
111. ილია ჭავჭავაძე, “ორიოდე სიტყვა თავად რევამ შალვას ძის ერისთავის კაზლოვიდგან „შემლილის“ თარგმანზედა” – V, გვ. 11-31.
112. იმუამინდელი პოლემიკის მასალა სრულად იხ.: *ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის: ქრესტომათია*, I, თბ.: სამეცნიერო-მეთოდური კაბინეტის გამომცემლობა, 1954, გვ. 164-273.

შენიშვნები

113. ილია ჭავჭავაძე, “პასუხი” – V, გვ. 32-59.
114. ჩახრუხაძე – შუა საუკუნეთა პოეტი, რომელსაც მიეწერება ქებათა კრებული “თამარიანი”.
115. იოანე შავთელი – შუა საუკუნეთა პოეტი, რომელსაც ტრადიციულად მიეწერება ქებათა კრებული “აბდულმესიანი”.
116. ბარბარე ერისთავ-ჯორჯაძისა (1833-1895) – მწერალი, კრიტიკოსი.
117. გიორგი ბარათაშვილი (ბარათოვი) – მწერალი, მთარგმნელი.
118. რევაზ ერისთავი (1827-1899) – სამხედრო პირი, პოეტი, მთარგმნელი.
119. სარდიონ ალექსი-მესხიშვილი (1814-1863) – ექიმი, კრიტიკოსი, მთარგმნელი.
120. სარდიონ ალექსი-მესხიშვილი, “უსტარი ანტიკრიტიკული”, წგ-ში: *ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის: ქრესტომათია*, I, გვ. 225-231.
121. ბარბარე ჯორჯაძე, “თ. ილია ჭავჭავაძის კრიტიკაზედ”, წგ-ში: *ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის: ქრესტომათია*, I, გვ. 179-183; ასევე, წგ-ში: ბარბარე ჯორჯაძე, *რჩეული თხზულებანი*, თბ.: საბჭოთა საქართველო, 1988, გვ. 127-132;
122. რევაზ ერისთავი, “პასუხი თავადი ილია ჭავჭავაძის კრიტიკისა”, წგ-ში: *ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის: ქრესტომათია*, I, გვ. 183-186.
123. გიორგი ბარათაშვილი, “წერილი რედაქტორთან”, წგ-ში: *ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის: ქრესტომათია*, I, გვ. 187-199; ყიფშიძისეულ ტექსტში დაბეჭდილია შეცდომით: “გრ. ბარათაშვილი”.
124. ილია წინამძღვრიშვილი (1834-1920) – პუბლიცისტი, მასწავლებელი.
125. ივანე კერესელიძე (1829-1892) – მწერალი, პუბლიცისტი, ჟურნალისტი.
126. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ილია წინამძღვრიშვილისადმი – XVII, 24.
127. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ნინო ჭავჭავაძე-აბხაზისადმი – XVII, 22.

ტექსტების განმარტება

128. ოლღა გურამიშვილ-ჭავჭავაძისა (1842-1927) – ილია ჭავჭავაძის ცოლი. ყიფშიძისეულ ტექსტში აქ, როგორც ჩანს, დაბეჭდილია შეცდომით: “ოლგა”.
129. თადეოზ გურამიშვილი (1800-1875) – ილია ჭავჭავაძის სიმამრი.
130. ეკატერინე გურამიშვილ-სტაროსელსკისა (1834-1901) – ილია ჭავჭავაძის ცოლისდა.
131. დიმიტრი სტაროსელსკი (1832-1884) – სამხედრო პირი, ილია ჭავჭავაძის ქვისლი.
132. დავით ყიფიანი (1835-1892) – იურისტი, ილია ჭავჭავაძის თანაგომნაზიელი და მეჯვარე.
133. ნიკოლოზ ჭავჭავაძე (1930-1903) – იურისტი, ილია ჭავჭავაძის მეჯვარე.
134. ილია ჩოლოყაშვილი (ჩოლოყაყევი) (1824-1877) – სამხედრო პირი, ოლღა გურამიშვილის მეჯვარე.
135. სულხან თუმანიშვილი (თუმანოვი) – ოლღა გურამიშვილის მეჯვარე.
136. ნიკოლოზ არდაზიანი (არდაზიანოვი) (1826-1907) – დეკანოზი.
137. ალექსანდრე ნანეიშვილი (1857-1904) – პუბლიცისტი, ჟურნალისტი.
138. იხ. ზემორე, შენიშვნა 11.
139. ილია ჭავჭავაძე, “მგზავრის წერილები” – II, 32.
140. იგულისხმება რაზიკაშვილები: ნიკო – ბაჩანა (1866-1928) და ლუკა – ვაჟა-ფშაველა (1861-1915) – პოეტები.
141. პეტრე უმიკაშვილი (1838-1904) – მკვლევარი, პუბლიცისტი, მასწავლებელი.
142. “კრებული” – ყოველთვიური ლიტერატურული ჟურნალი, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში (1871-1873) და რომლის რედაქტორი იყო გიორგი წერეთელი.
143. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] პეტრე უმიკაშვილისადმი – XVII, 35.
144. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] პეტრე უმიკაშვილისადმი – XVII, 32-33.
145. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 26.
146. ილია ჭავჭავაძე, “ქართვლის დედას” – I, 67.
147. “ის ლიბერალი, ბურთივით მრგვალი” – გრიგოლ ორბელიანი, “გამოცანების პასუხი”, წგ-ში: გრიგოლ ორბელიანი,

შენიშვნები

- თხზულებათა სრული კრებული*, თბ.: საბჭოთა მწერალი, 1959, გვ. 151.
148. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 90.
149. ილია ჭავჭავაძე, “გამოცანები” – I, 134.
150. მიხეილ ლორის-მელიქოვი (1825-1888) – სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი.
151. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 91.
152. ილია ჭავჭავაძე, “კიდევ გამოცანები” – I, 135.
153. მიხეილ ყიფიანი (1833-1891) – მასწავლებელი, ჟურნალისტი.
154. მოსე არლუთაშვილი (1797-1855) – სამხედრო პირი.
155. ვ. ო. ბებუთაშვილი – სავარაუდოდ, დავით ოსიპის ძე ბებუთაშვილი (1793-1867) – სამხედრო პირი (თუმცა გრიგოლ ყიფშიძის მიერ მოყვანილი სახელის ინიციალი არ ემთხვევა).
156. მიხეილ თუმანიშვილი (1818-1875) – პოეტი, კრიტიკოსი, პუბლიცისტი.
157. ივანე შანშივეი (?-1893) – ბიბლიოგრაფი.
158. ზურაბ ავთანდილოვი – მიხეილ ავთანდილოვის მამა.
159. მიხეილ ავთანდილოვი – ექიმი.
160. კავკავი – ვლადიკავკაზი.
161. ვასილ ყიფიანი (1855-1936) – მასწავლებელი, პოლიტიკოსი.
162. ალექსანდრე სავანელი – კრიტიკოსი, პუბლიცისტი.
163. გრიგოლ ორბელიანი, “პასუხი შვილთა”, წგ-ში: გრიგოლ ორბელიანი, *თხზულებათა სრული კრებული*, გვ. 67-72.
164. ილია ჭავჭავაძე, “პასუხის პასუხი” – I, 141-146.
165. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 97.
166. იხ. ზემორე, *შენიშვნა* 12.
167. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] პეტრე უმიკაშვილისადმი – XVII, 35-36.
168. “ივერია” – ყოველკვირეული პოლიტიკურ-კულტურული გაზეთი (1877-1878), ყოველთვიური პოლიტიკურ-კულტურული ჟურნალი (1879-1885; სამთვიური – 1880), ყოველდღიური პოლიტიკურ-კულტურული გაზეთი (1886-1906), რომელიც გამოდიოდა ტფილისში და რომლის რედაქტორი ან თანარედაქტორი იყო ილია ჭავჭავაძე (1877-1902);

ტექსტების განმარტება

- შემდგომ გაზეთის რედაქტორები იყვნენ: ალექსანდრე სარაჯიშვილი (1902-1903), გრიგოლ ყიფშიძე (1903-1905), ფილიპე გოგიჩაიშვილი (1905-1906).
169. ვასილ მაჩაბელი (1845-1918) – იურისტი, ილია ჭავჭავაძის ნათლიმამა.
 170. დავით ჩუბინაშვილი (1814-1891) – მკვლევარი, ლექსიკოგრაფი, პროფესორი.
 171. ალექსანდრე ცაგარელი (1844-1929) – მკვლევარი, პროფესორი.
 172. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ვასილ მაჩაბლისადმი – XVII, 80.
 173. ერნესტ რენანი (1823-1892) – ფრანგი ისტორიკოსი, მკვლევარი, პუბლიცისტი.
 174. ილია ჭავჭავაძე, “ოსმალის საქართველო” – VI, 56.
 175. “ობზორი” (“Обзор”) – ყოველდღიური პოლიტიკურ-კულტურული გაზეთი, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში (1878-1883) და რომლის რედაქტორი იყო ნიკო ნიკოლაძე.
 176. გიორგი უთურგაური (უთურგაული) (1851-1897) – მასწავლებელი, პუბლიცისტი.
 177. ანტონ I (1720-1788) – ქართლ-კახეთის კათოლიკოს-პატრიარქი (1744-1755, 1763-1788), “ქართული გრამატიკის” ავტორი.
 178. “იმედი” – ყოველთვიური პოლიტიკურ-კულტურული ჟურნალი, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში (1881-1883) და რომლის რედაქტორი იყო მიხეილ გურგენიძე.
 179. ასე უწოდებდნენ ეგრეთ წოდებულ “ხალხოსნებს”.
 180. ნიკოლოზ ქანანოვი (1851-1912) – ჟურნალისტი, პუბლიცისტი.
 181. ნიკო ნიკოლაძე (1843-1928) – ჟურნალისტი, პუბლიცისტი, პოლიტიკოსი.
 182. კირილ იანოვსკი (1822-1902) – ჟურნალისტი, მასწავლებელი, პოლიტიკოსი.
 183. იგულისხმება რუსული გაზეთი “Московские ведомости”, რომელიც გამოდიოდა მოსკოვში (1756-1917).
 184. “დროება” – ყოველკვირეული პოლიტიკურ-კულტურული გაზეთი (1866-1876; გამოდიოდა კვირაში სამჯერ – 1875-1876), ყოველდღიური პოლიტიკურ-კულტურული

შენიშვნები

- გაზეთი (1877-1885), რომელიც გამოდიოდა ცფილისში და რომლის რედაქტორები იყვნენ: გიორგი წერეთელი (1866-1869), სერგეი მესხი (1869-1873, 1874-1880, 1882), კირილე ლორთქიფანიძე (1873-1874), ილია ჭავჭავაძე და სერგეი მესხი (1880-1881), ივანე მაჩაბელი (1883-1885).
185. გიორგი თუმანიშვილი (1854-1920) – იურისტი, ჟურნალისტი, პუბლიცისტი, თეატრალი; 1878-1879 წლებში გამოსცემდა “ალმანახს”.
186. ლექსი არ მიეკუთვნება ილია ჭავჭავაძეს და არ შედის მის თხზულებათა კრებულებში.
187. ილია ჭავჭავაძე, “კიდევ „თფილისის მოამბეს“” – XV, 95-98; სტატია შეტანილია ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა ოცტომეულში, თუმცა მიჩნეულია, რომ მისი ავტორობა მხოლოდ საგარაუდოა; მანამდე ეს ტექსტი თხზულებათა სხვა კრებულებში არ შესულა.
188. ნიკოლაი სიმბორსკი (1849-1881) – რუსი პოეტი, რომელიც ცხოვრობდა საქართველოში.
189. დავით გურამიშვილი (1857-1926) – მხატვარი.
190. იოსებ (სოსიკო) შალიკაშვილი (1847-1904) – მოხელე, მეურნე.
191. ნიკოლოზ ერისთავი (1831-1912) – სამხედრო პირი.
192. ბესარიონ ღოღობერიძე (1832-1879) – მასწავლებელი, ბანკის მოხელე.
193. ილია ჭავჭავაძე, “შინაური მიმოხილვა” – VI, 284.
194. ილია ჭავჭავაძე, “ბატონ იანოვსკის წერილისა გამო” – VI, გვ. 425-439; იხ. ზემორე, შენიშვნა 182.
195. მიხაილ კატკოვი (1818-1887) – კრიტიკოსი, პუბლიცისტი, ჟურნალისტი; 1850-1855 და 1863-1887 წლებში რედაქტორობდა გაზეთს “Московские ведомости” – იხ. ზემორე, შენიშვნა 183.
196. ილია ჭავჭავაძე, “კატკოვის პასუხად” – VI, გვ. 515-520.
197. ივანე მაჩაბელი (1854-1898) – მთარგმნელი, პუბლიცისტი, ჟურნალისტი, ბანკის მოხელე.
198. დავით სარაჯიშვილი (1848-1911) – მრეწველი.
199. საგარაუდოდ, იგულისხმება იონა მეუნარგია (1852-1919) – კრიტიკოსი, მემუარისტი.

ტექსტების განმარტება

200. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 222.
201. ილია ჭავჭავაძე, “განდეგილი” – I, გვ. 255.
202. ილია ჭავჭავაძე, “შინაური მიმოხილვა” – VI, 459-469.
203. იგულისხმება ეგრეთ წოდებული “ნიჰილიზმი”, მემარცხენე-რევოლუციური მოძრაობა რუსეთში, რომელიც ილიას სტუდენტობისას განსაკუთრებით იყო გავრცელებული ახალგაზრდებს შორის.
204. ილია ჭავჭავაძე, “შინაური მიმოხილვა” – VI, 466-467.
205. ილია ჭავჭავაძე, “შინაური მიმოხილვა” – VI, 467.
206. ალექსანდრ გრადოვსკი (1841-1889) – იურისტი, პუბლიცისტი, პროფესორი; დასახელებული წიგნი გამოიცა 1873 წელს.
207. ილია ჭავჭავაძე, “შინაური მიმოხილვა” – VI, 467-468.
208. ილია ჭავჭავაძე, “ღმერთმა ნუ დაგაბეროთ” – VII, 232-239.
209. დავით ერისთავი (1847-1890) – პოეტი, დრამატურგი, თეატრალი.
210. რაფიელ ერისთავი (1824-1901) – პოეტი, პუბლიცისტი, მკვლევარი. ლექსიკოგრაფი.
211. შდრ.: “ერთმა გამოჩენილმა კაცმა სთქვა, რომ ჟურნალისტიკა მეექვსე დიდი სახელმწიფო არისო” – ილია ჭავჭავაძე, “კიდევ „თფილისის მოამბეს“” – XV, 95.
212. ზემორე, შენიშვნა 12.
213. ზემორე, შენიშვნა 20.
214. ივანე მუხრან-ბაცონი (ბაგრატიონ-მუხრანელი) (1812-1895) – სამხედრო პირი.
215. ყიფშიძისეულ ტექსტში, როგორც ჩანს, დაბეჭდილია შეცდომით: “ორმოცდაათის წლის განმავლობაში”.
216. იხ. ზემორე, შენიშვნა 209.
217. ილია ჭავჭავაძე, “სიტყვა, თქმული სათავადაზნაურო კრებაში ბანკის მნიშვნელობის შესახებ” – VI, 13-15.
218. ილია ჭავჭავაძე, “სიტყვა, თქმული სათავადაზნაურო კრებაში ბანკის მნიშვნელობის შესახებ” – VI, 14-15.
219. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ვასილ მაჩაბლისადმი – XVII, 48.
220. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ვასილ მაჩაბლისადმი – XVII, 65.
221. იგულისხმება ივანე მაჩაბელი; იხ. ზემორე, შენიშვნა 197.
222. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] ვასილ მაჩაბლისადმი – XVII, 80.

შენიშვნები

223. დავით ავალიშვილი (1845-1897) – იურისტი, ბანკის თანამშრომელი.
224. სერგეი მესხი (1845-1883) – მთარგმნელი, პუბლიცისტი, უურნალისტი.
225. იხ. ზემორე, შენიშვნა 180.
226. ალექსანდრე ჩოლოყაშვილი (1843-1905) – ბანკის მოხელე.
227. გიორგი თარხნიშვილი – ბანკის მოხელე.
228. იხ. ზემორე, შენიშვნა 131.
229. მიხაილ ნიკოლოზის ძე (1832-1909) – დიდი მთავარი, იმპერატორ ნიკოლოზ I-ის ვაჟი.
230. იხ. ზემორე, შენიშვნა 12.
231. ნიკოლოზ (ნიკო) დადიანი (1847-1903) – სამეგრელოს მთავარი (1853-1868).
232. იხ. ზემორე, შენიშვნა 169.
233. იხ. ზემორე, შენიშვნა 199.
234. იხ. ზემორე, შენიშვნა 209.
235. იხ. ზემორე, შენიშვნა 210.
236. კონსტანტინე მესხიშვილი (1860-1924) – ლითოგრაფიის მეპატრონე.
237. დიმიტრი ბაქრაძე (1826-1890) – ისტორიკოსი.
238. იხ. ზემორე, შენიშვნა 198.
239. ნიკოლოზ დოღობერიძე (1838-1911) – პუბლიცისტი, მასწავლებელი, ბანკის მოხელე, ილია ჭავჭავაძის თანაგიმნაზიელი.
240. იაკობ გოგებაშვილი (1840-1912) – მწერალი, პუბლიცისტი, მასწავლებელი.
241. ალექსანდრე ხახანაშვილი (1864-1912) – მკვლევარი, პროფესორი.
242. იხ. ზემორე, შენიშვნა 13.
243. ილია ოქრომჭედლიშვილი (სერებრიაკოვი) (1838-1898) – მკვლევარი, პროფესორი.
244. კოტე ყიფიანი (1849-1921) – მწერალი, მთარგმნელი, ლექსიკოგრაფი, თეატრალი.
245. იხ. ზემორე, შენიშვნა 181.
246. იხ. ზემორე, შენიშვნა 12.

ტექსტების განმარტება

247. უილიამ შექსპირი, “მეფე ლირი”, ინგლისურიდან გადმოღებული ივ. მაჩაბლისა და ილ. ჭავჭავაძის მიერ – III, 453-656.
248. წყარო უცნობია.
249. ილია ჭავჭავაძე, “შინაური მიმოხილვა” – VI, 244.
250. *პროგრამმა ხალხის სიტყვიერების ნაწარმოების შეკრებისათვის*, ტფ.: ალ. ღრევიჩის და არ. კალანდაძის სტამბა, 1882.
251. “ვისრამიანი” – შუა საუკუნეთა სპარსული რომანის თანადროული ქართული თარგმანი; გამოცემა: *ვისრამიანი*, რედაქტორობით ილ. ჭავჭავაძისა, ალ. სარაჯიშვილის და პეტ. უმიკაშვილის, ტფ.: ექ. ხელაძის სტამბა, 1884.
252. ილია ჭავჭავაძე, “შინაური მიმოხილვა” – VI, 468.
253. იხ. ზემორე, შენიშვნა 170.
254. არტურ ლაისტი (ლეისტი) (1852-1927) – მწერალი, მთარგმნელი, პუბლიცისტი, ჟურნალისტი.
255. მარჯორი უორდროპი (ვარდროპი) (1869-1909) – ინგლისელი მთარგმნელი; ოლივერ უორდროპის (1864-1948), ინგლისელი დიპლომატისა და მთარგმნელის, და.
256. უილიამ რიჩარდ მორფილი (1834-1909) – ინგლისელი მკვლევარი, პროფესორი.
257. ჰუგო შუხარდტი (1842-1927) – ავსტრიელი მკვლევარი, პროფესორი.
258. იხ. ზემორე, შენიშვნა 140.
259. იხ. ზემორე, შენიშვნა 214.
260. დიმიტრი მუსხელაშვილი (1841-1913) – სამხედრო პირი.
261. იხ. ზემორე, შენიშვნა 243.
262. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] გივო აფხაზისადმი – XVII, 67-68.
263. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] მოსე მემარნიშვილისადმი – XVII, 251; გამოცემაში დათარიღებულია ასე: [1906].
264. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] მოსე მემარნიშვილისადმი – XVII, 245.
265. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] მოსე მემარნიშვილისადმი – XVII, 239.
266. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] მოსე მემარნიშვილისადმი – XVII, 248.

შენიშვნები

267. ილია ჭავჭავაძე, [წერილი] მოსე მემარნიშვილისადმი – XVII, 240-241.
268. “კვალნი” – ყოველთვიური პოლიტიკურ-კულტურული გაზეთი, რომელიც გამოდიოდა ცფილისში (1893-1904) და რომლის რედაქტორი იყო ანასტასია თუმანიშვილ-წერეთლისა.
269. “მოგზაური” – ყოველთვიური კულტურული ჟურნალი (1901-1905), ყოველკვირეული პოლიტიკურ-კულტურული ჟურნალი (1905), რომელიც გამოდიოდა ცფილისში და რომლის რედაქტორი იყო ივანე როსტომაშვილი.
270. რუსეთის იმპერატორის, ნიკოლოზ II-ის მანიფესტი, გამოქვეყნებული 1905 წლის 17 დეკემბერს, რომელიც აცხადებდა პოლიტიკურ უფლებებსა და თავისუფლებებს, მათ შორის, პარლამენტის, ანუ სახელმწიფო სათათბიროს დაფუძნებას.
271. ანტონი (ალექსანდრ ვადკოვსკი) (1846-1912) – სანკტპეტერბურგისა და ლადოგის მიტროპოლიტი (1898-1912), რუსეთის ეკლესიის სინოდის მეთაური (1900-1912).
272. კადეტები – რუსეთის კონსტიტუციურ-დემოკრატიული პარტიის წევრები; პარტია შეიქმნა 1905 წელს.
273. ალექსანდრე (საშიკო) ორბელიანი (1847-1919) – სამხედრო პირი.
274. მითითებულია თხზულებათა 1914 წლის გამოცემის გვ. 13.
275. “რომ მგერთათვისაც, რომელთ თუნდა გულს ლახვარი მკრან, // გთხოვდე, შეუნდე – არ იციან, ღმერთო, რას იქმან!” – ილია ჭავჭავაძე, “ლოცვა” – I, 57.

მიხეილ გედევანიშვილი
[გამომცემლის წინათქმა]

1. ტექსტი წარმოადგენს ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა კრებულის (1914) წინათქმას, რომელიც პირველნაბეჭდ გამოცემამი გამოქვეყნებულია უსათაუროდ.
2. ასეა!
3. კიტა აბაშიძე (1870-1917) – კრიტიკოსი, პუბლიცისტი, პოლიტიკოსი; მას ეკუთვნის რამდენიმე ნარკვევი ილია ჭავჭავაძის შესახებ, რომელთაგან ერთი მათგანი გამოქვეყნებულია ილია მწერლის თხზულებათა კრებულის (1914) მეორე წინათქმად, გრიგოლ ყიფშიძისეული ბიოგრაფიის შემდეგ.
4. იოსებ (სოსო) გედევანიშვილი (1872-1939) – მწერალი, სამხედრო პირი, პოლიტიკოსი.
5. ივანე გომართელი (1875-1938) – მწერალი, კრიტიკოსი, პუბლიცისტი, ექიმი.
6. ივანე ზურაბიშვილი (1872-1940) – მწერალი, მთარგმნელი, პუბლიცისტი, იურისტი, პოლიტიკოსი.
7. გიორგი ლასხიშვილი (1865-1931) – პუბლიცისტი, მემუარისტი, პოლიტიკოსი.
8. იაკობ ფანცხავა (1867-1955) – კრიტიკოსი, პუბლიცისტი, მთარგმნელი.
9. ნიკოლოზ ჩიგოგიძე – შესაძლოა, მასწავლებელი, პოლიტიკოსი, შემდგომ – ვაჟთა გიმნაზიის დირექტორი (1918-1919), რომელიც იმავე წლებში მუშაობდა საქართველოს პარლამენტის განათლების კომისიაში.
10. ივანე ჯავახიშვილი (1876-1940) – ისტორიკოსი, პროფესორი.
11. არჩილ ჯორჯაძე (1872-1913) – კრიტიკოსი, პუბლიცისტი, პოლიტიკოსი.
12. ჰენრიკ შრინვესი (1869-1938) – პოლონური წარმოშობის მხატვარი და არქიტექტორი, რომელიც დაიბადა და ცხოვრობდა საქართველოში.
13. ასეა!
14. ასეა!
15. ასეა!

გრიგოლ ყიფშიძე
ილია ჭავჭავაძის ხსენებას

1. პირველნაბეჭდი გამოცემის სარჩევში ტექსტის სათაურია: “ილიას ხსენებას” (გვ. 279).
2. მიხაილ გერცენშტეინი (1859-1906) – რუსი ეკონომისტი, პუბლიცისტი, პოლიტიკოსი; კადეტთა პარტიის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი; რუსეთის პირველი სახელმწიფო სათათბიროს დეპუტატი; მოკლა ტერორისტმა, როცა იგი ოჯახთან ერთად იმყოფებოდა ავარაკზე – ტერიოკიში.
3. გრიგორი იოლოსი (1959-1907) – რუსი პუბლიცისტი, პოლიტიკოსი; კადეტთა პარტიის წევრი; რუსეთის პირველი სახელმწიფო სათათბიროს დეპუტატი; მოკლა ტერორისტმა ქუჩაში, მოსკოვში.
4. იგულისხმება: ილია ჭავჭავაძე, “კატკოვის პასუხად” – VI, გვ. 515-520.
5. იგულისხმება: ილია ჭავჭავაძე, “ბატონ იანოვსკის წერილისა გამო” – VI, გვ. 425-439.
6. როგორც ჩანს, იგულისხმება ილიას მძაფრი პოლემიკა კუტულის წინააღმდეგ: ილია ჭავჭავაძე, “სომეხთა მეცნიერნი და ქვათა ღალადი” – XIV, 209-221.
7. იგულისხმება: ილია ჭავჭავაძე, “ორიოდე სიტყვა თავად რევამ შალვას ძის ერისთავის კაზლოვიდგან „შემლილის“ თარგმანზედა” (V, გვ. 11-31), რომელიც “ცისკარში” 1861 წელს (N 4) გამოქვეყნდა და ის პოლემიკა, რაც ამ სტატიას მოჰყვა (პოლემიკის ტექსტები სრულად იხ.: *ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის: ქრესტომათია*, I, თბ.: სამეცნიერო-მეთოდური კაბინეტის გამომცემლობა, 1954, 164-273); ასევე, ილია ჭავჭავაძე, “პასუხი” – V, გვ. 32-59.
8. ილია ჭავჭავაძე, “განდეგილი” – I, გვ. 255.
9. იმ დროს გამოცემული იყო მარი ბროსეს მიერ “ქართლის ცხოვრების” ორტომიანი გამოცემა – *ქართლის ცხოვრება: დასაბამითგან მეთაფხრამეტე საუკუნემდის*, სანკტპეტერბურლი, ნაწილი 1-2, 1849-1854.
10. იგულისხმება ამ ამხანაგობის მიერ გამოცემული ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა ოთხტომეული (ხუთ წიგნად), რომელიც 1892 წელს დაიბეჭდა.

მერაბ ლალანიძე

ილია ჭავჭავაძის
პირველი სრული ბიოგრაფია

ამ შრომაზე უფრო ვრცელი, სერიოზული და ილიასადმი უსაზღვრო სიყვარულით გამთბარი ბიოგრაფია-დახასიათება სხვას დღემდის არ დაუწერია.

იპოლიტე ვართაგავა¹

1

ილია ჭავჭავაძის სიკვდილის (1907 წლის 30 აგვისტო) შემდეგ, მისი ხსოვნის მიმართ პატივის მისაგებად, აუსცილებელ საჭიროებად წარმოჩნდა, ერთი, დადგომულიყო ძეგლი მის საფლავზე და, მეორე, გამოცემულიყო მისი თხზულებების სრული კრებული. ძეგლის შექმნა მოქანდაკე იაკობ ნიკოლაძეს (1876-1951) მიენდო, რომლის ნამუშევარი – “მწუხარე საქართველო” – მთაწმინდაზე, პოეტის საფლავზე, 1913 წელს დაიდგა, ხოლო კრებულის გამოცემა საკუთარ თავზე აიღო ექიმმა და ქველმოქმედმა, მიხეილ გედევანიშვილმა (1862-1922). უზარმაზარი წიგნი, რომელიც ილიას მხატვრული შემოქმედების პირველ სრულ და აკადემიურად მომზადებულ ნაკრებს წარმოადგენდა, იმავე, 1913 წელს უნდა დაბეჭდილიყო, მაგრამ ის ოდნავი დაგვიანებით, 1914 წელს გამოქვეყნდა.

მიხეილ გედევანიშვილი გამორჩეული მოქალაქე იყო და მან გამორჩეული მზრუნველობა გამოიჩინა ილიას ნაწერების გამოსაცემად.

წიწამურის ტრაგედიის შემდეგ მ. გედევანიშვილმა დაიწყო ზრუნვა მწერლის ლიტერატურული მემკვიდრეობის გამოსაცემად. ვიდრე გამოცემის გეგმას ჩამოაყალიბებდა და თავის განზრახვას გაუზიარებდა ი. ჭავჭავაძის ხსოვნის პა-

¹ იპოლიტე ვართაგავა, “ილია, ვაჟა, ვიგა ყიფშიძე”, წგ-ში: იპოლიტე ვართაგავა, *წერილები და მოკონებები*, თბ.: მერანი, 1975, გვ. 180.

ტივისმცემლებს, უპირველესად მისი ნაწერების შეგროვებას შეუდგა².

გედევანიშვილმა ჯერ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას მიმართა საავტორო უფლებათა მისაღებად, შემდეგ კრებულის მომზადებას შეუდგა, ხოლო ამავდროულად ბრუნავდა თანხის მოსაპოვებლად წიგნის დასაბეჭდად.

ექიმი, რომელმაც საკუთარ თავზე აიღო ილიას თხზულებათა გამოცემის ორგანიზაციული და ნივთიერი უზრუნველყოფა, მაინც ბოლომდე არ ენდო მხოლოდ საკუთარ ცოდნასა და უნარს, ზოგადად, ჰუმანიტარიაში თუ, კერძოდ, ლიტერატურისმცოდნეობის დარგში, – მეცნიერულად სრულყოფილი კრებულის მოსამზადებლად მან მოიხმო ცნობილი სწავლულები, მკვლევარნი, ლიტერატორები: ივანე ჯავახიშვილიდან ივანე გომართელამდე, კიტა აბაშიძიდან გიორგი ლასხიშვილამდე, რომელთაც – რვაკაციანი სარედაქციო კომისიის სახელითა და უფლებამოსილებით – მონღომებით იგვირთეს გამოცემის მოსამზადებელ სამუშაოთა წარმართვა, ილიას საბიოგრაფიო თუ შემოქმედებითი მასალის მოპოვება, ნაკრების ერთიანი მოწესრიგება და მწერლის ნაწერების საბოლოო ვერსიათა დადგენა.

მიხეილ გედევანიშვილისათვის, გამოქვეყნებული ტექსტების აკადემიური სანდოობის გარდა, მნიშვნელოვანი იყო, რომ გამოცემა შთამბეჭდავი ყოფილიყო პოლიგრაფიულადაც და მხატვრულადაც. შედეგად, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა კრებული, რომელიც 1914 წელს გამოქვეყნდა, დღემდე რჩება სრულიად გამორჩეულ ნიმუშად ქართული წიგნის ისტორიაში. ტომი უხვად არის აღჭურვილი, ერთი მხრივ, შესაბამისი ფოტოებითა თუ დოკუმენტური მასალით, ხოლო, მეორე მხრივ, მხატვარ ჰენრიკ ჰრინგესკის (1869-1938) ილუსტრაციებითა და გრაფიკული აღჭურვილობით.

² სოლომონ ხუციშვილი, "ილიას პირველი აკადემიური", *მწიგნობარი-87*, თბ.: საბჭოთა საქართველო, 1987, გვ. 34.

პრინციპისკენ ეკუთვნოდა საგანგებო პლაკატი, რომელიც აღწერდა მომავალ გამოცემას და ჩამოთვლიდა მასზე ხელმოწერის პირობებს. პლაკატი გასავრცელებლად საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გაიგზავნა, ხოლო ხელმოწერის ჩატარება საგანგებოდ მინდობილ პირებს დაევალა. დაბეჭდვის შემდეგ ტომის ცირაჟი გაუნაწილდა მხოლოდ ხელმომწერებს.

საკუთარი ჩანათვლისა და რამდენიმეწლიანი გაწეული საქმიანობის შესახებ გედევანიშვილმა მკითხველს ანგარიშში ჩააბარა წიგნის მოკლე წინათქმაში³.

ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა გამოცემა, რომელიც თავდაპირველად სამ ტომად იგეგმებოდა, სამუშაოდ, აღარ გავრცელებულა და პირველი ტომის დაბეჭდვით შეწყდა (ივარაუდებოდა, ასევე, რომ პირველ ტომის გაყიდვის შედეგად მოპოვებული შემოსავალი – წიგნის ფასი იყო რვა მანეთი – მოჰხმარდებოდა დანარჩენი ორი ტომის გამოცემას). რამდენიმე იმ უარყოფითი მიზეზიდან თუ გარემოებიდან, რის გამოც გამოცემა შეწყდა და ვეღარ დასრულდა, რა თქმა უნდა, უპირველესი იყო სწორედ კრებულის გამოსვლის წელს გაჩაღებული მსოფლიო ომი და მას მოდევნებული იმპერიათა თუ ცხოვრების საუკუნოვანი წესის საყოველთაო მსხვერვა.

უზარმაზარ წიგნში, რომელშიც გაერთიანებულია მწერლის იმ დროისთვის ცნობილი ყველა ნაწერი და მათი ვარიანტები, შესულია, აგრეთვე, ორი წინმსწრები ტექსტი: გრიგოლ ყიფშიძის (1858-1921) მიერ დაწერილი ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფია და კიტა აბაშიძის (1870-1917) მიერ დაწერილი ილია ჭავჭავაძის შემოქმედების მოკლე მიმოხილვა⁴.

³ ზემორე, გვ. 129-131; იქვე ჩამოთვლილი სრულად გამოცემის მოსამზადებლად მონაწილე პირები.

⁴ ილია ჭავჭავაძის თხზულებანი, ტომი I, ტფ.: მიხეილ გედევანიშვილის გამოცემა, 1914, გვ. LXXXVII-CXVIII; კიტა აბაშიძის ტექსტის შემდგომი გამოცემა: კიტა აბაშიძე, ცხოვრება და ხელოვნება, თბ.: თსუ-ს გამ-ბა, 1971, გვ. 394-430; კიტა აბაშიძის, ასევე, ეკუთვნის ილია ჭავჭავაძის შემოქმედების უფრო ვრცელი მიმოხილვაც: კიტა აბაშიძე, "ილია ჭავჭავაძე", – ამ ნარკვევის ბოლო გამოცემა შესულია წგ-ში: კიტა აბაშიძე, *ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის შესახებ*, თბ.: საბჭოთა საქართველო, 1971, გვ. 207-290.

სარედაქციო კომისიამ იმთავითვე, სამუშაოს დაგეგმვისთანავე, საჭიროდ მიიჩნია, წიგნის დასაწყისში მოთავსებულიყო მწერლისა და მოღვაწის ვრცელი, საფუძვლიანი ბიოგრაფია, რომლის შედგენა დაევალა არჩილ ჯორჯაძეს (1873-1912), მაგრამ იგი ამ დროს მძიმე ავად იყო, მალევე გარდაიცვალა და საბოლოოდ მისი დაწერა – თუნდაც, ჩათვინებული მოზრდილი გამოკვლევის სანაცვლოდ, შედარებით მომცრო, თუმცა მაინც მრავალმხრივი ბიოგრაფიული ნარკვევის სახით – გადაებარა გრიგოლ ყიფშიძეს, ილიას ახლობელსა და მის ყოფილ თანამშრომელს “ივერიაში” მუშაობისას.

საბოლოოდ, კომისიამ, გასათვალისწინებელი შენიშვნების გამოხატვისა და ავტორისათვის გაზიარების შემდეგ, შესაძლებლად მიიჩნია ყიფშიძისეული ტექსტის შეტანა მწერლის ნაკრების პირველ ტომში.

ამრიგად, ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა გამოცემა, მიხეილ გედევანიშვილისეული მოკლე წინათქმის შემდეგ, იხსნება გრიგოლ ყიფშიძის მიერ დაწერილი ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფიით, – მოზრდილი ნარკვევით, რომელშიც მწერლისა და მოღვაწის ცხოვრებაც, საქმიანობაც, მიზანსწრაფვაც აგრერიგად სრულად, ამდენად მრავალმხრივად, საერთოდ, პირველად იქნა წარმოდგენილი და გააზრებული.

2

გრიგოლ ყიფშიძის მთელ ცხოვრებას მსჭვალავს სხვადასხვაგვარი სწრაფვა და სხვადასხვაგვარი საქმიანობა, რაც განპირობებული იყო არა მხოლოდ და არა იმდენად მისი უნარების სიმრავლით ან ცოდნის ნაირგვარობით, რამდენადაც უფრო იმით, რომ იგი ყოველთვის ცდილობდა, თავისი ნამდვილი და საკუთრივ შესაბამისი ადგილი ეპოვა გარემოში, მაგრამ ეს ძიებანი თუ გადანაცვლებანი უმეტესად გაწბილებითა და დროებით გაკე-

თებულ არჩევანზე მალევე გარდაუვალი უარისთქმით მთავრდებოდა⁵.

რაკი ყოფშიძეთა წინაპრები იმერეთიდან ქართლს გადმო-სულ სამღვდელოებას განეკუთვნებოდნენ, ბუნებრივია, გრი-გოლიც (ან იგივე გიგა, ან გიგო), რომელიც 1858 წელს 10 იან-ვარს დაბადებულა გორის მაზრის სოფელ ბრეთში⁶, საოჯახო ტრადიციით, თავდაპირველად სასულიერო განათლების შეძე-ნას შესდგომია: ყმაწვილს ჯერ ტფილისის სასულიერო სასწავ-ლებელში უსწავლია, შემდგომ კი სწავლა გაუგრძელებია ტფი-ლისის სასულიერო სემინარიაში, რომელიც არ დაუმთავრებია (სემინარია მას ან მიუტოვებია, ან იგი გაურიცხავთ იქიდან, – როგორც შეჰშვენოდა რევოლუციურად განწყობილ ყმაწვილ სემინარიელთა ბიოგრაფიებს)⁷. ცოცხა ხანში მას მიუკითხავს სანკტპეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური განყოფი-ლებისათვის, სადაც იგი თავისუფალ მსმენელად ჩარიცხულა, მაგრამ მალევე, – ისე, რომ ერთი წელიც კი არ იყო გასული, – ისევ თავი დაუნებებია სწავლისათვის და სამშობლოში დაბრუ-ნებულა. ამდენად, გრიგოლ ყოფშიძეს სიყმაწვილიდანვე უარი უთქვამს როგორც სასულიერო განათლებაზე და, შესაბამისად, სასულიერო საქმიანობაზე, ისე სრულყოფილი აკადემიური ცოდნის შეძენაზე.

⁵ გრიგოლ ყოფშიძის ცხოვრების მიმოხილვა იხ.: სოლომონ ცაიშვილი, "გრი-გოლ ყოფშიძე", წგ-ში: სოლომონ ცაიშვილი, *სახალხო განათლების მოღვა-ჩეები*, თბ.: [შედავოგიკურ მეცნიერებათა სამეცნიერო-საკვლევო] ინსტიტუტის გამომცემლობა, 1954, გვ. 27-62; სოლომონ ცაიშვილი, "გრიგოლ ყოფშიძე", წგ-ში: *სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებ-ლები*, კრებული 2, თბ.: სამეცნიერო-მეთოდური კაბინეტის გამომცემლობა, 1955, გვ. 147-167; დოდო შანშიაშვილი, "გრიგოლ ყოფშიძე – ჟურნალისტი და ჟურნალისტიკის ისტორიკოსი", კრ-ში: *ჟურნალისტიკის თეორიისა და ისტო-რიის საკითხები*, III, თბ.: თსუ-ს გამომცემლობა, 1974, გვ. 208-224.

⁶ სხვადასხვა წყაროში ყოფშიძის დაბადების თარიღი და ადგილი განსხვავდება, მაგრამ თავად მიუთითებს აღნიშნულ მონაცემებს. იხ. დოდო შანშიაშვილი, "გრი-გოლ ყოფშიძე – ჟურნალისტი და ჟურნალისტიკის ისტორიკოსი", გვ. 209-210.

⁷ ცოცხა ხნის წინათ სრულად გამოიცა გრიგოლ ყოფშიძის ძმის, ალექსანდრე ფრონელის, მოგონებათა წიგნი სემინარიული ცხოვრების შესახებ: ალექ-სანდრე ყოფშიძე-ფრონელი, *დღიური ერთი სემინარიელისა*, თბ., 2013; მანამდე ტექსტი გამოცემული იყო არასრულად: "ალექსანდრე ყოფშიძის (ფრონელის) დღიურები (დღიურები ერთი სემინარიელისა)", კრ-ში: *ლი-ტერატურის მკვლევანი*, წიგნი 3-4, თბ.: სახელმწიფო ლიტერატურული მუზე-უმი, 1942, გვ. 231-288.

შესამჩნევია, რომ მან აღრიდანვე გადაწყვიტა, დაუყოვნებლივ ჩართულიყო ქმედით ცხოვრებაში.

ამ ვითარებისას მას ხანმოკლე სამასწავლებლო კურსები გაუვლია და იგი მასწავლებლობას შესდგომია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, მაგრამ ეს საქმეც მალე მიუტოვებია, ისევე როგორც შემდგომ – სათეატრო ასპარეზი, სადაც მას მოკარნახედაც და მსახიობადაც უმუშავია. მაინც ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვლენა მისი თეატრისმახლობელი ცხოვრებიდან ყოფილა მსახიობ ბაბო კორინთელის გაცნობა და მასთან დაქორწინება.

საკუთარი მოწოდების მაძიებელ გრიგოლ ყიფშიძეს ამ დროს გული მწერლობისაკენ გაუწევს და ახალგაზრდა წიგნიერი კაცი ჯერ პუბლიცისტურ საგაზეთო სტატიებს გამოაქვეყნებს, შემდგომ კი – ცალკეულ პროზაულ ნაწარმოებებს, რომლებიც იმდროინდელი სოფლის ცხოვრებას აღწერს, მაგრამ საბოლოოდ იგი აღარც მხატვრული ლიტერატურის გზას გაჰყვება. თუმცა მისი ნარკვევები და მიმოხილვები, – მათ შორის, მის თანამედროვე ქართველ მწერალთა შემოქმედების ირგვლივ, – შემდგომაც იბეჭდება ქართულ პრესაში.

ამ დროს მას მუშაობა დაუწყია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების საქმეთა მწარმოებლად, სადაც ამ საზოგადოების თავმჯდომარის, ილია ჭავჭავაძის, ყურადღებაც დაუმსახურებია. შედეგად, როგორც კი ილიამ თავისი ყოველკვირეული გაზეთი „ივერია“ ჯერ ყოველთვიურ ჟურნალად გადააკეთა, ხოლო შემდეგ – ყოველდღიურ გაზეთად, თანამშრომლად მიიწვია გიგა ყიფშიძე, რომელიც გამოცემის რედაქციაში რამდენიმე წელი მუშაობდა⁸ და

⁸ “ფაქტიურად რედაქტორად „ივერიისა“ გიგო ყიფშიძე იყო, რადგან ნამდვილ რედაქტორს, ილია ჭავჭავაძეს, როგორც სათავადაზნაურო ბანკის თავმჯდომარეს, გაზეთის ტექნიკურად გაძღოლისათვის საკმაოდრო და მოცალეობა არ ჰქონდა” – თედო სახოკია, “გრიგოლ (გიგო) ყიფშიძე”, ბოლო გამოცემა წგ-ში: თედო სახოკია, *როგორ ვიზრდებოდით ადრე; ჩემი საუკუნის ადამიანები: მოგონებანი*, თბ.: არტანუჯი, 2021, გვ. 357.

ზოგჯერ თუ ზოგან “რედაქციის გამგედაც” მოიხსენიება⁹.

თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ იქ საქმიანობისას მას, როგორც ჩანს, რედაქტორთან უთანხმოებანიც მოსვლია და საყვედურიც არ მოჰკლებია, რასაც ერთი პირადი წერილიც ადასტურებს:

ბატონო გიგავ!

არ მესმის, ღმერთმან იცის თქვენი საქმე და ამის გამო ჩემიცა. მაგალითებრ, დღეს ერთი სტრიქონიც არ იყო მზად სახვალიოდ და ერთმა თქვენგანმა არ კი დაინახა საჭიროდ წუხელ, შემოსულიყო. საკვირაოდ ერთი სტრიქონი არ არის მზად და, აი, მეცხრე საათია და არცერთი თქვენგანი რედაქციას ახლოს არ ეკარება. მე ილაჯი გამიწყდა ამდენის თქმითა და ცყულის ლოდინითა. ის მაინც წინაღვე მითხარით ხოლმე, რომ არ გსურთ სიარული რედაქციაში საღამოობით, მაშინ ჩემს თავს როგორმე მოვუვლი, თორემ ასე უთავბოლოდ საქმის წაყვანა შეუძლებელია. დღე არ გადის თითქმის ისე, რომ შიში არ იყოს ნომრის გამოუსვლელობისა სახვალიოდ და მინამ თქვენის აქ მოსვლით შიში გადაიყრება ხოლმე, მე ჩემი მემართება. თუ არა გსურთ და მოგწყინდათ რედაქციაში მუშაობა, მითხარით. ამ იანვრამდე როგორმე გვეტოტიალებინა საქმე, კარგი იქნება და მერე კი მეც თვითონ ხელს ვიღებ.

ილია ჭავჭავაძე¹⁰

ამგვარ თუ კიდევ სხვა მიზეზთა გამო ილია ჭავჭავაძის ბოლოს და ბოლოს გიგა ყიფშიძის ადგილას მაინც სხვა თანამშრომლის – დათა მიქელაძის (მეველე) – დანიშნ-

⁹ ყიფშიძის სამუშაოს ამგვარ სახელდების დადასტურება: გიორგი ლასხიშვილი, *მემუარები*, ტფ.: პოლიტკატორღელთა საზ-ის გამ-ბა, 1934, გვ. 83; სოლომონ ცაიშვილი, “გრიგოლ ყიფშიძე”, წგ-ში: სოლომონ ცაიშვილი, *სახალხო განათლების მოღვაწეები*, გვ. 35; სოლომონ ცაიშვილი, “გრიგოლ ყიფშიძე”, წგ-ში: *სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებლები*, გვ. 150.

¹⁰ ილია ჭავჭავაძე, *თხზულებათა სრული კრებული*: ოც ტომად, ტომი XVII, თბ.: ილიას ფონდი, 2012, გვ. 206; ბარათი დაუთარიღებელია.

ნა უმჯობინებია. ყიფშიძე მაშინ მეტად განაწყენებულია და საერთოდაც გული აუყრია ქართულ პრესაზე. მისთვის ძველის მიტოვება – ამჯერად გაზეთ “ივერიის” რედაქციისა – და ახლის ძიება ჩვეულებად გამხდარიყო, მაგრამ საქმე ისაა, რომ მოზრდილი ოჯახის მამა ორი წელი უმუშევრად დარჩენილა.

თუმცა შემდგომ მას მაინც გაუგრძელებია თანამშრომლობა ქართულ პრესასთან და დროდადრო სტატიებიც უბეჭდავს იმავე “ივერიაში”, “მოამბეში”, “ნოვოეობოზრენიეში”. ხანმოკლედ, იგი “ივერიის” რედაქტორიც გამხდარა 1903-1905 წლებში, როცა ილია უკვე წამოსულიყო გაზეთის რედაქციიდან.

მართალია, გრიგოლ ყიფშიძეს დაუწერია არაერთი სტატია ქართული ენისა და საქართველოს ისტორიის, მწერლობისა და თეატრის ირგვლივ, თუმცა ქართულ ლიტერატურაში მას გამორჩეული ადგილი დაუმკვიდრებია როგორც მთარგმნელს: მას უთარგმნია სენკევიჩისა და ბურჟეს, დე ამიჩისისა და სუმბათაშვილ-იუჟინის ნაწარმოებები, მაგრამ მისი თარგმანებიდან განსაკუთრებით გავრცელდა მარკ ტვენის “ტომ სოიერის თავგადასავალი”.

ყიფშიძეს, რომელმაც ადრევე დაანება თავი მასწავლებლობას, მაინც უღვაწია ეროვნული სკოლისათვის: დიდი მოცულობის სასკოლო სახელმძღვანელო “სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატია”, რომელიც რამდენიმეგზის გამოიცა რუსეთის იმპერიისა თუ საქართველოს რესპუბლიკის ქართული სასწავლებლებისათვის, მან არქიმანდრიტ კირიონ საძაგლიშვილთან (შემდგომ ეპისკოპოსი, მომდევნოდ – კათოლიკოს-პატრიარქი) თანაავტორობით დაწერა. ყიფშიძესვე შეუდგენია კავკასიაში გამოცემული პერიოდული გამოცემების ბიბლიოგრაფია.

მიუხედავად იმისა, რომ მისი ცხოვრებისათვის ნიშნული იყო, უცვლელად შეეწყვიტა თავისი საქმიანობა რომელიმე არჩეულ დარგში, რომელსაც იშვიათადღა თუ უბრუნდებოდა ხოლმე, მაინც თანამედროვეთა შორის იგი უწი-

ნარესად მიჩნეული იყო როგორც “ქართული ენის აღიარებული სტილისტი და ნიჭიერი მთარგმნელი”¹¹.

ბოლოს ყიფშიძეს მთლიანად მიუტოვებია სალიტერატურო-კულტურული გარემო¹² და ბანკში დაუწყია სამსახური: ჯერ მოლარედ უმუშავია, მაგრამ, საბოლოოდ, მისი ერთ-ერთი დირექტორი გამხდარა. ამავე დროს, მას ფართოდ გაუჩაღებია საბაღე-სამეურნეო მეურნეობა და ძალა არ დაუხარჯავს, სხვებიც წაექეზებინა, მის მეზობლად, ვაკის დაუსახლებელ ადგილებზე გადმოსახლებულიყვნენ საცხოვრებლად და ბალ-ბოსტნების გასაშენებლად¹³.

სხვათა შორის, უნდა ითქვას, რომ გიგა ყიფშიძე იდეურადაც ინაცვლებდა ადგილს: თუ თავდაპირველად იგი ეგრეთ წოდებულ ხალხოსანთა წრეში ტრიალებდა¹⁴, შემდგომში უფრო ლიბერალურ ორიენტაციას მიჰკვდილობდა.

ცხოვრების მიწურულს ყიფშიძე შესწრებია ბოლშევიკების მიერ საქართველოს ოკუპაციასა და ძალაუფლების ხელში ჩაგდებას. მოძალადე ხელისუფლებას თუ მათს მხარდამჭერ მოთარეშე რაზმებს მისთვის ბინაც წაურთმევია ცფილისში და დიდი ბიბლიოთეკაც.

¹¹ დოდო შანშიაშვილი, “გრიგოლ ყიფშიძე – ჟურნალისტი და ჟურნალისტიკის ისტორიკოსი”, გვ. 208.

¹² გრიგოლ ყიფშიძის საქმიანობის ჟურნალისტური განზომილების შესახებ: დოდო შანშიაშვილი, “გრიგოლ ყიფშიძე – ჟურნალისტი და ჟურნალისტიკის ისტორიკოსი”, გვ. 224-248; ყიფშიძის კრიტიკული და პუბლიცისტური საქმიანობის გამო: დოდო შანშიაშვილი, “გრ. ყიფშიძის კრიტიკულ-პუბლიცისტური მოღვაწეობიდან”, კრ-ში: *ჟურნალისტიკის თეორიისა და ისტორიის საკითხები*, IV, თბ.: თსუ-ს გამომცემლობა, 1975, გვ. 115-157; დოდო შანშიაშვილი, “ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიიდან (გრ. ყიფშიძე – ლიტერატურის კრიტიკოსი ჟურნალ „მოამბის“ ფურცლებზე)”, კრ-ში: *ჟურნალისტიკის თეორიისა და ისტორიის საკითხები*, VI, თბ.: თსუ-ს გამომცემლობა, 1978, გვ. 262-306 (ჩამოთვლილ სტატიებში მოიპოვება ვრცელი ბიბლიოგრაფიული მონაცემები გრიგოლ ყიფშიძის ცხოვრებისა და შემოქმედების ირგვლივ).

¹³ იპოლიტე ვართაგავა, “ილია, ვაჟა, გიგა ყიფშიძე”, გვ. 161-163.

¹⁴ ხალხოსნობასთან გრიგოლ ყიფშიძის თავდაპირველი მჭიდრო კავშირის შესახებ: სოფრომ მგალობლიშვილი, *მოგონებანი*, ტფ.: ფედერაცია, 1936, გვ. 266 (ლევან ასათიანის კომენტარი); იაკობ მანსვეტაშვილი, *მოგონებანი: ნახული და ვაკონილი*, ტფ.: ფედერაცია, 1936, გვ. 255-256; იაკობ მანსვეტაშვილი, *მოგონებანი: ნახული და ვაკონილი*, თბ.: საბჭოთა საქართველო, 1985, გვ. 174.

გალატაკებული მოხუცი დღიური ლუკმის მოსაპოვებლად, ოჯახთან ერთად, გადასახლებულა წინაპართა კუთვნილ სოფელში, სალოლაშენში, ქართლში, სადაც სულ მალევე – 1921 წლის 13 ნოემბერს – გარდაცვლილა.

მაინც, სადღეისოდ შესაძლებელია ითქვას, რომ საქმიანობის სხვადასხვაობისა და ნაწერების რაოდენობის არცთუ სიმცირის მიუხედავად, გრიგოლ ყიფშიძის ცხოვრების მთავარ საქმედ, ან მისი შემოქმედების გვირგვინად ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფია გამხდარა, – ნაშრომი, რომელიც პირველად მწერლის თხზულებათა კრებულის პირველ ტომში გამოქვეყნდა¹⁵.

3

მასალების მოპოვება ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფიის შესადგენად ჯერ თავად მიხეილ გედევანიშვილს დაუწყია, ხოლო შემდგომ ამ საქმეში ილიას თხზულებათა სარედაქციო კომისიის წევრებიც ჩართულან.

მართალია, როგორც გედევანიშვილი აღწერს, გრიგოლ ყიფშიძეს მხოლოდ მას შემდეგ დაავალეს ილიას ბიოგრაფიის შედგენა, რაც არჩილ ჯორჯაძე გარდაიცვალა, თუმცა ერთი საარქივო საბუთი მეტყველებს, რომ ეს საქმე მისთვის ცოცხა უფრო ადრე მიუზღვიათ: “ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფის გრ. ყიფშიძეს [...] სარედაქციო კომისიამ 1912 წ. 1 მარტს მიანდო ვრცელი ბიოგრაფიის შედგენა”¹⁶. მართალია, ამ დროს ჯორჯაძე ჯერ ისევ ცოცხალი იყო (იგი 1913 წლის 21 მარტს გარდაიცვალა), მაგრამ, სავარა-

¹⁵ ერთი ცნობით, “დასახელებული გამოცემის მთავარი რედაქტორი, მასალების შემრჩევი და კომენტატორიც გიგა ყიფშიძე იყო” – სოლომონ ცაიშვილი, “გრიგოლ ყიფშიძე”, წგ-ში: სოლომონ ცაიშვილი, *სახალხო განათლების მოღვაწეები*, გვ. 53; სოლომონ ცაიშვილი, “გრიგოლ ყიფშიძე”, წგ-ში: *სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებლები*, გვ. 156; თუმცა ყიფშიძე არაა მოხსენიებული გამოცემის სარედაქციო კომისიის წევრთა შორის, რომელთაც მიხეილ გედევანიშვილი ჩამოთვლის წიგნის წინასიტყვაობაში – ზემორე, გვ. 129.

¹⁶ გიორგი ლეონიძე, “მასალები ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფიისათვის”, კრ-ში: *ლიტერატურული მემკვიდრეობა*, I, ტფ.: ცსუ-ს გამ-ბა, 1935, გვ. 547.

უდოდ, გათვალისწინებული იქნა, რომ მძიმე ავადმყოფი, სიკვდილის პირას მყოფი პუბლიცისტი დავალებას ვეღარ შეასრულებდა. ამიტომ ამ გარემოების ირგვლივ გვედევანშივილი ცომის წინათქმაში ოდნავ ბუნდოვნად მიაინიშნეს:

არჩილ ჯორჯაძემ [...] იკისრა კომისიის დავალებით ილიას სრული ბიოგრაფიის შედგენა, მაგრამ ულმობელმა სიკვდილმა არ დააცალა დაემშვენებინა თავისი ნიჭიერი კალმის ნაწარმოებით ეს პირველი ცომი.¹⁷

გრიგოლ ყიფშიძე მალევე შესდგომია ბიოგრაფიული ნარკვევის წერას და წელიწადზე ცოტა მეტი ხნის შემდეგ გაუმზადებია ტექსტი, მაგრამ მის მიერ წარდგენილი ვერსია კომისიის წევრებს დაუწუნებიათ, კერძოდ და განსაკუთრებით, აკადემიურობის თვალსაზრისით¹⁸.

გ. ყიფშიძეს თავისი შრომა 1913 წლის 31 ივნისს უკვე მზად ჰქონდა, მაგრამ სარედაქციო კომისიამ იგი დაიწუნა, რადგან არ გამოდგა “დასაბუთებული ბიოგრაფია, დაწერილი მეცნიერულ პრინციპების მიხედვით”.

კომისიის აზრით, გრ. ყიფშიძეს თავის ნაშრომის შედგენისას კომისიის მიერ შეგროვილი მასალები სავესებით არ გამოუყენებია.¹⁹

სავარაუდოდ, კომისია უკმაყოფილო დარჩა, რადგან ის მოელოდა მკაცრად დოკუმენტურ და ვრცელ ბიოგრაფიას, ხოლო ყიფშიძეს თავისი ნარკვევი, როგორც ცხადად ჩანს, ჩათვლიერებული ჰქონდა როგორც კონცეფციური შეჯამება, სადაც ერთიანი ხედვით უნდა ყოფილიყო გააზრებული თუ განსჯილ-შეფასებული ილიას ცხოვრების სხვადასხვა მონაკვეთი და სხვადასხვა განზომილება, თუნდაც

¹⁷ ზემორე, გვ. 130.

¹⁸ როგორ და როგორი დოკუმენტურ-მემუარული მასალის საფუძველზე მზადდებოდა, ზოგადად, ვედევანიშვილისეული გამოცემა და, კერძოდ, ილიას ყიფშიძისეული ბიოგრაფია იხ. გიორგი ლეონიძე, “მასალები ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფიისათვის”, გვ. 547.

¹⁹ იქვე.

საკმარისი ყურადღებით ბიოგრაფიული ფაქტების მიმართ და მათი გათვალისწინებით.

შესაძლოა, კომისიის ამ გულნაკლულობას გამოხატავდეს გედევანიშვილის სიტყვები იმავე წინათქმიდან:

[სარედაქციო საბჭოს მიერ] შეგროვილი საინტერესო და დიდძალი მასალა დაედო საფუძვლად ილიას ბიოგრაფიასა, შედგენილს გრ. ყიფშიძის მიერ. ეს არ არის ილიას სრული, სამეცნიერო ბიოგრაფია – ასეთი დაიწერება შემდეგში, როცა შესწავლილი იქნება ყველა მისი ნაწარმოები, ყველა ის მასალა, რომელიც მის ცხოვრებას შეეხება; ეს კი მხოლოდ პირველი ცდა არის დიდებული მოღვაწის ცხოვრების აღწერისა²⁰.

ნათელია, რომ ამ სიტყვებს ორმაგი დანიშნულება ენიჭება: ერთი, მასალის მოპოვება და მოგროვება არ მიეწერება ყიფშიძეს; მეორე, ილიას ყიფშიძისეული ბიოგრაფია მაინც ნაკლულადაა მიჩნეული.

საბოლოოდ, არაა ცნობილი, რამდენად გაითვალისწინა კომისიის წევრთა შენიშვნები ყიფშიძემ და შეიტანა თუ არა მან რამე ცვლილებანი გამზადებულ და წარდგენილ ტექსტში.

4

გრიგოლ ყიფშიძის პირველივე სიტყვებით, მისი მიზანი სულაც არ ყოფილა ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებისეული ფაქტების ოდენ დალაგება და გადმოცემა. მას თავისი ნარკვევის დანიშნულებად მიაჩნდა,

ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა, მისის სულის ფსიხოლოგიის ცხადყოფა, ზედმიწევნითი დახასიათება და დაფასება ილიასი²¹.

²⁰ ზემორე, გვ. 130.

²¹ ზემორე, გვ. 13.

როგორც მკაფიოდ ჩანს, ნარკვევის ავტორის მიზანი სამმაგია: მწერლისა და მოღვაწის განვლილი ცხოვრებისა თუ საქმიანობის ფაქტობრივი აღნუსხვა, მისი შინაგანი სულისკვეთების ჩვენება, მისი ღვაწლის შეჯამება და შეფასება.

მას შემდეგ, რაც ყოფშიძე წარმოაჩენს თავისი ნარკვევის ჩანაფიქრს, იგი ამგვარად აგებს თავისი ნარკვევის წყობას:

თავი I: აღწერილია ილია ჭავჭავაძის გვაროვნული წარმოშობა – ჭავჭავაძეთა სახლობის მოკლე ისტორია; აქვე, სისხლისმიერი წინაპრების ვინაობის მონიშვნის გარდა, ნაჩვენებია ის ისტორიული და კულტურული ვითარება, რომელშიც იშვა მწერალი და მოღვაწე;

თავი II: თვალსაწიერი ვიწროვდება: შორეული წინაპრებიდან ყურადღება მიეპყრობა, კერძოდ, ილიას ოჯახს, მის მშობლიურ გარემოცვას ყვარელში, სადაც იგი დაიბადა, რასაც ბუნებრივად მოჰყვება მისი სიყმაწვილის სურათები;

თავი III: ნაჩვენებია მომავალი პოეტის ინტელექტუალური ჩამოყალიბება, სასკოლო-საგანათლებლო გარემო და იქ გატარებული წლები, რასაც ემთხვევა გეოგრაფიული თვალსაწიერის გაფართოება: ცფილისში გადმოსვლა სასწავლებლად; აქვე ნაჩვენებია ყმაწვილის თანდათანობითი ემოციური ჩამოყალიბება, რამაც შესაძლებელი გახადა, მოხსენიებულიყო მისი აღრეული რომანტიკული გატაცებანი;

თავი IV: კიდევ უფრო ღრმავდება და უფრო მყარ სახეს იძენს ახალგაზრდა კაცის სატრფიალო მისწრაფებანი, რაც თავდაპირველ ბიძგს აძლევს შემოქმედებითს სწრაფვას; გაჩენილი ვნება აღმოჩნდება ის საწყისი და საფუძველი, რამაც დასაბამი მისცა პოეტურ გამოვლინებებს, – შესაბამისად, სწორედ ამ დროს იბადება პოეტის პირველი ლექსები;

თავი V: ემოციური ნაკადიდან მოვლენები ისევ ინტელექტუალურ ველზე გადაერთვება; აღწერილია ილიას საუნივერსიტეტო განსწავლის წლები – სტუდენტობა სანკტ-პეტერბურგის უნივერსიტეტში; შესაბამისად, მოქმედების გეოგრაფია კიდევ უფრო ფართოვდება: ყვარელსა და ცფილისში გატარებული წლების შემდეგ ახალბედა სტუ-

დენტი აღმოჩნდება რუსეთში; იგი თანდათანობით ეცნობა იმპერიის დედაქალაქის ყოფას; მართალია, ნაჩვენებია მისი ინტელექტუალური თვალსაწიერის გაფართოება, მაგრამ, ასევე, წარმოჩენილია მისი ემოციური განწყობები და, კერძოდ, ისევ მისი რომანტიკული გატაცებანი, რითაც მკაფიოდ გამოიხატება ინტელექტუალური და ემოციური საწყისების თანახმიერება ილიას ფსიქოლოგიურ ცხოვრებაში;

თავი VI: რუსეთში ინტელექტუალურად გაზრდისა და გამდიდრების შემდეგ ყოფილი სტუდენტი ისევ სამშობლოში ბრუნდება; მისი საქმიანობა იწყება და გაიშლება სამოქალაქო ცხოვრების სხვადასხვა ასპარეზზე საქართველოში;

თავი VII: მშობლიური გარემოში დაბრუნებული ილია მკაფიოდ საჯარო მდგომარეობას მოიპოვებს: დაქორწინდება და მეოჯახე ხდება, აარსებს ქართულ ჟურნალს – “საქართველოს მოამბეს” (თუნდაც ხანმოკლედ გამოცემულს), შემდეგ იწყებს სახელმწიფო სამსახურს – მომრიგებელ მოსამართლედ;

თავი VIII: ილიას საქმიანობა, როგორც მოსამართლისა, აღიწერება საჯარო-სამოქალაქო კონცეფსტში; მიმოხილულია მოკლედ შესაბამისი პერიოდი: პირველ რიგში, საერთო ვითარება, რაც უკავშირდება ბატონყმობის გადავარდნას, ხოლო შემდგომ ნაჩვენებია მწერლისა და მოღვაწის ადგილი და მდგომარეობა ქართულ კულტურულ გარემოში, რაც განსაკუთრებული სიმკვეთრით გამოიხატა გამწვავებულ ბრძოლაში “მამათა” და “შვილთა” შორის;

თავი IX: ილია ისევ უბრუნდება მიტოვებულ ტფილისს და ჟურნალისტურ საქმიანობას: სათავეში უდგება თავისი ცხოვრების ერთ-ერთ გადაწყვეტ საქმეს – გაზეთსა და ჟურნალს “ივერიას”; მიმოხილულია ამ გამოცემაში გამოქვეყნებული ილიასეული ტექსტები, რომლებშიც ასახულია რედაქტორის იდეური პოზიცია; ამავე დროს ქვეყნდება პოეტის გვიანდელი შემოქმედების მნიშვნელოვანი ტექსტები: “დიმიტრი თავდადებული” და “განდევილი”;

თავი X: ამჯერად – ბიოგრაფიული ნარკვევის შუაგულში – ნაჩვენებია ილიას თვალსაზრისი, მისი შეხედულებები

და ხედვა საჯარო და სამოქალაქო საკითხების ირგვლივ, კერძოდ, მოკლედ და გადმოცემული ილიასეული ეროვნული იდეოლოგიის ამ ღროისათვის ჩამოყალიბებული მონახაზი; აღწერილია ილიას ყოველდღიური სარედაქციონო მეურვეობა “ივერიის” გამოცემისას;

თავი XI: ნარკვევის სამი თანამიმდევრული თავი ეთმობა ილია ჭავჭავაძის საბანკო საქმიანობას; უწინარესად, განხილულია ბანკის დაარსების გარემოებები და ილიას მონაწილეობა ამ საწყის საფეხურზე, რასაც თან სდევდა არაერთი შეტაკება და უსიამოვნო შეხლა-შემოხლა;

თავი XII: აჩვენებს ბანკის საქმიანობასა და ილიას ადგილს ბანკის სტრატეგიის შემუშავებასა თუ ყოველდღიურ საქმიანობაში;

თავი XIII: აღწერს ბანკის ცხოვრებაში აღმოცენებულ და გაჩაღებულ კონფლიქტებს, რაც განსაკუთრებით მწვავედ გამოვლინდა დაპირისპირებისას ილია ჭავჭავაძესა და ივანე მაჩაბელს შორის;

თავი XIV: წარმოჩენილია ილიას საქმიანობის კიდევ სხვა სფეროები, რომელთა დათუძნებასა და საქმიანობაზე აღიბეჭდა მისი გამორჩეული ღვაწლი; ამ ხედვით, განხილულია ორი ეროვნული დაწესებულება: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და ქართული თეატრი (დაწყებული ილიასეული თარგმანებიდან – დამთავრებული სასცენო ქმედებებში ჩართულობით);

თავი XV: ნაჩვენებია ილია საქმიანობა საკუთარ მამულში, საგურამოში, სადაც იგი წარმოჩენილია როგორც მეურნე;

თავი XVI: გააზრებულია ილიას ცხოვრების ზნეობრივი საწყისები და საფუძვლები, დახატულია მოღვაწის ზნეობრივი პორტრეტი;

თავი XVII: აღიწერება საჯარო-სამოქალაქო სივრცე, ზოგადად, იმპერიასა და, კერძოდ, საქართველოში ილიას ცხოვრების მიწურულს; ილია ჩაერთვება სრულიად სამიპერიო პოლიტიკაში როგორც სახელმწიფო სათათბიროს წევრი;

თავი XVIII: ილიას სიცოცხლის დასასრული, მისი მკვლელობა და სიკვდილის შემდგომი დიდება.

მიუხედავად იმისა, რომ ბიოგრაფიული თხრობა არ არღვევს რეალური ცხოვრების ქრონოლოგიური ქარგის თანამიმდევრობას და თანდათანობით მიჰყვება მას, მაინც შესაძლებელია ითქვას, რომ ნარკვევის თითოეული თავი მიზნად ისახავს და ემსახურება ილია ჭავჭავაძის ცალკეულ თავისებათა ან ცალკეულ წახნაგთა გამორჩევა-გამოვლინებას, რის შედეგადაც ბუნებრივად, რიგრიგობით იხატება ილიას მრავალგანზომილებიანი პორტრეტი:

- I. ილია – ნაყოფი და გავრძელება ეროვნული მემკვიდრეობისა
- II. ილია – ოჯახის შვილი
- III. ილია – მოწათვე
- IV. ილია – მეტრფე და მგოსანი
- V. ილია – სტუდენტი
- VI. ილია – სამშობლოს მგზნებარე მსახური
- VII. ილია – მეუღლე, მოხელე, მწერალი
- VIII. ილია – მოსამართლე
- IX. ილია – ჟურნალისტი და რედაქტორი
- X. ილია – ეროვნული იდეის მქადაგებელი
- XI. ილია – პოლემისტი
- XII. ილია – ბანკირი
- XIII. ილია – მებრძოლი
- XIV. ილია – ეროვნულ დაწესებულებათა მეურვე
- XV. ილია – მეურნე
- XVI. ილია – ზნეობრივი პიროვნება
- XVII. ილია – სახელმწიფო პირი
- XVIII. ილია – ღვაწლით შემოსილი მოწამე

რა თქმა უნდა, ნარკვევი არაა აგებული იმგვარად, რომ ცალკეულ თავში მოქცეული სათქმელი (ან სათქმელთა სიმრავლე) აუცილებლად თავმოყრილი იყოს ჩამოთვლილ გამოვლინებათა თუ მახასიათებელთა ირგვლივ, მაგრამ ყოველი ცალკეული თავის გაცნობის შემდეგ მკაფიოდ აღიქმება და სამახსოვრო ხდება ეს ნიშნები.

აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ ყოველი თავის დასაწყისში მოთავსებული ჩამონათვალი ქვესათაურებისა, რომლებიც ნამდვილად გამორჩეულ ყურადღებას მიიპყრობს, ცხა-

დად მეტყველებს გრიგოლ ყიფშიძის უთუო ოსტატობასა და სისხარტეზე, სიტყვის მოქნილობისა და მხატვრული გამოხატვის შესამჩნევ უნარზე.

5

გრიგოლ ყიფშიძის ბიოგრაფიულ ნარკვევში, ერთი მხრივ, ნაჩვენებია, ილია ჭავჭავაძის, როგორც შემოქმედისა და საერო მოღვაწის, მჭიდრო კავშირი ეპოქასა და გარემოსთან, ხოლო, მეორე მხრივ, ილია წარმოდგენილია როგორც მისდროინდელი საჯარო-სამოქალაქო და ეროვნულ-კულტურული ცხოვრების მნიშვნელოვანი მეთაური საქართველოში, ქვეყნის განვითარების არცთუ მცირე ხნის – რამდენიმე ათწლეულის – განმავლობაში.

ნახევარ საუკუნის განმავლობაში მოღვაწეობს ილია და ემსახურება თავის მშობელ ქვეყანას, როგორც მგოსანი და ბელეტრისტი, როგორც კრიტიკოსი და პუბლიცისტი, როგორც საზოგადო მოღვაწე და მჭევრმეტყველი ორატორი, როგორც ხელმძღვანელი ჟურნალ-გაზეთისა და სხვადასხვა საზოგადოებრივის დაწესებულებისა²².

უნდა ითქვას, რომ ყიფშიძისეული ტექსტიდან დროდადრო გამოჟონავს ხოლმე პოლემიკური განწყობა, რადგან ემჩნევა, რომ ავტორი ცდილობს, – თუნდაც გაუსცხადებლად, – დაუპირისპირდეს მის დროს და მის ირგვლივ გავრცელებულ რომელიმე დამკვიდრებულ-გავრცელებულ აზრს ილიას შესახებ, ხოლო, თავის მხრივ, მიისწრაფვის, მკითხველი დააჯეროს გადმოცემული ფაქტების არა მარტო სანდობაში, არამედ მყარადაც დაარწმუნოს გამოთქმული შეფასების საფუძვლიანობასა და უეჭველობაში.

ნარკვევი, ბუნებრივია, იწყება ილიას პიროვნული და ინტელექტუალური ჩამოყალიბების ჩვენებით, მაგრამ მისი უმთავრესი ნაწილი, – სხვადასხვა თავი თუ მონაკვეთი, –

²² ზემორე, გვ. 50.

ეთმობა მრავალმხრივი მოღვაწის მრავალმხრივი შრომის აღწერას: სასამართლოსა თუ ბანკში, რედაქციასა თუ თეატრში, საკანონმდებლო დაწესებულებასა თუ სხვადასხვა საზოგადოებაში. რაც შეეხება მწერლის შემოქმედებას, ის მხოლოდ თვალის მსუბუქი გადავლებითაა მიმოხილული, – ისიც არა სისცემურად, არამედ მოვლენათა კვალობაზე. ყოფიძის უპირატესობას წარმოადგენდა, რომ იგი ხშირად თავისი პერსონაჟის გადაწყვეტილებათა და საქმიანობათა თანამონაწილე ან მეთვალყურე იყო, რის გამოც შემთხვევითი არაა, რომ ბიოგრაფის ხმა არაერთხელ ერწყმის მემუარისტის ხმას და ადასტურებს მომხდარის სინამდვილეს თუ გადმოცემის სიზუსტეს²³.

მნიშვნელოვანია, რომ ავტორი ცდილობს, არა მარტო აღნუსხოს ან აღწეროს განვლილი ცხოვრების ფაქტები, არა მარტო ახსნას ილიას მიერ გადადგმული გადაამწყვეტი თუ ნაკლებად მნიშვნელოვანი ნაბიჯების შინაგანი, პიროვნული კანონზომიერება, არამედ ცხადად წარმოაჩინოს ის არსობრივი საფუძველი, ის იდეური საყრდენი, რომელიც სულ უფრო მეტად განაპირობებდა პოეტისა და მოღვაწის ქმედებებს: ეროვნული მთლიანობის სულისკვეთება და ეროვნული გადარჩენის მიზანსწრაფვა, რასაც უნდა განესაზღვრა და დაედგინა ახლად ჩამოყალიბებული თანამედროვე ერის დანიშნულება²⁴.

²³ ილიასთან პირადი ურთიერთობა აკავშირებდათ გრიგოლ ყოფიძის ძმებსაც, რაც მათს ნაწერებსა თუ საარქივო მასალებშიც ასახულა; ბიოგრაფიული ნარკვევის ჩამოყალიბებისას ზოგიერთი ამბის წყაროდ მას, შესაძლოა, სწორედ მათ მიერ მიწოდებული ცნობები ვამოსდგომოდა; როგორც ჩანს, ალექსანდრე ყოფიძის (ფრანკელს) ეკუთვნის: ა. ყ., "ილია ჭავჭავაძე: ბიოგრაფიული და ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა", წგ-ში: *ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება*, ტფ.: იდეალი, 1907, გვ. 68-74; ალექსანდრე ყოფიძის წერილები მათი მესამე ძმის, ზაქარია ყოფიძის, მიმართ და მათში დაცული ცნობები ილიას შესახებ: "ამონაწერები ზაქარია ყოფიძის კერძო წერილებიდან", კრ-ში: *ლიტერატურის მატანე*, 1-2, თბ.: სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი, 1940, გვ. 185-190.

²⁴ გრიგოლ ყოფიძე საგანგებოდ განიხილავს ილიას თვალსაზრისს ეროვნული ერთიანობის გამო და მსჯელობს მის ირგვლივ იმდროინდელ ევროპულ კონტექსტში – იხ. მერაბ ლაღანიძე, "ილია ჭავჭავაძის „ოსმალის საქართველო“: ეროვნული ერთიანობის კონცეფცია", *ლიტერატურული ძიებანი*, XXVIII, 2007, გვ. 134-145.

საყურადღებოა, რომ, ყიფშიძის თვალსაზრისით, ეს მსოფლმხედველობრივი საფუძველი თანდათანობით იქნა მოპოვებული და განსაკუთრებით უკავშირდება “განდეგილის” დაწერის (1883) თუ მომდევნო ხანას. სხვათა შორის, თანამედროვეთა მხრივაც, ილიას აღიარება, როგორც მოაზროვნისა და იდეური მეგზურისა, სწორედ ამ ნაწარმოების გამოქვეყნებას უკავშირდება:

“განდეგილის” შექმნის შემდეგ, სახელი ილიასი, როგორც პირველხარისხოვანისა და ღრმად მოაზრე მკონისა, უფრო გაითქვა და განდიდდა. სამარადისო თემა, ჩაქსოვილი ამ პოემაში, თემა სულისა და ხორცისა, კეთილისა და ბოროტისა, რწმენისა და ურწმუნოებისა ოლიმპის მწვერვალამდე ამაღლებს ილიას და ჰქმნის მის გარშემო საერთო თაყვანისცემის აცმოსფერას²⁵.

ყიფშიძეს მიაჩნია, რომ ამ დროს ილიას სააზროვნო ველი სცილდება უფრო ადრინდელ საზოგადო შეხედულებებს, რომლებიც თავის დროს – უფრო 1860-იან წლებში – ეყრდნობოდა რუსული ნიჰილიზმისა და ლიბერალიზმის იდეებს, განმსჭვალულს მემარცხენე-რადიკალური განწყობებით. ხოლო ამ დაშორების შედეგად უფრო მკაფიოდ იკვეთება მნიშვნელობა და ღირებულება ეროვნული მიმართულებისა, რომელიც ილიას არც მიაჩნდა ლიბერალიზმის უარყოფად ან მისთვის ზურგის შექცევად. თუმცა უნდა ითქვას, ამ დროს უპირატესობანი თვალსაჩინოდ იცვლება.

ისე ვადის მთელი ოცი და ოცდახუთი წელიწადი (1882–1907), რომ მხოლოდ ერთმა, ისიც ძველადვე შეტკობილმა იდეამ შეჯახვა მისი გონება, დაატყვევა მისი სული. ეს იდეაა ქართველ ეროვნების ხსნისა, ქართველ ერის მკვდრეთით აღდგენისა. [...] ილია ახლა სცდილობს [...] მოჰყინოს მთელს საქართველოში ეგ დიდებული იდეა ქვეყნის ხსნისა²⁶.

²⁵ ზემორე, გვ. 73.

²⁶ ზემორე, გვ. 73.

ამდენად, ილიამ დათმო ადრეული ასაკის “უარყოფელი მიმართულება”, რომელიც მას და მის თანამოაზრეებს, ილიასვე აღიარებით, არჩეული ჰქონდათ “რუსეთის ბაძით”²⁷ და რომელსაც განხეთქილება შეჰქონდა ერის მთლიანობაში: დაპირისპირებით თუნდაც თაობრივად (“მამები” და “შვილები”; რეგროგრადები და რეფორმატორები), თუნდაც ფენობრივად (“მშრომელები” და “არამშრომელები”; გლეხები და ბატონები). მაგრამ შემდგომ, სიცოცხლის ბოლომდე მას არც სიტყვით და არც საქმით აღარ უღალატია ერის მთლიანობის ქადაგებისა თუ დამკვიდრებისათვის, რაც, შესაბამისად, გულისხმობდა ერის ცნებისა და შინაარსის აღზევების სამსახურს, მიუხედავად იმ მძიმე განსაცდელისა, რომელიც ქვეყნის იდეურ და სამოქალაქო ცხოვრებაში გაჩნდა მეცხრამეტე-მეოცე საუკუნეთა მიჯნაზე, – იგულისხმება ფენობრივი დაპირისპირების, ანუ ფენობრივი ბრძოლის რევოლუციური მსოფლხედვა, რომელსაც უთვალავი დაუნდობელი სისხლიანი გამოვლინება მოჰყვა, თვით ილიას მკვლელობის ჩათვლით.

ილიასათვის განმსაზღვრელ იდეურ საწყისთა განხილვის გარდა, ყოფიძე, ასევე, ცდილობს, აჩვენოს, – თუმცა არა საგანგებოდ, – თუ რაგვარ ადგილს იკავებდა რელიგიური განზომილება მწერლის პირად აღქმასა და განცდაში, გამოცდილებასა და ცოდნაში. მაგრამ, ეპოქის კვალობაზე, დამოკიდებულება რელიგიის მიმართ როგორც ბიოგრაფიის მთავარი პერსონაჟისათვის, ისე ბიოგრაფიის ავტორისათვის, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა უწინარესად კულტურულ განცდას და არა იმდენად პირადი გამოცდილებითა თუ სულიერი გარჯით მოპოვებულ მონაპოვარს. ფაქტობრივად, ყოფიძის განცხადებით, ილიასათვის სახარება, სახარებისეული უწყება უფრო ესთეტიკური განცდის საგანია, ან, კიდევ მეტი, ენობრივი კულტურის შევსება-გამდიდრების წყარო.

ილიას თითქმის მოხუცებამდე შერჩა სიყვარული საღმრთო წერილის კითხვისა, მისის ქართულის ენამზიანობისა და

²⁷ ზემორე, გვ. 74.

სიღრმე-ძალისა, აგრედვე, სახარების კარგის, კილოიანის კითხვისა ეკკლესიაში. ილია იმ აზრს ადგა, რომ ქართულის ღრმად და ყოველმხრივ შესწავლისათვის აუცილებლად საჭიროა კითხვა საღმრთო წიგნებისა, ცოდნა ძველის ქართულისა. ქართულს ის შეისწავლის საფუძვლიანად, ვინც ხშირად კითხულობს საღმრთო წერილის წიგნებს, კითხულობს შეგნებით და უკვირდება ძველის ქართულის საგრამატიკო ფორმებს, მის მიმოხვრასა, სინტაქსისსაო. თვითონაც ხშირად კითხულობდა ძველ ქართულ წიგნებს, სახარება-სამოციქულოს და მოსმენაც უყვარდა ეკკლესიაში მათის წაკითხვისა; ისე აღდგომა არ გათენდებოდა თითქმის, რომ განსაკუთრებული გულისძგერა არ აშლოდა და არ მოენდომებინა ეკკლესიაში წასვლა, უფრო კი სახარების კითხვის მოსასმენად²⁸.

მკითხველი თითქოს ელის, რომ ილიას, როგორც მორწმუნე ქრისტიანს, თუნდაც აღდგომის დღესასწაულისას უჩნდება სურვილი, მივიდეს ეკლესიაში, რათა ჩაერთოს ღმრთისმსახურებაში და მიიღოს ზიარება, კიდევ ერთხელ გაიაზროს და გაითავისოს ქრისტეს მკვდრეთით აღდგომის მნიშვნელობა, მაგრამ მოულოდნელად ბიოგრაფი სრულიად ამიწიერებს ილიას ამ სურვილს, იმყოფებოდეს ტაძარში პასექის განთიადისას და მის ასეთ სწრაფვას მხოლოდ გამოყენებითს დანიშნულებას ანიჭებს: მიწერალს ბიბლიური საკითხავების მოსმენა ენატრება იმდენად, რამდენადაც თვით “შეგნებით კითხვაც” კი გულისხმობს არა თუნდაც სახარების შინაარსის ჩაწვდომას, არამედ დაკვირვებას გრამატიკულ ფორმებსა თუ სიტყვათა შედგენილობაზე.

რაც შეეხება ილია ჭავჭავაძის ლიტერატურულ წინამორბედებს, ყოფშიძე ამგვარებად მიიჩნევს: გრიგოლ ორბელიანს, ნიკოლოზ ბარათაშვილს, რუსთველს (სწორედ ასეთი თანმიმდევრობით). რამდენადაც ცხადი უნდა იყოს ნიკოლოზ ბარათაშვილისა და, განსაკუთრებით, გრიგოლ ორბელიანის გავლენა ილიას პოეზიაზე, – განსაკუთრებით, ადრეულ ხანაში, – თუნდაც პოეტიკურად, თუნდაც

²⁸ ზემორე, გვ. 23.

თემატურად, ბიოგრაფის აზრით, გადაწყვეტი ზეგავლენა მიეწერება მაინც რუსთველს:

მაგრამ საქმე მესამე მკოსანია, მკოსანი დიდებული, გენიოსი. რუსთაველის ორმაგმა მოძღვრებამ, ელინიზმმა და პესიმიზმმა, გააორა ახალგაზრდა მებრძოლის გული და დიდს მერყობასა და ორჯოფობაში ჩააგდო²⁹.

ღირსშესანიშნავია, რომ ყოფილი “ვეფხისტყაოსნის” ავტორის შემოქმედებითი ზემოქმედების აღნიშვნის მიღმა, კიდევ უფრო მნიშვნელოვანს ამბობს ილიას ადამიანური, პიროვნული, ფსიქოლოგიური პორტრეტის დასახატავად: თუ რამდენად და როდის გამხდარა მისთვის ჩვეული იმგვარი გაორება და შინაგანი დაპირისპირება, მერყეობა და დაქვება არჩევანის გაკეთებისას თუ გადაწყვეტილების მიღებისას, რაგვარიც ბიოგრაფმა რუსთველის გავლენას მიაწერა.

ნარკვევის დაწერისას, მეოცე საუკუნის დასაწყისისათვის მეტად გავრცელებული ნიცშეელობის კვალობაზე, – რამაც ამ დროს საქართველოშიც პოვა კულტურული გამოძახილი, – ელინიზმი ნიშნავს ყოველივე იმას, რაც ქრისტიანობას შინაგანად უპირისპირდება, და, როგორც ჩანს, ყოფილი ამ მინიშნებით ცდილობს, დააშოროს ახალგაზრდა ილია ქრისტიანულ განცდას. ამგვარსავე ავტორისეულ მისწრაფებას უნდა აღნიშნავდეს იქვე სახელდებული პესიმიზმი, რომელიც, სავარაუდოდ, ისევ ნიცშეელობის გარემოდან ნასესხობად უნდა იგულისხმებოდეს ყოფილი კონტექსტში. თუმცა ისიც სათქმელია, რომ, ამ დასტურის მიხედვით, იმ დროს “ვეფხისტყაოსანი” ზოგადად პესიმისტური განწყობის გამომხატველ ნაწარმოებად აღიქმებოდა, რასაც სოფლის მღურვის ის არაერთი გამოხატულება განაპირობებდა, რომლებიც პოემაში სხვადასხვაგანაა მიმოხილული.

განმეორებით უნდა ითქვას, რომ რუსთველი მიჩნეულია ილიას არა მარტო პოეტურ ნიმუშად (რაც ჩვეულებრივი იყო ქართული პოეზიის ოსტატებისათვის საუკუნეთა

²⁹ ზემორე, გვ. 48.

განმავლობაში), არამედ მისი ცხოვრებისეული მსოფლმხედველობის ერთ უმთავრეს მოძღვრად, რომელსაც სრულიად შეურყეველი ახალგაზრდა ადამიანის მანამდე შეუპოვარი და მთლიანი ხასიათი, – მისთვის “მერყეობა და ორჭოფობა” მიუნიჭებია.

თვალსაჩინოა, რომ ილიას პოეზიის მხატვრული საწყისების ყოფშიძისეული დახასიათება, ილიას პოეტურ წინამორბედებზე სიცივის ჩამოგდება ხილულად გადაიზრდება მისი პიროვნების ფსიქოლოგიურ დახასიათებაში, როგორი მცდელობაც, – “მისის სულის ფსიქოლოგიის ცხადყოფა”³⁰, – ზოგადად, არცთუ უცხოა და არცთუ შემთხვევითი ბიოგრაფიის თავდაპირველი ჩანაფიქრისათვის. ნარკვევის ავტორი ნამდვილად ისახავს მიზნად, წარმოაჩინოს მისთვის კარგად ნაცნობი, ახლობელი ადამიანის ცალკეული პიროვნული თვისებები, და, კიდევ მეტი, ყურადღების მიღმა არ დატოვოს მისი ჩვეულებრივი, მიწიერი სისუსტეები (თუნდაც, ნაკლები მისწრაფება სწავლის მიმართ სასკოლო-საუნივერსიტეტო წლებში ან მცირედი მუსიკალური თუ ზოგადკულტურული მიდრეკილებები), – მიუხედავად ყოფშიძის გამოხატული აღტაცებისა ილია ჭავჭავაძის საზოგადო ღვაწლისა და მნიშვნელობის წინაშე.

მაგრამ ნიშანდობლივად ჩნდება ეჭვი, რომ ბიოგრაფიის ავტორი საკუთარ პერსონაჟს ზოგიერთ საკუთარ თვისებას მიაწერს, ან, უფრო ზუსტად, ამძაფრებს და ამკვეთრებს ილიას ხასიათის იმგვარ გამოხატულებებს, რაც თავად ყოფშიძისთვისაა ჩვეული, ხოლო ასეთი მიდგომა, ასეთი მიახლოება თითქოს ეხმარება მას ილიას ფსიქოლოგიური ბუნების უკეთ ჩასაწვდომად და ამოსახსენლად. სავარაუდოა, რომ ნარკვევის შემქმნელი მორალურ ნდობას იმსახურებს და, როცა ავტორისეულ ბიოგრაფიაში ავტობიოგრაფიული ნიშნები გაკრთება, ეს მსუბუქი შერწყმა ორი ადამიანის გამოვლინებათა შორის არასოდეს ხდება ფაქტებსა თუ შეფასებებზე ინტელექტუალური ძალადობის ფასად.

³⁰ ზემორე, გვ. 13.

მაგალითად, ყიფშიძისეული ხედვით, ილიასათვის არც-
თუ უჩვეულო იყო გულის გატეხა, გულის აყრა სხვადასხვა
საქმიანობის მიმართ, მიტოვება იმისა, რაც ერთ ღროს მის-
თვის ძვირფასი ყოფილა, – შესაძლოა, იმ ხანგრძლივი მე-
ცადინეობისაჲც კი, რომელსაჲც იგი ადრე იგი შთაგონებით,
გატაცებით, გამოხატული ერთგულებით ემსახურებოდა.

ილიამაც თითქოს მოისვენა. მის ბუნებას მწვავედ აღარა
სწვდება გულის სიღრმემდე და აღარ ამღელვარებს, მის ენას
აღარ ამუსიკებს პოეტური სუფიტები, პოეტურ სურათად გარ-
დასაქმნელი მასალა ცხოვრებისა³¹.

გაიარა დრომა და ხანმა. ილია თანდათან გაუგულვრილდა
გაზეთს. ასეც უნდა ყოფილიყო: ისეთის ბუნებისა და ხასიათის
კაცი, როგორც იყო ილია, დიდხანს ვერ გაუძლებდა საგაზე-
თო მუშაობას³².

ბიოგრაფის აღწერით, ცხოვრების მსვლელობისას
ილიას თანდათანობით ეწრიტება სწრაფვა პოეზიისა და,
ზოგადად, მწერლობის მიმართ, იგი მიატოვებს გაზეთსა და
ბანკს, სულ უფრო ნაკლებ ყურადღებას მიაჲყრობს საკუ-
თარ მეურნეობას, – საგურამოს ადგილ-მამულის მოვლა-
პატრონობას.

სახლს გარდა, მეურნეობაცა ჰქონდა გამართული და ხარჯს
არა ჰზოგავდა მის წარმართვისა და აღყვავებისათვის, მაგრამ
ეს საქმე როგორღაც ხერხად ვერ მოსდიოდა. სახლწინ გა-
შენებული ბაღი და ვენახი არ იყო სასურველად მოვლილი,
მეტადრე ყვავილნარი და წალკოტი. საქონელი და ცხენები
ბლომად ჰყავდა, მაგრამ მოჯამაგირეების ხელში ხეირი არ
ეყარათ. სამეურნეო მანქანებიც ბლომადა ჰქონდა და ბევრი
მათ შორის წამხდარი იყო და მოშლილი. ბოლოს ფუტკარიც
გაიჩინა, წვრილფეხის გაჩენასაჲც მიჲყო ხელი სამრეწველო
აზრითა, მაგრამ უმეტესმა ნაწილმა ამ სამეურნეო დაწყებუ-

³¹ ზემორე, გვ. 73.

³² ზემორე, გვ. 78.

ლებისამ შესამჩნევი სარგებლობა ვერ მისცა ილიას. და, ვგონებ, არც ძრვიელ სწუხდა ამისათვის. ჰქონდა ხალისი – გაეჩინა ყოველივე, რაც კი კარგად მოწყობილ მეურნეობაშია ხოლმე გაჩენილი და, თუ სარგებლობაც იქნებოდა – ხომ კარგი, თუ არადა – არც მაგას დარდობდა³³.

არაა ადვილი, მკათიოდ გაიმიჯნოს ერთმანეთისაგან, როდის სწვდება ან ხსნის ყიფშიძე ნამდვილ ილიასეულ თვისებებს და როდის ან რამდენად ამკობს ბიოგრაფიის ავტორი საკუთარი თვისებებით ბიოგრაფიის პერსონაჟს, რადგან დადასტურებული ცნობებიდან ცხადია, რომ თავისი ოდინდელი გატაცების მიმართ გულისყურის მოდუნება ან სრული გაქრობა, მანამდელი საქმის დროებითი თუ სამუდამო მიტოვება ჩვეული იყო თავად ყიფშიძისათვის. ისიც საფიქრებელია, რომ ილიასეული საოჯახო მეურნეობის მიმართ ნარკვევის ავტორის მიერ გამომუდავებული ამდენად ვრცელი ყურადღება თავად გრიგოლ ყიფშიძის სწორედ იმდროინდელი ცხოვრების წესითაც იყოს განპირობებული.

სხვათა შორის, ილიასეული ამ “გაგულგრილების” თუ “ზარმაცობის” ჭრილშივე უნდა იქნეს დანახული ბიოგრაფიის მოზრდილი მსჯელობა იმ გავრცელებული შეხედულების ირგვლივ და, ფაქტობრივად, წინააღმდეგ, რომელიც მწერლის მეგობრებსაც (მათ შორის, სიყრმის მეგობრებსაც) გამოუთქვამთ, მემუარისტებსაც შემოუნახავთ და ყიფშიძისაც დაუმოწმებია რამდენიმე გამონათქვამით: საქმე შეეხება მოარულ თვალსაზრისს ილიას სიზარმაცის შესახებ.

ჩვენის ფიქრით, ილიას სიზარმაცე, ცოტა არ იყოს, საეჭვოა, თუმცა სავსებით უარსაყოფი არ არის. მის მრავალფეროვან, რთულს ბუნებაში, ევ ელემენტის მოიპოვებოდა, ვითა ნაყოფი მემკვიდრეობისა და ატავიზმისა, ისე როგორც მის ფსიხიკას, მის სულიერს ორგანიზაციას ემჩნეოდა არა სიმარტივე და ლიტონობა, არამედ დიდი, რთული და ღრმა მრავალგ-

³³ ზემორე, გვ. 104-105.

ვარობა. მის რთულ ბუნებაში უცნაურად თავსდებოდა ერთად ღირსებაცა და ნაკლიც, ბეჯითობაცა და ზარმაცობაც, ტყეტიურიცა და თავადურიც...³⁴.

ყიფშიძე ცხადად ცდილობს, ილიას ხასიათის ცვლილებანი თუ მერყეობანი, ან შესაძლოა, სისუსტენიც ახსნას მისი ბუნების სირთულით, სიმდიდრით, მრავალმხრივობით.

თვალსაჩინოა, რომ, რაკი ბიოგრაფმა ერთ-ერთ მთავარ მიზნად დაისახა მწერლისა და მოღვაწის ფსიქოლოგიური პორტრეტის წარმოჩენა, იგი გულდასმით ცდილობს, ჩასწვდეს მისი ადამიანური ბუნების წინააღმდეგობრიობასაც და მასში საპირისპირო თვისებათა შერწყმასაც, რითაც ეს პორტრეტი ნამდვილად უფრო გამოკვეთილად, ხელშესახებად და ოსტატურად იხატება.

კიდევ, ბუნებრივია, რომ მეოცე საუკუნის დასაწყისში დაწერილი ბიოგრაფია უყურადღებოდ არ ტოვებს, – შესაბამისი დროის კვალობაზე, – ილიას ბუნებრივ “დემოკრატიზმს”, მაგრამ, ასევე, გაბედულად მოიძიებს მის პიროვნულ ზნეში არისტოკრატიულ გამოვლინებებსაც.

ეგ დემოკრატიზმი, ეგ სიყვარული მდაბიოთა ლაპარაკის კილოსი და გამოთქმისა ჩაექსოვა მის ბუნების მეორე კერძობას, არისტოკრატიზმს ჭკუისას, ძლიერებასა და მედიდურებას სულისას³⁵.

საფიქრებელია, რომ ამგვარი ახსნა ილიას შემოქმედებითს არჩევანსაც და დამოკიდებულებასაც გულისხმობს. დემოკრატიულობა გამოვლინდება ესთეტიკური განზომილებით: ილიას ნაწარმოებები (და, ალბათ, ზეპირი გამოსვლებიც, რომელსაც ცოცხლად შესწრებია ყიფშიძე) ფორმობრივად იმგვარადაა გამართული, რომ მისაწვდომი იყოს მკითხველისა თუ მსმენელის თართო წრეებისათვის;

³⁴ ზემორე, გვ. 42; შდრ. ყიფშიძის მოგონება ილიას შესახებ მისი ადრეული, სამგლოვიარო წერილიდან: „თითონვე უკვირდა, ეს რამოდენა მიწერილაო. აი, სულ იმას მისაყვედურებენ, ზარმაცი ხარ, ბევრს არა სწერო და ეს განა ზარმაცობაა, რამდენი ფუთი გამოვა, იმოდენი შესდგაო“ – ზემორე, გვ. 140.

³⁵ ზემორე, გვ. 25.

ამასთანავე, მწერლის არისტოკრატიულობა ინტელექტუალურ-სულიერ გამოვლინებას პოეზებს, რაც შემოქმედების ნაყოფს გამორჩეულობასა და შთამბეჭდაობას ანიჭებს.

მაგრამ საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ, ყოფიძის ხედვით, ეს “დემოკრატიზმი” მაინც რამდენადმე განსაკუთრებული, არცთუ ჩვეულებრივია და ის, უფრო მეტად, უბრალო წარმოშობის ადამიანების ზნე-ჩვეულებათა თუ ენის პატივისცემას ნიშნავს (რასაც ბიოგრაფი მოიხსენიებს, როგორც “ილიას სიყვარულს გლეხკაცობისადმი, ილიას სიყვარულს გლეხკაცის ენა-მეტყველებისა და ზნე-ჩვეულებებისადმი”³⁶), რაც შემდგომი აღწერისას შინაარსობრივად კიდევ უფრო ვიწროვდება და ლინგვისტური “დემოკრატიულობის” სახეს იძენს:

ცხადია ყოველ ამის შემდეგ, რა დიდი და მრავალგვარი ნაკადი დემოკრატიზმისა უვლიდა გარს ილიას ყმაწვილობას და რა ვითარებაში ინასკვებოდა ხასიათი მომავალის დიდის მებრძოლისა, დემოკრატიულ იდეისა და თავისუფლების ყოვლადქებული მოციქულისა და ან სად არის სათავე და დასაბამი დედანის უტყუარ ალღოს აღებისა, ქართულის იმ ღრმა ცოდნისა, რომელმაც ისეთის ძლიერებით იჩინა თავი ჯერ ისევ “მგზავრის წერილებსა” და “გლახის ნაამბობში”, გინა “კაცია-ადამიანში”³⁷.

აღსანიშნავია, – ილიასათვის ჩვეული “გაგულგრილების” თვისების გათვალისწინებით, – რომ მხატვრულ ნაწარმოებებსაც (განსაკუთრებით, პოეტურ თხზულებებს) ასაკოვანი ილია შემთხვევიდან შემთხვევამდე და არაკანონზომიერად წერს.

საზოგადო და საჟურნალო მოღვაწეობით გართულმა ილიამ უკლო მგონობას, პატარ-პატარა ლექსების შექმნას³⁸.

³⁶ ზემორე, გვ. 24-25.

³⁷ ზემორე, გვ. 26.

³⁸ ზემორე, გვ. 71.

ამ მხრივ, გამონაკლისებად ჩანს სწორედ გვიანდელი პოეტური ქმნილებები “განდევილი” და “ბაზალეთის ტბა”, რომელთა შექმნასაც ბიოგრაფი შესწრება და რომელთაც იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაპყრობს, – როგორც მგოსნის მხატვრულ-იდეურ ჭვრეტათა გაფართოებისა და გაღრმავების განსაკუთრებულ ნიმუშებს. მაინც, ყითუშიძის აზრით, ამ დროს ილია ჭავჭავაძე თავის შეხედულებათა (მათ შორის უწინარესად – ეროვნული ხნის იდეის) გასავრცელებლად უკეთეს საშუალებად მიიჩნევს საჯარო საქმიანობასა და სათქმელის უშუალო – არამხატვრული და არასიმბოლური – სახით მიწოდებას:

სამაგიეროდ, ილია ახლა სცდილობს სხვა ღონითა და გზითაც მოჰყვინოს მთელს საქართველოში ეგ დიდებული იდეა ქვეყნის ხსნისა. ეგ გზა და ღონე წინადაც ნაცადი ჰქონდა, ახლაც მის ხელთ არის და უნდა კვლავ ამ გზით იაროს. ეგ გზაა ურნალისტიკა და საზოგადო მოღვაწეობა³⁹.

ნარკვევში თანდათანობით იკვეთება ილია ჭავჭავაძის, როგორც მეთაურის, სახე, – ახალგაზრდობიდან სიჭარმაგემდე. თუმცა ბიოგრაფს მხედველობის არიდან არ რჩება, რომ იცვლება როგორც მეთაურობის მიზნებიც და საშუალებებიც, ასევე, გავლენის სიფართოვეც და სიმძლავრეც, აღიარებაც და გაზიარებაც.

გრიგოლ ყითუშიძე მკაფიოდ წარმოაჩენს და გამჭრიახად აფასებს იმ გარემოს, როცა ახალგაზრდა ილია ჭავჭავაძე, თანამოაზრეებთან თუ თანამებრძოლებთან ერთად, შესამჩნევი ხმაურით გამოდის საჯარო ასპარეზზე, – ეს ის დროა, როცა ეროვნული სულისკვეთება, ეროვნული სწრაფვა ირგვლივ სავსებით მიძინებული და ჩაფერფლილია, რასაც ხელშესახები მიზნები აქვს: რუსეთის იმპერიის სასტიკი პოლიტიკის მკვეთრი შეცვლა ქართველი სამოქალაქო-კულტურული ზედაფენების – არისტოკრატიულ-კულტურულ წრეების მიმართ. ამ პოლიტიკას კი, – ღრმად გააზრებულს, საკმაოდ საფუძვლიანს, თვარულად ხანგრძ-

³⁹ ზემოთ, გვ. 73.

ლივს, მეტად ნაყოფიერსა და წარმატებულს იმპერიისათვის, – ვერძო და სახელოვანი ავტორიც ჰყავს: მეფისნაცვალი მიხაილ ვორონცოვი.

ქართველობის საზოგადოებრივი გრძნობა და მწვავე ტკივილებით შეპყრობილი გონება, თითქო ბანგდალეულიაო, მეტად მოღლილი და მოქანცულიაო, მიუყრდა, მირულდა, თვლემას მიესცა...

ამ მირულებას, ამ ტკივილების დაამებას მცირედ არ შეუწყო ხელი [...] ვორონცოვის ცნობილმა ტკბილმა პოლიტიკამ, მათრობელა, ბანგნარევემა და თან კაცთმოყვარულმა მოღვაწეობამ. ეს დიდად განათლებული და ინგლისურს გემოვნებაზედ აღზრდილი სახელმწიფო კაცი სულ იმის ცდაში იყო, რომ ტკბილის მოქცევით, კაცთმოყვარულის მოქალაქეობით დაეამებინა მწვავე ტკივილები თვითარსებობის და დამოუკიდებლობის დაკარგვისა ქართველთა მიერ. [...]

ყოველმევე ამან უფრო და უფრო მიაყურა ტკივილები და მიადინა ქართველების ფიქრი და გონება⁴⁰;

მებრძოლ პატრიოტების სული გაჰქრა ძველ თაობაში. [...] ვორონცოვის ტკბილმა პოლიტიკამ დაამშვიდა ტკივილები გულისა და მებრძოლნი შეარიგა მთავრობასა. მემამბოხე მამებმა დაიჯერეს, რომ მთავრობა სიკეთესა სცდილობს საქართველოსთვის და ჩვენ მხოლოდ ხელი უნდა შეუწყოთ მის მამობრივს ზრუნვასაო⁴¹.

ეს სწორედ ის დროა, როცა აწმყოსა და მომავლის საკუთარ ხედვას (სავსებით განსხვავებულს მანამდე არსებულ ხედვათაგან), თავიანთ ჩანათუქრებსა თუ მისწრაფებებს, ასევე, მათი მიღწევის ხერხებსაც მოსინჯავენ და გამოაცხადებენ “თერგდალეულები”, – მათ შორის და მათს მეთაურად კი, რა თქმა უნდა, ილია ჭავჭავაძე იგულისხმება:

თერგდალეულებმა კი, [...] მთავრობის საწინააღმდეგო ფსიქოლოგიით გაჟღენთილებმა, [...] ძლიერი იერი-

⁴⁰ ზემორე, გვ. 16-17.

⁴¹ ზემორე, გვ. 61.

ში მიიტანეს ამასთანავე თითქმის ყოველსავე ძველებურ-ზედ, რათა ძველებური ტრადიციები ძირიან–ფესვიანად აღმოეხებრა⁴²;

და, აი, თერგდალეულების მედროშე ილიამ, ამ “ბურთივით მრგვალმა ლიბერალმა”, აღარ დაინდო ძველები, ძველი აზროვნობა, ძველი ტრადიცია, მამაპაპური კოტრიალი ტახტზედ, დარეჯან-თათქარიძეობა⁴³.

ამჟამად, რომ ახალგაზრდათა ამ ჯგუფის მიზნები სრულებით არ ემთხვეოდა იმპერიის მიზნებს და უმეტესწილად არსობრივად ეწინააღმდეგებოდა კიდევ მათ, ხოლო რაკი ვორონცოვის ოსტატური ხერხით მოთვინიერებული ქართველი “ძველები” არ მიჯნავდნენ თავს იმპერიისაგან, დაპირისპირება “ახლებსა” და “ძველებს”, ანუ “მამებსა” და “შვილებს” შორის გარდაუვალი იყო.

შესაძლოა, ილიასთან ერთად (ან ცოცხალი მოგვიანებით) სამოქალაქო ასპარეზზე გამოსულ მოღვაწეთათვის ყოველთვის უეჭველი და უპირობო არ ყოფილა მისი პირველობა თუ მეთაურობა, და ამგვარ სახელოვან თანამედროვეთა ჩამოთვლა ადვილია, მაგრამ ყოფიძისათვის ყველა შემთხვევისას უეჭველია ილია ჭავჭავაძის განსაკუთრებული მნიშვნელობაცა და დანიშნულებაც. ბიოგრაფიის ავტორის აღმატებული სიტყვებით, ქვეყნის გამორჩეული მოღვაწე ამგვარადაა დახასიათებული:

როგორც უფრო სრული წარმომადგენელი და გამომხატველი ქართველთა პატრიოტულია და ეროვნულის მიმართულებით, როგორც ბაირახტარი და ბურჯი მამულიშვილობისა⁴⁴;

დიდება საქართველოსი, მისი დიდი მესაიდუმლე, მისი დიდი გულთამხილავი⁴⁵.

⁴² ზემორე, გვ. 62

⁴³ ზემორე, გვ. 63.

⁴⁴ ზემორე, გვ. 118.

⁴⁵ ზემორე, გვ. 13.

როგორც ჩანს, საგანგებო მინიშნება იდუმალისა და დეფარულის ჩაწვდომა-ამოხსნაზე ასახავს ბიოგრაფის შეხედულებას, რომ ილია ჭავჭავაძე იმასაც ჭერეცდა და აღვიძებდა, რაც ერის ცხოვრებაში არც კი გაცხადებულიყო და მხოლოდ ფარულად, შესაძლებლის სახით არსებობდა.

ისიც სავარაუდოა, რომ გრიგოლ ყიფშიძე ამჯერად მხოლოდ საკუთარ შეფასებას არ გამოთქვამს და მის გარემოცვაში გავრცელებულ მეტ-ნაკლებად მტკიცე რწმენას ასახავს.

მართალია, საგანგებოდ ან ვრცლად იგი არსად მსჯელობს ილიას განმსაზღვრელი ადგილის შესახებ განახლებული ერის ჩამოყალიბების საქმეში, – როგორც იდეურად, ისე საქმიანად, – მაგრამ აზრის მსვლელობა დაკვირვებულ მკითხველს მაინც ამ მიმართულებით უბიძგებს.

თუმცა ისიც შესამჩნევია, რომ მეოცე საუკუნის დასაწყისისათვის მეთაურობის ეს სიცხადე თუ ხილვადობა თანდათანობით ფერმკრთალდება, რასაც განაპირობებს როგორც თავად მწერლისა და მოღვაწის შეგნებული განდგომა თვალსაჩინო ცხოვრებისაგან (რასაც შედეგთა შორის მოჰყვა საკუთარი პერიოდული გამოცემის გარეშე დარჩენა), ისე სხვადასხვა ახალი სამოქალაქო-საჯარო მიმდინარეობისა და მათს შესამჩნევ მეთაურთა გამოჩენა საზოგადო გარემოში, – ისიც ცხადი იყო, რომ ამ ძალათა უდიდესი ნაწილი (თუნდაც ადრეული მემარცხენეების ან შემდგომში ჩამოყალიბებული მარქსისტული დაჯგუფებების სახით) ასე თუ ისე მაინც უპირისპირდებოდა ილიას. ცექსტში არსადაა ნათქვამი, მაგრამ იგულისხმება, რომ “ივერიის” ყოფილი რედაქტორი მემკვიდრეთა თუ გამგრძელებელთა ჩამოყალიბებული ერთიანობის გარეშე აღმოჩნდა.

ბიოგრაფიული ნარკვევის ავტორმა სარწმუნოდ იცის ის ვითარება (რომელიც მას საკუთარი თვალით შეუნიშნავს ან რომელსაც იგი საკუთარი თვალთ დაჰკვირვებია), როცა ილია ჭავჭავაძე, – საკუთარი ნებით თუ, ასევე, გარემოებათა გამოისობით, – ცხოვრების ბოლო წლებში, ფაქტობრივად, განმარტოებული აღმოჩნდა, თუმცა ამგვარ მდგომარეობას ყიფშიძე მხოლოდ ცალმხრივ ახსნას

უძებნის (თანაც საჩინო დაჟინებით!), რაც, მისი აზრით, განპირობებული იყო ილიას მხოლოდ შინაგანი მოთხოვნილებით, ანუ გადაღლით, გადაქანცვით, განდგომისა და განცალკევების სურვილით:

ილია უკვე საკმაოდ მოღლილი იყო საქვეყნო საქმის მსახურებითა და მოღვაწეობით⁴⁶;

მოღლილ-მოქანცული, მოხუცებაში შესული, ჩამოეცალა სალიტერატურო ასპარეზს, გაზეთივ სხვას გადასცა⁴⁷;

ილიამ დაანება თავი ბანკს და უნდოდა მოესვენა და დამშვიდებით გაეცარებინა დანარჩენნი დღენი თვისის მღელვარე ცხოვრებისა, ცოცაოდნად მაინც აღედგინა დარღვეული ჯანმრთელობა და დაემშვიდებინა თვისი დაწყლულებული, მაგრამ გაუტეხავი, ქედმოუხრელი სული⁴⁸;

ილია თითქმის მიყურდა, მიიჩრდილა, მოშორდა სამოქმედო ასპარეზს⁴⁹.

მიუხედავად იმისა, რომ ბიოგრაფი არ მალავს იმ დაუნდობელ ბრძოლას, რომელიც მარქსისტებმა სავსებით უსამართლოდ გაუმართეს “გლახის ნაამბობის” ავტორს, ნარკვევის ავტორი მაინც ცდილობს, ნაკლებად შენიშნოს, ან ყურადღება მაინც მოაშოროს, თუ თანდათანობით როგორ კარგავს ძალმოსილებას ილიას წინამძღვრობა ქვეყნის ცხოვრებაში.

მაგრამ სიცოცხლის მიწურულს, იმპერიაში გაჩაღებული რევოლუციური აღბორცების გარემოში, საყოველთაო არეულობისას, რომელსაც მეტად შთამბეჭდავად, ხატონად, ვრცლად აღწერს ყიფშიძე, ილია ისევ გამოცოცხლდება, ისევ უბრუნდება საჯარო სივრცეს და მხურვალედ ერთვება საჯარო საქმიანობაში:

⁴⁶ ზემორე, გვ. 117.

⁴⁷ ზემორე, გვ. 118.

⁴⁸ ზემორე, გვ. 120.

⁴⁹ ზემორე, გვ. 118.

ილია თითქმის სულ ცფილისშია, ესწრება მრავალს სხვადასხვა კრებას, მუშაობს სამოქმედო პროგრამის შესადგენად, იღებს მონაწილეობას პეტიციების წერაში და ერევა იმ დეპუტაციებში, რომელიც მთავრობასთან შუამდგომლობს – ხან სხვადასხვა მწვავე მოთხოვნების დაკმაყოფილებისათვის, ხან დამსჯელ რაზმთა აქა თუ იქ გაგზავნის ასაცილებლად⁵⁰.

საბოლოოდ, მისი მოქმედების ველი ამ დროს კიდევ უფრო ფართოვდება და კავკასიის პოლიტიკური მიდამოდან იგი რუსეთის იმპერიის შუაგულში, მის დედაქალაქში, გადაინაცვლებს, – სანკტპეტერბურგში, სადაც იგი, არჩევნების შედეგად, სახელმწიფო საბჭოს წევრის მოვალეობებს აღასრულებს.

იმას, თუ რატომ უარყო ილიამ ჩათუქრებული მარტობა და რატომ მიატოვა შინაურ ცხოვრებაში მოპოვებული სიმშვიდე, ან თუნდაც მცდელობა, მოეპოვებინა სიმშვიდე და სიმყუდროვე, ყოფიძე ამგვარ ცვლილებათა მიზეზს მანამდე არსებული მდგომარეობის შერყევითა და გარდასახვით ხსნის: გარემო იმდენად დაძაბულია, რომ ილიაც იძულებულია, ისევ ჩაერთოს ცხოვრების გარდამტეხ მოვლენებში და იგი ისევ ვერ ახერხებს ნატრული უშფოთველობისა და განმარტობის მოპოვებას, მიუხედავად დაღლისა, მიუხედავად იმისა, რომ მისი ძალები ამოწურვის პირასაა.

ამისთანა გარემოებაში რკინის კაციც კი ვერ მოისვენებდა, არამცთუ ჯანგაგეხილს ილიას მოესვენა⁵¹.

მართალია, ბიოგრაფი ნამდვილად მძაფრად, ემოციურად აღწერს რევოლუციური მძვინვარების შემზარავ სურათებს, მაგრამ იგი თითქოს თავს არიდებს, მკათიოდ განსაზღვროს ილიას დამოკიდებულება აბოლოქრებული სახალხო მოძრაობის მიმდინარეობის მიმართ, – მაინც

⁵⁰ ზემორე, გვ. 120-121.

⁵¹ ზემორე, გვ. 124.

საკმაოდ ბუნდოვნად რჩება, თუ ამ დროსა და ამ ვითარებაში სად იდგა, სად აღმოჩნდა პოეტი და მოღვაწე (განსხვავებით მის ზოგიერთ თანამედროვეთაგან, რომელთაც უფრო ცხადად გამოხატეს თავიანთი თანაგრძნობის გეზი): იმ იმპერიის მხარეს, რომლის მიზნები მას ეროვნული მიზნების საზიანოდ მიაჩნდა ათწლეულების განმავლობაში თუ იმ აჯანყებულთა, ამბოხებულთა, რევოლუციონერთა მხარეს, რომლებიც ამ იმპერიას მძლავრად ურყევდნენ საძირკველს, მაგრამ რომლებთანაც ახლობლობას მაინც ვერც გრძნობდა და არც ცნობდა (თუმცა ნარკვევში გაკვრით აღნიშნულია, რომ სახელმწიფო სათათბიროში იგი მემარცხენე დეპუტატებს უერთდება: “დადის სათათბიროში, საბჭოში, საცა იჭერს ადგილს მემარცხენეთა მცირე ჯგუფში”⁵²).

მაგრამ ამ დროსაც ილია ჭავჭავაძის ირგვლივ ისევ არ ჩანან მისი პირადი თანამოაზრენი, – მით უმეტეს, თანამებრძოლები. ამიტომ, მიუხედავად იმისა, რომ სულ მალე მისმა “სიკვდილმა თავზარი დასცა ქვეყანას და დიდი და პატარა ფეხზედ დააყენა”⁵³, თვით ჩიჩამურის ტრაგედიის მეტად მღელვარე შეფასებისასაც კი გრიგოლ ყიფშიძე მკათიოდ მიანიშნებს, რომ ზოგიერთი საზოგადო წრისათვის შემძვრელი მოვლენა აღმოჩნდა არა იმდენად თავად სიკვდილი და ჭარმაგი მოღვაწის გასვლა სამოქმედო ასპარეზიდან, რამდენადაც მკვლევლობის დაუნდობელი სისასტიკე:

მისმა ასეთმა უღმერთო გამეცებამ თვით მისნი იდევით მოწინააღმდეგენიც კი შეაშფოთა და შეაძრწუნა. ეგ სამარცხვინო საქმე, ეგ გაწირვა სახელოვანის კაცისა ჩვენისავე ხელით და ისიც მუხანათობით, ლალაგით, საუკუნოდ გაგვაპირშავებს, შვილისშვილამდე გაგვყვება და საფლავშიაც კი არ მოგვასვენებსო⁵⁴.

⁵² ზემორე, გვ. 121.

⁵³ ზემორე, გვ. 125.

⁵⁴ ზემორე, გვ. 125.

მიუხედავად ილია ჭავჭავაძის იდეური და ადამიანური განმარტოებისა ცხოვრების ბოლო წლებში, ბიოგრაფი თავის გარშემო, თავის ირგვლივ, როგორც ჩანს, მაინც პოულობს ადამიანებს,

ვისაც ღრმა სიყვარული და პატივისცემა ჰქონდათ ილიასი, ვისაც თავი მოსწონდა ამ დიდბუნებოვანის კაცითა და ვისთვისაც ილია ჭავჭავაძე იყო უმაღლესი განხორციელება ქართველთა ჯუა-გონებისა, სამშობლოს იდეისა⁵⁵.

ნარკვევის ავტორს ნამდვილად სჯერა, რომ სწორედ ამგვარად ხელაუდნენ ილიას ისინი, ვინც მის გვერდით იდგა სხვადასხვა ვითარებაში, მაგრამ, ამავე, დროს, ჩანს, რომ ამ სიტყვებით გამოხატულია სურვილიც და იმედიც, რათა სწორედ ამგვარად შეფასდეს ილიას ღვაწლი შთამომავალთა თვალსაჩინოებაში.

ამავე დროს, ილია ჭავჭავაძის ვინაობა, ყიფშიძის შეხედულებით, წარმოადგენს ქართული ეროვნული შესაძლებლობის უმაღლეს და სანატრელ მიღწევას, – იმას, თუ მისი პიროვნების სახით რაგვარ სრულიად აღმატებულ გამოვლინებას მისწვდა როგორც ეროვნული ინტელექტი, ისე ეროვნული იდეა.

ბიოგრაფიული ნარკვევის ბოლო სიტყვებით, გამოკვეთილად და მკაფიოდ, ილიას სიცოცხლის ტრაგიკული დასასრული, – მისი მკვლელობა, – შეფასებულია როგორც წამება და მოწამებრივი გვირგვინის მიღება⁵⁶:

ტანჯვით დასრულდა ცხოვრება და მოღვაწეობა იმ კაცისა, რომელმაც ნახევარ საუკუნე იღვანა ღვაწლი კეთილი [...] ... არ ვაკმარეთ სიცოცხლეში დათმენილი ტანჯვა და წამება და, როგორც ჯალათებმა, ისე მოუღეთ ბოლო, ისე გაუმწარეთ სული უკანასკნელს უამსაც.

⁵⁵ ზემორე, გვ. 125.

⁵⁶ შდრ., ასევე, ნარკვევის დასაწყისში გამკრთალი სიტყვები: “მისი მოწამებრივი სიკვდილი” – ზემორე, გვ. 13.

მაგრამ მით უფრო მეტის ბრწყინვალეობით იბრწყინებს მისი წამებულის სული, მისი მოწამებრივი გვირგვინი!..⁵⁷.

ამ გამონათქვამით გაცხადებულია განვლილი ცხოვრების საბოლოო შეჯამება და შეფასება, რომელიც არსობრივად რელიგიურ შინაარსს იძენს: ღვაწლით აღსავსე ცხოვრება, წარმოდგენილი როგორც წამება, სრულდება მოწამებრივი სიკვდილით. გრიგოლ ყიფშიძეს მიაჩნია, რომ ილია ჭავჭავაძე იმკვიდრებს სულიერი უკვდავების უმაღლეს საფეხურს, რაკი მოწამეობა გულისხმობს თანამდევ წმიდანობას, თუნდაც ნარკვევის ავტორი არ მიმართავდეს ამ ცნებას. საყურადღებოა, რომ მეოცე საუკუნის დასაწყისში ეროვნული ღვაწლი, საერო საქმე, – მით უმეტეს, შეწყვეტილი სასტიკი მკვლელობის გამო, – მიჩნეულია იმგვარ სულიერ ქმედებად, რაგვარიც წმიდანად გაბრწყინებას ნიშნავს.

ილია, როგორც ისტორიული პირი, ბიოგრაფის თვალსაზრისით, თავის გზას მოწამეობით ამთავრებს, ხოლო მოწამეობა ყოველთვის ამტკიცებს არჩევანის ღირებულებასა და სინამდვილეს, წარმოადგენს დამოწმებასა და დაგვირგვინებას იმისას, რასაც მოღვაწე ცხოვრების განმავლობაში სიტყვითა და საქციელით აცხადებდა: მოწამეობა განზრახვისა და მისწრაფების სისხლისმიერი დადასტურებაა, უწყების ურყევი დადასტურებაა შეგნებულად შეწირული სიცოცხლით.

6

ილია ჭავჭავაძის გრიგოლ ყიფშიძისეული ბიოგრაფიის გამოქვეყნებას 1914 წელს – მწერლის თხზულებათა კრებული გედევანიშვილისეული გამოცემის პირველ ტომში

⁵⁷ ზემორე, გვ. 125-126; შდრ. გრიგოლ ყიფშიძის გამოხმაურება ილიას სიკვდილის გამო (1907): “აკლდა მხოლოდ გვირგვინი მოწამეობისა, სხივი შარავანდედისა და მაგ გვირგვინითაც შეიმკო უკვე მორონცხებული მისი შუბლი, ისეც მაღლით მბრწყინავი მისი სახე ახლა წამებულის შარავანდედითაც ისხივიცისკროვნებს” – ზემორე, გვ. 142.

– წინ უსწრებდა მიხეილ ნასიძის ნარკვევი, – “თ. ილია ჭავჭავაძე: ბიოგრაფიული და კრიტიკული ეტიუდი”⁵⁸, – რომელიც ცალკე წიგნად დაიბეჭდა თექვსმეტი წლით ადრე, 1898 წელს, პოეტისა და მოღვაწის სიცოცხლეშივე. გამოცემის გამზადება უკავშირდებოდა ილიას საიუბილეო დღეებს, რომელთა ჩატარების განზრახვა ველარ განხორციელდა. ამ არცთუ ვრცელი მოცულობის ნარკვევში ილიას ბიოგრაფიული ფაქტების მიმოხილვას თანდათანობით ერწყმის მისი შემოქმედების განხილვა, ამასთანავე, შესამჩნევად მეტი ყურადღება ექცევა ილიასეულ სამწერლო-პუბლიცისტურ საქმიანობას. ბუნებრივია, რომ ბიოგრაფიის თხრობა გაწყვეტილია, რაკი წიგნაკის გამოცემისას ილია ჭავჭავაძის ცხოვრება ისევ გრძელდებოდა.

გრიგოლ ყიფშიძისეული ბიოგრაფიის შემდგომ საეცაპო მნიშვნელობა ჰქონდა პავლე ინგოროყვასეულ ვრცელ ბიოგრაფიას: “ილია ჭავჭავაძე”⁵⁹. მართალია, ინგოროყვა 1920-იანი წლებიდან დაძაბულად მუშაობდა ილიას თხზულებათა გამოსაცემად (და ამ მუშაობის შედეგად მწერლის ნაწერების სამი განსხვავებული კრებული გამოქვეყნდა), მაგრამ თავად ნარკვევი ჩამოყალიბებული სახით პირველად ილიას ათგომეულის პირველ ტომში დაიბეჭდა 1951 წელს. ეს ტექსტი ბიოგრაფიის ავტორმა კიდევ რამდენჯერმე გადაბეჭდა, ცალკე წიგნადაც გამოსცა და სხვადასხვა საკუთარ კრებულშიც მოათავსა, თანაც, დროდადრო მასში ცვლილებებიც შეჰქონდა (მაგალითად, მონაკვეთი ილია ჭავჭავაძისა და ჭაბუკი იოსებ ჯულაშვილის ურთიერთობის შესახებ მხოლოდ ერთხელ, სტალინის სიცოცხლეში დაიბეჭდა, ხოლო ნარკვევის შემდგომ გამოცემებში თხრობის ეს ნაწილი ავტორს აღარ გამოუქვეყნებია).

მართალია, ყიფშიძისეული ბიოგრაფია ვერ იქცა მწერ-

⁵⁸ მე გახლავარ [მიხეილ ნასიძე], თ. ილია ჭავჭავაძე: ბიოგრაფიული და კრიტიკული ეტიუდი, წერილი პირველი, ტფ.: ცნობის ფურცელი, 1898.

⁵⁹ პავლე ინგოროყვა, “ილია ჭავჭავაძე”, წგ-ში: პავლე ინგოროყვა, ახალი ქართული ლიტერატურის ფუძემდებლები: ნიკოლოზ ბარათაშვილი, ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, თბ.: საბჭოთა საქართველო, 1975, გვ. 181-331 (პირველი გამოცემა წგ-ში: ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული: ათ ტომად, ტომი I, თბ.: სახელმწიფო გამომცემლობა, 1951, გვ. V-CLXVI).

ლის სტანდარტულ ბიოგრაფიად, და პირველი დაბეჭდვის შემდგომ არც კი გამოცემულა სრული სახით (თუნდაც იმ მკაცრი კრიტიკის გამო მარქსიზმის მიმართ, რომელიც ნარკვევის გამოცემიდან რამდენიმე წლის შემდეგ გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებს საქართველოში, – ჯერ სოციალ-დემოკრატიის, ხოლო შემდგომ ბოლშევიზმის სახით), განსხვავებით ინგოროყვასეული ბიოგრაფიისაგან, რომელსაც ლამის კანონიკური ფუნქცია მიენიჭა რამდენიმე ათწლეულის განმავლობაში⁶⁰. გასათვალისწინებელია, რომ საქმე შეეხება სწორედ ილია ჭავჭავაძის ცხოვრების ფაქტების აღწერასა თუ განხილვას, და არა იმდენად მისი შემოქმედების ან მსოფლხედვის იდეური განზომილების განსაზღვრა-მესწავლას, რომელსაც ცალკე ყურადღება მიექცეოდა.

რა თქმა უნდა, სამივე ბიოგრაფს სხვადასხვა ჩანაფიქრი თუ მისწრაფება ჰქონდა, მაგრამ გრიგოლ ყიფშიძე მათ შორის იყო ერთადერთი, რომელიც ათწლეულების განმავლობაში ილიას გვერდით იმყოფებოდა და მის ცხოვრებას – საქმიანობისას თუ მოსვენებისას – ყურადღებით აკვირდებოდა. ამდენად, ბუნებრივია, რომ ყიფშიძისეულ ბიოგრაფიას განსაკუთრებული, გამორჩეული, შეუცვლელი მნიშვნელობა ენიჭება, რის გამოც ეს ნაშრომი ყოველთვის დაუძველებლად დარჩება.

ისიც უნდა ითქვას, რომ ილიას სამივე ბიოგრაფიული ნარკვევი ქართული ინტელექტუალური ისტორიის უთუო შემადგენელი ნაწილია, ხოლო სამივე მათგანის ერთმანეთთან შედარება და მათი ფაქტობრივი თუ იდეური საფუძვლების გარკვევა ნამდვილად საჭირო ამოცანაა ქართული ჰუმანიტარული კვლევებისათვის.

⁶⁰ ინგოროყვასეული ბიოგრაფიის გამოცემის შემდეგაც, რა თქმა უნდა, გამოქვეყნდა ილია ჭავჭავაძის არაერთი ვრცელი თუ მოკლე ბიოგრაფიული ნარკვევი, მაგრამ მათი ცალკეული, ერთიანი ან შედარებითი განხილვა და შეფასება საგანგებო მუშაობას საჭიროებს.

საძიებლები

პირთა სახელების საძიებელი

- აბაშიძე, კიტა 7, 129, 162, 168, 169
აბხაზი, კონსტანტინე (კოტე) 22, 149
აბხაზი, კოტხა (ალექსანდრე) 20, 23, 32, 35, 36, 41-43, 148, 149, 150
აბხაზი, ნიკოლოზ 21, 148
ავალიშვილი, დავით 93, 123
ავთანდილოვი, ზურაბ 63, 155
ავთანდილოვი, მიხეილ 63, 155
ალექსანდრე მეორე 45, 151
ალექსი-მესხიშვილი, სარდიონ 51, 153
ანტონ პირველი 69, 156
ანტონი (ვადოსკი, ალექსანდრ) 121, 161
არდაზიანი (არდაზიანოვი), ნიკოლოზ 54, 154
არღუთაშვილი, მოსე 63, 155
ასათიანი, ლევან 175
- ბაკრატიონ-მუხრანელი, ივანე *იხ.* მუხრან-ბატონი, ივანე
ბაირონი, ჯორჯ ჯორდონ 44, 151
ბარათაშვილი (ბარათოვი), გიორგი 51, 153
ბარათაშვილი, ნიკოლოზ 43, 48, 151, 187
ბარათოვი, გიორგი *იხ.* ბარათაშვილი (ბარათოვი) გიორგი
ბაქრაძე, დიმიტრი 98, 159
ბაჩანა (რაზიკაშვილი, ნიკო) 58, 109, 141, 154
ბებუთაშვილი, დავით (ვ. ო.) 63, 155
ბებურიშვილი, ქრისტეფორე 20
ბებურიშვილ-ჭავჭავაძისა, მარიამ (მაკდან) 20-22, 148
ბიჭია 112, 113
ბროსე, მარი 163
ბურჟე, პოლ 174
ბუტკოვი, პიოტრ 15, 147
- გარიბალდი, ჯუზეპე 32, 44, 149
გედევანიშვილი, იოსებ (სოსო) 129, 162
გედევანიშვილი, მიხეილ 7, 129, 131, 145, 146, 162, 167-170, 176-178, 202
გერცენშტეინი, მიხაილ 133, 163
გლადსტონი, უილიამ 44, 151
გოგებაშვილი, იაკობ 98, 159
გოგიჩაიშვილი, ფილიპე 156
გოგოლი, ნიკოლაი 46, 152
გომართელი, ივანე 129, 162, 168
გონჩაროვი, ივან 46
გრადოვსკი, ალექსანდრ 75, 158
გრიბოედოვი, ალექსანდრ 15, 147
გრიგოროვიჩი, დიმიტრი 46, 152
გურამიშვილი (გურამოვი), თადეოზ 54, 55, 154
გურამიშვილი, დავით 70, 157
გურამიშვილ-სტაროსელსკისა, ეკატერინე 54, 154

საძიებლები

- გურამიშვილ-ჭავჭავაძისა, ოლღა ვორონცოვი, მიხაილ 16, 17, 40, 53-56, 124, 125, 154 61, 148, 195
- გურგენიძე, მიხეილ 156
- დადიანი, დავით 15, 42, 147, 151
- დადიანი, ნიკოლოზ (ნიკო) 98, 159
- დადიან-მიურაცისა, სალომე 42, 151
- დავითაშვილი, ნიკოლოზ *იხ.* ქანანოვი, ნიკოლოზ
- დე ამიჩისი, ედმონდო 174
- დემენცევი 32, 37
- დობროლიუბოვი, ნიკოლაი 46, 152
- დოსტოევსკი, ფიოდორ 46, 152
- ებერსი, გეორგ 33, 138, 150
- ეკატერინე, იმპერატრიცა 14, 15, 147
- ერეკლე მეორე *იხ.* ირაკლი მეორე
- ერისთავი, გიორგი 16, 17, 147
- ერისთავი, დავით 78, 83, 158
- ერისთავი, ივანე 26, 149
- ერისთავი, ნიკოლოზ 70, 157
- ერისთავი, რაფიელ 77, 158
- ერისთავი, რევამ 51, 52, 153
- ერისთავ-ჯორჯაძისა, ბარბარე 51, 153
- ვადოსკი, ალექსანდრ *იხ.* ანტონი (ვადოსკი, ალექსანდრ)
- ვაჟა-ფშაველა (რაზიკაშვილი, ლუკა) 58, 109, 141, 154, 167
- ვართაგვა, იპოლიტე 167, 175
- ვოლტერი 15
- ზახაროვი 85
- ზურაბიშვილი, ივანე 129, 162
- თარაშვილი, იაკობ 125
- თარხნიშვილი, გიორგი 95, 227
- თუმანიშვილი (თუმანოვი), სულხან 54, 154
- თუმანიშვილი, გიორგი 69, 157
- თუმანიშვილი, მიხეილ 63, 155
- თუმანიშვილ-წერეთლისა, ანასტასია 161
- იანიშვილი 29
- იანოვსკი, კირილ 69, 70, 136, 156, 157, 163
- ინგოროვსკა, პავლე 203, 204
- იოლოსი (იოლოლოსი), გრიგორი 133, 163
- იოსელიანი, პლატონ 17, 148
- ირაკლი (ერეკლე) მეორე 14, 15, 147
- კაველინი, კონსტანტინ 46, 152
- კატკოვი, მიხაილ 71, 136, 157, 163
- კერესელიძე, ივანე 52, 152, 153
- კირიონ მეორე (მესამე) (გიორგი საქაგლიშვილი) 174
- კისელიოვი, პავლე 45, 151
- კონსტანტინე მეორე 14, 147
- კორინთელი, ბაბო 172
- კოსტომაროვი, ნიკოლაი 46, 152
- კუტული 136, 163

პირთა სახელების საძიებელი

ლაისტი (ლეისტი), არტურ 104, 106, 160	ნანიშვილი, ალექსანდრე 55, 154 ნასიძე, მიხეილ 202, 203 ნეიდგარტი 31
ლანსკოი, სერგეი 45, 152	ნეკრასოვი, ნიკოლაი 46, 152
ლასხიშვილი, გიორგი 129, 162, 168, 173	ნიკოლაი, ალექსანდრ 15, 54, 57, 147
ლენცი, ემილ 39, 150	ნიკოლაძე, იაკობ 167
ლენონიძე, გიორგი 176, 177	ნიკოლაძე, ნიკო 69, 70, 100, 107, 156
ლერმონტოვი, მიხაილ 46, 152,	ნიკოლოზ მეორე 161
ლოლაძე, სალომე 23, 25, 33, 149	ნიკოლოზ პირველი 148, 159
ლორთქიფანიძე, კირილე 157	
ლორის-მელიქოვი, მიხეილ 63, 155	
მამაცაშვილი, კონსტანტინე 18, 81, 82, 148	ორბელიანი, ალექსანდრე (სამი- კო) 124, 161
მანსვეტაშვილი, იაკობ 175	ორბელიანი, გრიგოლ 16, 48, 59, 64, 147, 154, 155, 187
მაჩაბელი, ვასილ 67, 98, 100, 156	ორბელიანი, ვახტანგ 16, 147
მაჩაბელი, ივანე (ვანო) 71, 90, 91, 100, 107, 110, 157, 158, 181	ორბელიანი, ნიკოლოზ (ივანე) 21, 148
მგალობლიშვილი, სოფრომ 175	ოქრომჭედლიშვილი (სერებრი- აკოვი), ილია 99, 101, 103, 111, 159
მეველე იხ. მიქელაძე, დათა	
მემარნიშვილი, მოსე 114, 115, 119, 160, 161	
მესხი, სერგეი 93, 157, 159	პეპინოვი 29
მესხიშვილი, კონსტანტინე 98, 159	პიპინი, ალექსანდრ 46, 152
მეუნარგია, იონა 98, 107, 157	პისარევი, დმიტრი 46, 152
მილიუტინი, დმიტრი 45, 151	პოლტორაკვი, ივანე 42, 151
მიურატი, აშილ 151	პოტიომკინი (პატიომკინი), გრიგო- რი 14, 147
მიქელაძე, დათა (მეველე) 173	
მიხეილ (მიხაილ) ნიკოლოზის ძე 97, 159	
მორთვილი, უილიამ რიჩარდი 106, 160	რაევსკი, ალექსანდრ 29, 31, 149
მუსხელაშვილი, დიმიტრი 110, 160	რაზიკაშვილი, ლუკა იხ. ვაჟა- ფშაველა
მუხრან-ბატონი (ბაგრატიონ-მუხ- რანელი), ივანე 82, 110, 158	რაზიკაშვილი, ნიკო იხ. ბაჩანა რენანი, ერნესტ 66-68, 156
ნათიძე, ნიკოლოზ 32, 150	როსტოვცევი, იაკოვ 45, 151

საძიებლები

- როსტომაშვილი, ივანე 161
რუსთველი, შოთა 48, 69, 187,
188
- საადი 15
- საგინაშვილი, ალექსანდრე 22, 149
- საგანელი, ალექსანდრე 64, 155
- სამარინი, დმიტრი 45, 151
- სამარინი, იური 45, 151
- სამარინი, ნიკოლაი 45, 151
- სარაჯიშვილი, ალექსანდრე 98,
107, 156, 160
- სარაჯიშვილი, დავით 72, 98, 107,
157
- სახოკია, თედო 172
- სემიონოვი, ნიკოლაი 45, 151
- სენკევიჩი, ჰენრიკ 174
- სერაბრაიაკოვი, ილია *იხ.* ოქრომ-
ჭედლიშვილი, ილია
- სიმბორსკი, ნიკოლაი 70, 157
- სოლსკი 117, 121
- სპასოვიჩი, ვლადიმირ 39, 45, 45,
151
- სტალინი, იოსებ *იხ.* ჯუღაშვილი
(სტალინი), იოსებ
- სტაროსელსკი, დიმიტრი 54, 85,
97, 154
- სტასიულევიჩი, მიხაილ 46, 152
- სუმბათაშვილ-იუჟინი, ალექსანდრე
174
- ტერ-ასატუროვი 32, 37
- ტერენტი 112, 113
- ტვენი, მარკ 174
- ტოლსტოი, ლევ 46, 152
- ტურგენევი, ივან 46, 152
- უთურგაური (უთურგაული), გიორ-
გი 68, 156
- უმიკაშვილი, პეტრე 60, 66, 154,
160
- უნდილაშვილი, მარტია 114
- უორდროპი (ვარდროპი), მარჯო-
რი 104, 106, 107, 255
- უორდროპი, ოლივერ 160
- ფანცხავა, იაკობ 129, 162
- ფრონელი, ალექსანდრე *იხ.* ყიფ-
შიძე (ფრონელი), ალექსანდრე
- ქანანოვი, ნიკოლოზ 69, 93, 156
- ღაღანიძე, მერაბ 184
- ღოღობერიძე, ბესარიონ 70, 157
- ღოღობერიძე, ნიკოლოზ 98, 159
- ყიფიანი, დავით 54, 154
- ყიფიანი, დიმიტრი 16, 65, 81, 97,
100, 147
- ყიფიანი, ვასილ 64, 155
- ყიფიანი, კოტე 99, 159
- ყიფიანი, მიხეილ 63, 64, 155
- ყიფშიძე (ფრონელი), ალექსანდრე
148, 171, 184
- ყიფშიძე, გრიგოლ (გიგა, გიგო)
passim
- ყიფშიძე, ზაქარია 184
- შავთელი, იოანე 50, 153,
- შალიკაშვილი, იოსებ (სოსიკო) 70,
157
- შანშიაშვილი, დოდო 171, 175
- შანშიევი, ივანე 63, 155

პირთა სახელების საძიებელი

შექსპირი, უილიამ 100, 160	ჭავჭავაძე, ილია <i>passim</i>
შუხარდტი, ჰუგო 106, 160	ჭავჭავაძე, კონსტანტინე (კოტე) 21, 26, 148
ჩაიკოვსკი, ილია 35	ჭავჭავაძე, ნიკოლოზ 54, 154
ჩაიკოვსკი, პიოტრ 35, 37	ჭავჭავაძე, სვიმონ 21, 148
ჩახრუხაძე 50, 153	ჭავჭავაძე, სოლომონ 36, 37, 150
ჩერნიშევსკი, ნიკოლაი 46, 152	ჭავჭავაძე-აბხაზისა, ნინო 21, 22, 28, 35, 52, 148, 149, 150, 153
ჩიკოვძე, ნიკოლოზ 129, 162	ჭავჭავაძე-დადიანი, ეკატერინე 151
ჩოლოყაშვილი (ჩოლოყაყვი), ილია 54, 154	ჭავჭავაძე-ერისთავი, მაკრინე 26, 36, 149
ჩოლოყაშვილი, ალექსანდრე 95, 159	ჭავჭავაძე-საგინაშვილისა (ჭავჭავაძე-მარჯანიშვილისა), ელისაბედ 21, 22, 33, 148, 149, 150
ჩუბინაშვილი, დავით 67, 103, 156	ხახანაშვილი, ალექსანდრე 159
ცაგარელი, ალექსანდრე 67, 156	ხუციშვილი, სოლომონ 168
ცაიშვილი, სოლომონ 171, 173, 176	ჯაუახიშვილი, ივანე 168
წერეთელი, გიორგი 154, 157	ჯორჯაძე, არჩილ 7, 170, 176, 177
წინამძღვრიშვილი, ილია 51, 153	ჯორჯაძე, ბარბარე <i>იხ.</i> ერისთავ-ჯორჯაძისა, ბარბარე
ჭავჭავაძე, ალექსანდრე 14, 15, 16, 19, 147, 148	ჯულაშვილი (სტალინი), იოსებ 203
ჭავჭავაძე, გარსევან 14, 15, 147	ჰაკე, ლეონტი 29, 31, 149
ჭავჭავაძე, გრიგოლ 19, 25, 26, 148	ჰრინევსკი, ჰენრიკ 168, 169
ჭავჭავაძე, დავით 21, 148	
ჭავჭავაძე, თეიმურაზ (თემურ) 21, 27, 28, 30, 148	

ადგილთა სახელების საძიებელი

ახალციხე 18	კუკია 17
ბაიაზეთი 18	ლაღოვა 161
ბაქო 69	ლაზისტანი 67
ბეთლემი 71	მთაწმინდა 167
ბრეთი 171	მთიულეთი 15
გერმანია 31	მოსკოვი 85, 156, 163
გიორგიევსკი 14	ნიუეგოროლი 19
გორდი 98	ოქსფორდი 106
გორი 20, 171	ოძისი 83
გრაცი 106	
გუდაური 48	
დარიალის ხეობა 57	ჰავლოვსკი 42
დუშეთი 57, 59, 60, 66, 83	რომი 135
ევროპა 44, 92	რუსეთი passim
ვაკე 175	საგურამო 96, 99, 104, 105, 106, 113, 114, 116, 120, 123, 124, 125, 181, 190
ვიბორგი 122	სამეგრელო 15, 42, 98, 147, 151, 159
ვლადიკავკაზი 63, 64, 155	სანკტპეტერბურგი 21, 27, 32, 34, 39, 41, 44-46, 48, 67, 85, 95, 100, 121, 161, 163, 171, 179, 199
თელავი 20, 39,	სათვანგეთი 106, 107, 139
იაპონია 120	საქართველო passim
იმერეთი 56, 69, 171	სალოლაშენი 176
კავკავი <i>იხ.</i> ვლადიკავკაზი	სიღნაღი 20
კავკასია 31, 148, 156, 174	
კახეთი 14, 15, 19, 69, 90, 146,	

ადგილთა სახელების საძიებელი

სურამი 20	ყვარელი 19, 34, 51, 99, 112, 179
ტფილისი 20, 29, 31, 37, 40, 54, 60, 63, 64, 66, 83, 93, 98, 99, 100, 106, 120, 124, 131, 148, 149, 151, 152, 154-157, 161, 171, 175, 179, 199	ყირიმი 45 ცარსკოე სელო 42 ცერონის-აველევი 14 ცხინვალი 20
ქართლი 14, 25, 43, 69, 90, 123, 147, 156, 171, 176	წინამძღვრიანთკარი 101 წინანდალი 21
ქუთაისი 56, 70, 93, 97, 98	წიწამური 116, 125, 167
ყარსი 18	ხევსურეთი 14

ნაწარმოებთა სახელების საძიებელი

- “ავტობიოგრაფია” (ილია ჭავჭავაძისა) 21, 22, 29, 31, 98, 148, 149
- “აი, ისტორია” (ილია ჭავჭავაძისა) 79
- “აჩრდილი” (ილია ჭავჭავაძისა) 59, 60, 78
- “ბაზალეთის ცბა” (ილია ჭავჭავაძისა) 73, 194
- “ბატონ იანოვსკის წერილისა გამო” (ილია ჭავჭავაძისა) 157, 163
- “ზედი ქართლისა” (ნიკოლოზ ბარათაშვილისა) 43
- “ზნელო” (მელანიასი [ნიკოლოზ ნათიძისა]) 32, 150
- “გაზაფხული” (ილია ჭავჭავაძისა) 51
- “გამოცანები” (ილია ჭავჭავაძისა) 59, 61, 63, 64, 70, 155
- “გამოცანების პასუხი” (გრიგოლ ორბელიანისა) 154
- “განდევილი” (ილია ჭავჭავაძისა) 33, 56, 59, 71-73, 105, 106, 137, 158, 163, 180, 185, 194
- “გახსოვს, ტურფავ...” (ილია ჭავჭავაძისა) 36, 150
- “გლახა ჭრიაშვილი” [“გლესთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები”] (ილია ჭავჭავაძისა) 99
- “გლახის ნაამბობი” (ილია ჭავჭავაძისა) 24, 26, 33, 48, 52, 57, 59, 78, 193, 198
- “დედა და შვილი” [“ქართველის დედა”] (ილია ჭავჭავაძისა) 99
- “დიმიტრი თავდადებული” (ილია ჭავჭავაძისა) 24, 66, 68, 78, 137, 138, 180
- “დღიური ერთი სემინარიელისა” (ალექსანდრე ყიფშიძე-ფრონელისა) 171
- “ვეფხისტყაოსანი” (შოთა რუსთველისა) 106, 188
- “ვისრამიანი” 102, 103, 160
- “თ. ილია ჭავჭავაძე: ბიოგრაფიული და კრიტიკული ეტიუდი” (მიხეილ ნასიძისა) 202
- “თ. ილია ჭავჭავაძის კრიტიკაზედ” (ბარბარე ჯორჯაძისა) 153
- “თამარიანი” (შავთელიანი) 153
- “ი[ლია] ჭ[ავჭავაძის] გამდლის სალომე ლოლაძის მოგონებანი” 149
- “ილია ჭავჭავაძე და „ზნელოს“ ავტორი” 150

ნაწარმოებთა სახელების საძიებელი

- “ილია ჭავჭავაძე: ბიოგრაფიული და ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა” (ა. ყ. ისა) 184
- “ილია ჭავჭავაძე: კრიტიკული მიმოხილვა“ (კიტა აბაშიძისა) 169
- “ილია ჭავჭავაძე” (პავლე ინგოროყვასი) 203
- “კატკოვის პასუხად” (ილია ჭავჭავაძისა) 157, 163
- “კაცია-ადამიანი” (ილია ჭავჭავაძისა) 26, 48, 52, 119, 193
- “კიდევ “თფლისის მოამბეს” (ილია ჭავჭავაძისა [?]) 157
- “კიდევ გამოცანები” (ილია ჭავჭავაძისა) 155
- “კობტა აბხაზის მოგონებანი ი. ჭავჭავაძის შესახებ” 148-151
- “ლოცვა” (ილია ჭავჭავაძისა) 125, 161
- “მგზავრის წერილები” (ილია ჭავჭავაძისა) 26, 47, 49, 136, 152, 154-193
- “მერანი” (ნიკოლოზ ბარათაშვილისა) 43
- “მეფე ლირი” (უილიამ შექსპირისა, თარგმნილი ივანე მაჩაბლისა და ილია ჭავჭავაძის მიერ) 40, 99, 100, 160
- “ნიკოლოზ გოსტაშვილი: საახალწლო მოთხრობა” (ილია ჭავჭავაძისა) 149
- “ოთარანთ ქერივი” (ილია ჭავჭავაძისა) 78, 89, 140
- “ორიოდე სიტყვა თავად რევამ შალვას ძის ერისთავის კამლოვიდგან “შეშლილის” თარგმანზედა” (ილია ჭავჭავაძისა) 152, 163
- “ოსმალის საქართველო” (ილია ჭავჭავაძისა) 156
- “პასუხი თავადი ილია ჭავჭავაძის კრიტიკისა” (რევამ ერისთავი) 153
- “პასუხი შვილთა” (გრიგოლ ორბელიანისა) 155
- “პასუხი” (ილია ჭავჭავაძისა) 64, 153, 163
- “პასუხის პასუხი” (ილია ჭავჭავაძისა) 59, 64, 155
- “პროგრამმა ხალხის სიტყვიერების ნაწარმოების შეკრებისათვის” 102, 160
- “რა ვაკეთეთ, რას ვშერებოდით” (ილია ჭავჭავაძისა) 59
- “რამდენიმე სურათი ყაჩაღის ცხოვრებიდან” (ილია ჭავჭავაძისა) 52
- “რამეთუ კაცი ვარ” (გეორგ ებერსისა) 33, 138
- “ს... ჩ...სას” (“ს. ჩაიკოვსკისას”) (ილია ჭავჭავაძისა) 35, 150
- “სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატი“ (გრიგოლ ყიფშიძისა და კირიონისა) 174

საძიებლები

- “სომეხთა მეცნიერნი და ქვათა ღა-
ლადი” (ილია ჭავჭავაძისა) 79,
163
- “ცომ სოიერის თავუდასავალი”
(მარკ ცვენისა) 174
- “უსტარი ანტიკრიტიკული” (სარდიონ
ალექსი-მესხიშვილისა) 51, 153
- “ქართლის დედას” (ილია ჭავჭავა-
ძისა) 154
- “ქართლის ცხოვრება” 138, 163
- “ქართული გრამატიკა” (ანტონ პირ-
ველისა) 156
- “ღმერთმა ნუ დაგაბეროთ” (ილია
ჭავჭავაძისა) 77, 158
- “ყვარლის მთებს” (ილია ჭავჭავაძი-
სა) 150
- “შინაური მიმოხილვა” [სხვადასხვა
თარიღით] (ილია ჭავჭავაძისა)
74, 157, 158, 160
- “ჩ...სას” (“ჩაიკოვსკისას”) (ილია
ჭავჭავაძისა) 35, 150
- [წერილი] გიგო აბხაზისადმი
(ილია ჭავჭავაძისა) 160
- [წერილი] ვასილ მაჩაბლისადმი
(ილია ჭავჭავაძისა) 156
- [წერილი] ილია წინამძღვრიშვი-
ლისადმი (ილია ჭავჭავაძისა)
153
- [წერილი] მაკრინე ჭავჭავაძე-
ერისთავისადმი (ილია ჭავჭა-
ვაძისა) 149
- [წერილი] მოსე მემარნიშვილი-
სადმი (ილია ჭავჭავაძისა)
160, 161
- [წერილი] ნინო ჭავჭავაძე-აფხა-
ზისადმი (ილია ჭავჭავაძისა)
149, 150, 153
- [წერილი] პეტრე უმიკაშვილი-
სადმი (ილია ჭავჭავაძისა)
154, 155
- “წერილი რედაქტორთან”
(გიორგი ბარათაშვილისა)
153

გრიგოლ ყიფშიძე
(1858-1921)

კრიტიკოსი, პუბლიცისტი,
მთარგმნელი, ჟურნალისტი

ქ

ქრისტეანდრი თეოდორიძის
ქ. ჯანაშვილის
სტუდია

